MÜTEFERRİKA VE OSMANLI MATBAASI

18. YÜZYILDA İSTANBUL'DA KİTABİYAT

FRANZ BABINGER

OSMANLI MATBAASININ KURULUŞU VE BAŞLANGICI

İBRAHİM MÜTEFERRİKA

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OOSTHSS
B 464:4

Universiteit Leiden
1 831 048 7

MÜTEFERRİKA VE OSMANLI MATBAASI

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınıdır

Valikonağı Cad. 57/2
34365 Nişantaşı/İstanbul
Tel: (0212) 233 21 61 - Faks: (0212) 234 32 90
www.tarihvakfi.org.tr
yayin@tarihvakfi.org.tr

© 2004 Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Kapak Resmi
Zatü'l Kürsî, *Kitâb-ı Cihânnümâ*

Yayıma Hazırlayan
Mehmet Beşikçi

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Kapak Tasarımı
Yonca Ören

Baskı
Step Ajans
(0212) 482 13 41

İstanbul, Mart 2004

ISBN 975-333-179-7

MÜTEFERRİKA VE OSMANLI MATBAASI

18. YÜZYILDA İSTANBUL'DA KİTABİYAT
FRANZ BABİNGER

Çeviren ve Yayıma Hazırlayan
Nedret Kuran-Burçoğlu

OSMANLI MATBAASININ KURULUŞU VE BAŞLANGICI
İBRAHİM MÜTEFERRİKA

Çeviren ve Yayıma Hazırlayan
Nedret Kuran-Burçoğlu ve Machiel Kiel

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 141

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

İÇİNDEKİLER

Önsöz vii

1 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat 1
Kaynakça 59
Çevirmenin Kaynakçası 62

2 Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı 63

Ekler 77
Ek 1 Franz Babinger'in Yaşamöyküsü 79
Ek 2 Franz Babinger'in Eserlerinden Seçmeler 89
Ek 3 Origio et Principium Typographia Otthomanica 93

Dizin 105

ÖNSÖZ

1. Kitabın Öyküsü

Elinizdeki bu kitap, tohumları 80'li yıllarda atılmış bir projenin ürünüdür. Türkoloji alanındaki çalışmalarımı sürdürdüğüm akademik yaşamımın doktora sonrası dönemine rastlayan 80'li yıllardaki bir aile sohbetinde matbaacı bir aileden geldiğimi öğrenen Sayın Turgut Kut, Franz Babinger'in 1919 yılında Leipzig'de yayımlanmış olan ve bu kitabın birinci bölümünde yer alan *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert* adlı Almanca metnini Türkçeye çevirmemi önermiş ve bu sohbeti izleyen günlerde de yapıtın kendisinde bulunan fotokopisini çevirmem için bana vermişti. Ben de bu fikri benimseyip çeviriye başladım. Ancak o yıllarda giderek yoğunlaşan farklı bilim dallarındaki akademik çalışmalarım ve bunların beraberinde getirdiği idari sorumluluklarım bu çeviriye gerektiği biçimde eğilmeme olanak vermedi. Böylece aradan birçok yıl geçti. 90'lı yılların sonuna ulaştığımızda, büyük dedem başmabeyinci ve matbaacı Osman Bey ile ilgili araştırmalarımı derinleştirmeye başladım ve bu kapsamda Babinger'in metni de benim için farklı bir önem kazandı. Çeviriyi yeniden ele alıp, 2000-2001 yılını konuk öğretim üyesi olarak geçireceğim Harvard Üniversitesi'nin Ortadoğu Araştırmaları Merkezi'ndeki çalışma programıma eklemeye karar verdim. Metin üzerinde çalışırken aynı yıl benim gibi Cambridge'de konuk öğretim üyesi olarak bulunan Hollandalı tarihçi meslektaşım Prof. Dr. Machiel Kiel, bir kahve sohbetinde bana Hollanda Devlet Arşivi'nin Türkiye Bölümü'nde İbrahim Müteferrika'ya ait Latince bir elyazması gördüğünden söz etti. Ben de kendisine bu metni çeviriye eklememizi önerdim. Aynı zamanda Profesör Kiel'den Münih'te Babinger ile ilgili olan kişilerin adlarını öğrenerek onlarla yazışıp kendilerinden randevu istedim ve yılbaşı tatilinde Münih'e gittim. Bu yolculuk bana çevirmekte olduğum yapıtın orijinal baskısını, Babinger'in bu kitapta yayımladığımız, annesine ithaf etmiş olduğu fotoğrafını, Alman araştırmacının yayınlarının eksiksiz kaynakçası

ile öğrencileri Kissling ve Grimm'in kaleminden çıkmış biyografisini ve daha önceden bilmediğim birçok eserini kazandırdı. Cambridge'e geri döndüğümde, yapıtın Fransızca ve İtalyanca kısımlarının çevirilerinin de bu konuda destek istediğim kişiler tarafından adresime gönderilmiş olduğunu görerek çalışmamı sürdürdüm. Aynı zamanda da Osmanlı'da matbaacılık konusunda uzman olduğunu sık sık duyduğum Prof. Dr. Kemal Beydilli ile temas kurmaya ve çevirimi yayımlamadan önce bazı konularda onun görüşüne başvurmaya karar verdim. Telefonda tanıştığım Profesör Beydilli bu fikrimi olumlu karşılayarak bana cesaret verdi. Latince kısımların dışında çeviri 2002 yılında tamamlandı. Yıl sonuna doğru meslektaşım Kiel İstanbul'a telefon ederek bana sözünü ettiği elyazmasını bulduğunu ve üzerinde bir süre çalışmak istediğini söyledi. Latince olan bu metni İngilizceye çevirdi ve metne, döneminin sosyokültürel ortamını anlatan bir Önsöz ekledi. Bu aşamadan sonra ben Kiel'in metnini çevirirken Beydilli de ana metnin çevirisini okuyup Babinger'in yanıldığı bazı konularda okuru uyarmanın gerekli olduğunu ve çeviriye bazı bibliyografik bilgiler eklememi önerdi. O sırada diğer bir meslektaşım Latince kısımları Türkçeye çevirdi, ben de ekler kısmında yer alan Babinger'in yaşamöyküsünü tamamladım. Bundan sonra, imzasız olan Latince metnin yazarı konusunda emin olabilmek amacıyla Kiel ile Beydilli bir süre araştırmalarını sürdürdüler. Bu süreç de tamamlanıp bir karara varılınca projeye noktayı koyduk.

Osmanlı-Türk matbaacılık tarihinin başlangıcını ve önemli bir dönemini aydınlatan ve Türk kültür tarihi açısından büyük önem taşıdığına inandığım bu kitabın bana verdiği heyecanı sizlerin de benimle paylaşmanızı dilerim.

2. Kitabın Düzeni

2.1. Bölümler

Osmanlı-Türk matbaa tarihinin kuruluş aşamasını ele alan bu kitap iki ana bölüm ve ekler kısmından oluşmaktadır.

Birinci bölümde yer alan *18. Yüzyıl'da İstanbul'da Kitabiyat* adını taşıyan metinde Alman Türkolog, tarihçi ve İslambilimci Franz Babinger (1891-1967), İbrahim Müteferrika ile Said Efendi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda 1727 yılında kurmuş oldukları Osmanlı Türk matbaası ile bu matbaada basılmış olan yapıtların ayrıntılı bir dökümünü vermekte ve bu açıklamalarına 18. yüzyılda diğer Müslüman ülkelerde gerçekleştirilmiş olan matbaa faaliyetleri Avrupa'daki Türkiyat araştırmaları hakkında değerli bilgiler eklemektedir. Babinger'in o yıllarda Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi olarak görev yapan, dostu ve hamisi Mordmann'a ithaf ettiği bu metni, 1919 yılında Almanya'nın Leipzig kentinde yayımlanmıştır.

Kitabın ikinci bölümünde, Hollanda'nın Lahey şehrinde bulunan Devlet Arşivi'nin "1811 yılına kadar Türkiye Belgeleri" kısmında yer alan "İbrahim Müteferrika Matbaası'nın Kuruluşu ve Başlangıcı" adını taşıyan Latince elyazmasını, 16. yüzyıldan itibaren Hollanda-Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler bağlamında sosyokültürel açıdan ele alan Machiel Kiel'in Önsöz'ü ve metnin ikincil (İngilizceden Türkçeye) çevirisi yer almaktadır. İmza taşımayan, ancak gerek içerdiği bazı ipuçları, gerekse kaleme alındığı dönemin bağlamı içinde incelendiğinde elde edilen bulguların değerlendirilmesi bu elyazmasının İbrahim Müteferrika'ya ait olduğu görüşünü desteklemektedir. Müteferrika Matbaası'nın kuruluş aşaması ve matbaada basılmış olan ilk on iki yapıt hakkında ayrıntılı bilgi içeren, matbaayı Avrupalılara tanıtmayı amaçlayan bu metin, 1733-34 yılında kaleme alınmış ve İstanbul'daki elçilik kanalıyla Hollanda'ya intikal etmiştir.

Kitabın ekler kısmı şu üç kısımdan oluşmaktadır: ikinci bölümde tanıtılan ve ilk defa yayımlanan Latince elyazmasının tıpkıbasımı; Alman Türkolog, tarihçi ve İslambilimci Franz Babinger'in yaşamöyküsü; Babinger yayınlarından seçme bir kaynakça.

2.2. Metinlerin kısa içeriği, kitabın amacı ve çeviride izlenen normlar.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde (1919) yazılmış olan *18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*'ın yayım tarihinin üzerinden bunca yıl geçmiş olması, burada Türk okurunun ilgisine sunduğumuz metnin önemini azaltmamıştır. İçerdiği sayısız ayrıntı ile bu metin araştırmacılar için bir başvuru kaynağı olma niteliğini hâlâ korumaktadır. Ancak bu kitabı yayıma hazırlama sürecinde yapmış olduğumuz bilimsel araştırmalar, Babinger'in metinde geçen bazı konularda yanılmış olduğunu ya da arada gerçekleştirilen tarih araştırmalarının sonucunda edinilen bilgilerin araştırmacının görüşlerini doğrulamadığını ortaya koymuştur. Saptanan bu yanılgılar ve farklı görüşler, çeviri metne köşeli parantezlerle eklenen çevirmen dipnotları ile okurun değerlendirmesine sunulmuştur. Bunları eklemekle çevirmen, kaynak metindeki bilgiler etrafında oluşabilecek tartışmaları engellemeyi ya da okura metnin konusuna ilişkin tüketici bilgi vermeyi değil, yalnızca okura kaynak metin ile gerçekleştirilen güncel araştırma arasında saptanabilen farklılıklarla ilgili bazı ipuçları sunarak, bu konuda ayrıntılı bilgi edinmek isteyen okurları başvurulabilecek diğer kaynaklara yöneltmeyi amaçlamıştır.

Metin çevrilirken ayrıca, kaynak metnin çeviri metinden 85 yıl önce kaleme alınmış olmasının okura, bu metni, zaman içersinde Oryantalist

yaklaşım ve söylemler üzerine geliştirilmiş eleştirel bakış çerçevesinde, farklı bakış açıları ile yeniden okuma olanağı vereceği için aslında bir kazanç olarak değerlendirilebileceği de düşünülmüştür.

Yayıma hazırlama aşamasında metin, gerekli görülen yerlerde, çevirmen tarafından bölümlendirilmiş ve bu bölümlere kaynak metinde bulunmayan başlıklar eklenmiştir. Bu bölümler, Babinger metninin sonunda yer alan ve matbaa tarihi açısından ayrıca üzerinde durulmasında yarar görülen, "18. Yüzyıl İstanbul Matbaacılığına Avrupalıların Katkısı", "Diğer Müslüman Ülkelerdeki Matbaacılık Faaliyetleri" ve "Avrupa'da Yapılan Türkiyat Araştırmaları" adını taşıyan kısımlardır. Buradaki amaç, bilgilendirme işlevi ön planda olan bu kaynak metinde gözden kaçabilecek olan önemli konuları öne çıkararak okurun dikkatine sunmaktır. Kaynak metinde geçen İtalyanca, Fransızca ve Latince kısımlar ve kitap adları, çeviri metinde aynen korunmuş, bunların Türkçeleri parantezler içinde, açıklama gerektirenler ise çevirmen dipnotları ile verilmiştir. Metin öncelikle bilgilendirme amacı taşıdığı için çeviride anlamın doğru aktarımına özen gösterilmiş, akıcılığa da önem verilmiştir.

Kitabın ekler kısmına, İbrahim Müteferrika'ya ait olan Latince elyazmasının fotokopisini, kitabın belgesel niteliğini vurgulamak amacıyla koymaya karar verdik. Kitaba eklediğimiz, diğer iki kısımda ise Türk okura, Alman Türkolog, tarihçi ve İslambilimci ve kitabın ana metninin yazarı olan Franz Babinger'i yaşamı ve yayınları ile yakından tanıtmayı amaçladık. Türk kültür tarihine ve dünyada tanınmasına önemli katkıda bulunmuş olan Babinger, Münih Üniversitesi'ndeki Yakındoğu Tarih ve Kültürü ve Türkoloji Enstitüsü'nün de kurucusudur. Babinger Türkoloji dalına, dilden çok tarih ve kültür bağlamında bakmış ve çalışmalarını bu doğrultuda sürdürmüştür. Ülkemizde *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* adlı yapıtıyla tanınan ve zaman zaman önyargılı bulunarak büyük eleştirilere hedef olmuş olan Franz Babinger, Birinci Dünya Savaşı sırasında (1914-18) Almanya ile ittifak halindeki Osmanlı ordusunda Liman von Sanders Paşa'nın bağlantı subayı ve yaveri olarak görev yapmıştır. Burada yer alan yaşamöyküsünde, araştırmacının Türkiye'de yayımlanan biyografilerinin yanı sıra, kendisini yakından tanımış olan iki öğrencisinin, Hans Joachim Kissling ve Gerhard Grimm'in izlenimlerinden yararlanılarak farklı bir bakış açısı getirilmek istenmiştir.

3. Teşekkür

Uzun yıllar önce *Stanbuler Buchwesen im 18. Jahrhundert* adlı Babinger metnini bana vererek Türkçeye çevirmem için beni teşvik eden Sayın Turgut Kut'a ve tamamlanmış çevirimi okuyup, kitabın yayıma hazırlanması aşamasında okuyucunun bazı konularda uyarılması için önerilerde bulunan Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye şükran borçluyum. Babinger konusunda araştırmamı derinleştirmeme katkıda bulunan ve Müteferrika Matbaası hakkındaki Latince elyazmasını Hollanda Devlet Arşivi'nde bulup, metne Önsöz yazarak bu yayına ilginç bir boyut katan dostum Prof. Dr. Machiel Kiel'e de müteşekkirim. Münih'te bana Babinger arşivini açan, Babinger'in eserlerini, biyografileri ile yayın listesini ve annesine ithaf etmiş olduğu fotoğrafını kitapta kullanmam için veren Prof. Dr. Gerhard Grimm ve Prof. Dr. Hans Georg Majer'e, tüm projeyi beni yüreklendirerek destekleyen, Harvard Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Müdürü Prof. Dr. Cemal Kafadar'a ve bana bu konu ile ilgili kitaplar yollayan Prof. Dr. Şevket Pamuk'a burada teşekkürü borç bilirim. Ayrıca Almanca metnin çevirisi ile ilgili olarak zaman zaman danıştığım eski öğrencim Dr. Maurus Reinkowski ve dostum Prof. Dr. Peter Bendixen'e, kaynak metindeki Latince kısımların çevirisi için Prof. Dr. Saffet Babür'e ve Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye, İtalyanca kısımların çevirisi için eski öğrencim Tunç Özben'e ve Dr. Nayyad Tarhanyan'a, Fransızca kısımların çevirisi için sevgili yeğenim Esra Kuran'a ve uzun zaman alan çetin çeviri sürecinde sabrını ve manevi desteğini benden esirgemeyen sevgili eşim Şener Burçoğlu'na da burada teşekkür etmek isterim. Bu özverili insanların katkısı olmasaydı, bu yayın bu şekliyle gerçekleşemezdi. Gösterilen tüm özene rağmen metinde yanlışlar oluşmuş olabilir, onların sorumluluğu ise doğal olarak şahsıma aittir.

Nedret Kuran-Burçoğlu
Moda, Kasım 2003

BİRİNCİ BÖLÜM

FRANZ BABİNGER

18. YÜZYILDA İSTANBUL'DA KİTABİYAT

Özgün Adı

Stambuler Buchwesen Im 18. Jahrhundert,
Deutscher Verein für Buchwesen und Schrifttum, Leipzig, 1919

Sayın İstanbul Başkonsolosu
Dr. J. H. Mordtmann'a
Osmanlı kültür tarihi hakkındaki
değer biçilmez bilimsel katkıları için
saygıyla ithaf edilmiştir.

F. Babinger

İSTANBUL'DA KİTABİYAT

Bugün elimizde ne yazık ki Osmanlı kitaplarının tam bir dökümü hâlâ mevcut değildir ve Karl Brockelmann'ın, gözden kaçmış bazı eksiklerle de olsa, hazırlamış olduğu *Arap Edebiyatı Tarihi*'nin eşdeğerini oluşturacak bir Osmanlı Edebiyat Tarihi'ne ciddi biçimde ihtiyaç vardır; çünkü Josef von Hammer'in bu konudaki muhteşem eseri [*Geschichte der osmanischen Dichtkunst*] bugün artık bu alandaki beklentileri yeterince karşılayamamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu konuya duyulan ilginin, bu ülkeye matbaacılığın gelmesinden elli yıl öncesine dayandığı düşünülecek olursa, bugüne kadar böyle bir kaynağın hâlâ hazırlanmamış olması insana büsbütün şaşırtıcı gelmektedir. O yıllarda, Venedik'in Divan nezdindeki balyozu Giambattista Donado, *Osservazioni della Letteratura de' Turchi* [Türk Edebiyatı Üzerine Bir İnceleme] adını taşıyan nadir bulunan bir eser hazırlamış ve bu eser, 1688 yılında Venedik'te Andrea Poletti tarafından yayımlanmıştır. Hatta zamanında bu eser o kadar beğenilir ki; 1689 yılının Mart ayında kanallar şehri Venedik'i ziyaret eden Leibniz bile onu, bu şehirde rastladığı "okunmaya değer tek eser" olarak niteler.[1] Yüz yıl sonra gene bir Venedikli, ama ne yazık ki bu kez ne derin bir dilbilgisine hâkim, ne de Latin dillerinin dışında yazılmış kaynak eserlere dair herhangi bir sağlam bilgiye sahip bir kişi, Osmanlı düşünce tarihini yazmayı denemiştir. Papaz Giambattista Toderini'nin *Letteratura Turchesca* [Türk Edebiyatı] adını taşıyan bu kitabı, 1787 yılında Venedik'te sekizlik sahife ebadında üç cilt olarak Giacomo Sorti matbaasında basılır ve sade içeriğinden olsa gerek, hemen Almanca ve Fransızcaya çevrilir.[2] Donado'nun iyi niyetle, ama konuyu yeterince hazmetmeden yazmış olduğu kitapçığıyla, yurttaşı Toderi-

1 Krş. "Clarorum Germanorum ad. A. Maglabecchium Epistolae" [Tanınmış Cermenlerin A. Maglabecchius'a Mektupları], *Tomus*, c. I, s.10, Floransa, 1745.

2 Almanca adı *Literatur der Türken* [Türklerin Edebiyatı]. Papaz Toderini Bey'in İtalyanca aslından Philipp Wilhelm Gottlieb Hausleutner tarafından dipnotlar ve açıklamalar eklenerek çevrilmiştir. İki bölümden ibarettir. Königsberg, Friedrich Nicolovius Yayınevi, 1790. Eserin Fransızcası, 1789 yılında Paris'te Poinçot tarafından yayımlanmıştır.

ni'nin büyük bir titizlik ve sorumlulukla sürdürdüğü araştırmalar sonucunda yazmış olduğu bu eser arasında, ikincinin lehine çok büyük farklar vardır. Aslında buna şaşmamak da gerekir; çünkü aradan geçen uzun yılların dışında, Gutenberg'in icadı, sıfatı olan "mahruse"ye[3] uygun bir şekilde kendini dış etkilerden sakınan İstanbul'a da sızmayı başarmış ve Osmanlılar bu arada kitap basımının faydalarından yararlanmaya başlamışlardır. 16. yüzyılda Avrupa'da, özellikle de Mediciler'in Doğu Matbaası'nda basılmış olan Doğu dünyası ile ilgili az sayıda eserin Türkiye'ye girmesi gerçi hiç bir şekilde engellenmemiştir,[4] ama bunlar Doğu dünyasının ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak eserlerdir; ayrıca bu kitaplarda Türk edebiyatının eserlerine zaten hiç yer verilmemiştir. Diğer bir deyişle, Hıristiyan dünyasında Gutenberg'in icadı yerleşip de bir değişim yaratana kadar, Osmanlı edebiyatının en önemli eserleri Avrupa'da tanınamamıştır. Ancak ondan sonra, bir zamanlar savaş ve zafer ortamlarında karşı karşıya gelinen Türklerin barışçıl fikir hayatına karşı Avrupa'da bir ilgi kıvılcımı belirmiş ve bu ateş bugüne kadar hiç sönmeden yanmaya devam etmiştir. Fakat her şeyi temelinden sarsan bu yeni icat, Osmanlı İmparatorluğu'nda pek de etkili olamamıştır. Türkiye'de o yıllarda, Batı dünyasında verimliliği önceden tahmin edilemeyecek derecede artan fikir hayatına ayak uyduran bir matbaa faaliyetinin tersine, garip bir sahne göze çarpmaktadır; edebiyatın tanıtılması açısından burada adeta sönük bir yaz dönümü yaşanmakta ve bu da bu konuda önceki yıllarda gelinmiş olan aşamaların iyice karanlığa gömülmesine neden olmaktaydı.

Aslında bu gerçek, bir bakıma Batı eğitim ve ahlakının Doğu dünyasına en belirgin biçimde damgasını vurduğu bir aşamanın en önemli sonucu olarak da görülebilir. Hıristiyan ve Türk devlet yönetim biçimlerinin iç içe geçmiş olmasının bir sonucu olarak da ilk basılan kitapların belirgin özelliği, belirli ölçüde yanlı oluşlarıdır. Bu yanlı oluş genelde, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa deniz güçleri ve İran arasında çözümlenemeyen sorunlar ve uzayıp giden meseleler hakkında kamuoyunun tarihsel yönden aydınlatılmasında ortaya çıkar. Buna rağmen, burada Osmanlı edebiyatına yansıyan büyük bir aşamanın varlığı da yadsınamaz.

Her ne kadar o devrin eğilimlerini yansıtan gösterişli bir söylemle konuyu ele alsa da Toderini'nin *Buchdruckerei der Türken* [Türklerin Kitap Matbaacılığı] adlı eseri, bir yandan insanda bu çalışkan papazın yorulmak bilmez araştırma aşkına karşı hayranlık yaratırken, diğer yandan da aradan geçen süre içinde bu alanda yeterince mesafe katedilememiş olmasını göstermesi utanç yaratmaktadır.[5]

Gotthold Weils, "Die ersten Drucke der Türken" [Türklerin İlk Baskıları] adlı makalesinde bu konuyu yeniden gündeme getirmiş ve J. Ch. Kundmann'ın bu alanda büyük bir dil ve konu hâkimiyeti ile gerçekleştirmiş olduğu, ama çoktan unutulmuş olan çok önemli çalışmasına dikkat çekerek önemli bir katkıda bulunmuştur. Lüttich'li müteveffa Arap filoloğu Victor Chauvin'in bu konuyla ilgili yapmış olduğu ekler ise, aslında değerli kitap referanslarından ileri gidememekte ve bir dizi hazine değeri taşıyan Paris elyazmasını gün ışığına çıkarmış olan Henri Omont'un harika çalışmasını kendine mal etmeye çalışan bir kaynakça çalışması niteliğini aşamamaktadır. Bunların dışında Avrupa'da Osmanlı matbaası konusunda yazılan yazılar, Toderini'nin eserinden utanmadan yapılan kopyalardan ibarettir.[6] Son yıllarda İstanbul'da belgelerin araştırılmasına karşı memnuniyet verici bir ilgi uyanmıştır. Bunda, sayıları giderek artan Türkçe yayınların rolü olmuştur. Bu alandaki çalışmaların başında Ahmet Refik Efen-

3 [Muhafaza edilen, korunan, gözetilen, eminliği sağlanmış olan. (ç.n.)]

4 En azından Padişah III. Murad (saltanatı 1574-1594), Euklid'in *Anfangsgründen der Raumlehre* [Hendesenin Esasları] adlı eserinin Arapça basımının kendi ülkesinde serbestçe dağıtılmasını açık bir ferman ile onaylamıştır. Krş. *Euclidis Elementorum geometricorum libri XIII, ex traditione doctissimi Nasiriddini Tusini, nunc primum arabice impressi* [Euklides'in XIII Kitaplık Geometrinin İlkeleri: Bilgeler Bilgesi Nasiruddin Tusi'nin Tercümesiyle Şimdi İlk Kez Arapça Basılmıştır], Romae in typogr. Medicae, 1594. Eserin sonunda ise III. Murad'ın fermanına aynen yer verilmiştir. Bu, eserin ruhsatlı (cum privilegio) olduğuna işaret eder.

5 Bu süre içinde bu alanda yayımlanmış olan eserler arasında şunları sayabiliriz: Ignaz Muradscha (Mouradgea) D'Ohsson'un *Tableau général de l'Empire Ottoman* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Tablosu] adlı eseri. Bu şahıs, 1740'ta İstanbul'da Katolik Ermeni bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 1782'de İsveç'in Osmanlı Sarayı nezdindeki maslahatgüzarı olmuş, 1795'te resmen İsveç'in İstanbul'daki sefiri olarak göreve atanmış ve 29 Ağustos 1807'de Fransa'da Bièvre Şatosu'nda ölmüştür. (Krş. *Moniteur*, 29 Eylül 1807; *Hallesche Literatur-Zeitung*, 1807; *Intelligenzblatt*, 1807; *Biographie Universelle*, XXX. Cilt, "Mouradgea" maddesi.) Onun *Tableau géneral de l'Empire Ottoman* adlı eseri, bugün hâlâ, 18. yüzyılda Türkiye'deki durumu anlatan en kapsamlı eserler arasındaki yerini korumaktadır.
[D'Ohsson için bkz. Kemal Beydilli, "İgnatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan): Ailesi hakkında Kayıtlar, Nizâm-ı Cedid'e dair Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasi Hayatı", *Tarih Dergisi*, XXXIV (1984): 247-314; Carter V. Findley, "Mouradgea D'Ohsson and His *Tableaux Général de l'Empire Ottoman* ", *The Torch of The Empire: Ignatius Mouradgea D'Ohsson and the Tableaux Général of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002. s. 23-57. (ç.n)]

6 Bu konuda örneğin C. L. adında bir kişi 5 ve 7 Şubat 1878 tarihli *Frankfurter Zeitung*'un sabah eklerinde, kendisi hiçbir ilavede bulunmadan Toderini'nin verdiği bilgileri, bütün yanılgıları ve yazım hataları ile birlikte, kaynak belirtmeden almış, üstelik bunu yaparak kendi dışında iki kopyacının daha bu konuda cesaretlenmesine yol açmıştır. Alıntıların Toderini'den yapıldığı başka açılardan da kesindir.

di'nin faaliyeti anılmaya değer. Ancak bugüne kadar İbrahim Müteferrika'nın yaşamını ve etkisini, Viyana'da bulunan bu konudaki arşiv belgelerinin[7] ve Türkçe araştırmaların ışığında değerlendiren, derin kapsamlı tek bir eser bile yazılmamıştır. Elinizdeki bu çalışma ise hiçbir şekilde bu eksikliği kapatma iddiasında değildir; bu metin daha ziyade mevcut belgeleri ayrı bir bilimsel yazı biçiminde bir araya toplamayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada ilk defa, Türk kitap matbaacılığı tarihi içinde yayımlanmış bilgilere dayanılarak, 18. yüzyıl İstanbul kitabiyatının bir özeti yapılmaya çalışılmıştır. Osmanlı oluşum tarihi üzerinde çoğunlukla da bu ülkede yapmış olduğum araştırmalarım sırasında, günün birinde bu konudaki çalışmalarımı genişletmeyi düşünmüş ve bu doğrultuda planlar yapmıştım. Bu planım, hiç ummadığım bir şekilde kısa bir sürede gerçekleşti. Bunu, bana araştırmamı kendi yönettiği gazetenin ayrı basımı olarak yayınlamamı öneren Leipzig Müzesi Müdürü Prof. Dr. A. Schramm'a borçluyum.

Bu sayfaları, Osmanlıcaya ve Osmanlı tarihine karşı ulaşılmaz bir hâkimiyete sahip olan ve benim deneme mahiyetinde yorumlamaya çalıştığım bu malzemeyi asıl değerlendirmesi gerekirken, yazarlık açısından gösterdiği suskunluk ve çekingenlik nedeni ile bizi Osmanlı düşüncesi konusundaki ender rastlanabilecek müthiş bilgisinden ve yaratabileceği güzel ürünlerden mahrum bırakan J. H. Mordmann'a ithaf ediyorum. Dilerim, yakında yetmiş yaşına basacak olan bu âlim –inşallah önünde daha yaşanacak uzun yılları vardır– Osmanlıların edebiyatı, düşünce hayatı ve tarihi hakkındaki emsalsiz hâkimiyetini gözler önüne serecek birçok eser vermeye fırsat bulur! İnşallah!

Bad Reichenhall, 20 Şubat 1919
Franz Babinger

7 Bu konuda *Turcica* başlığını taşıyan yazılardan, özellikle de Viyana İçişleri Arşivi'nin "Elçilik Raporları"ndan" vs. bol bilgi alınabilir. Bkz. Wiener Hausarchiv - Staatskanzlei-Registratur.

18. YÜZYILDA İSTANBUL'DA KİTABİYAT

Yeryüzünde Türkler kadar, başka ülkelerin yararlı icatlarını kolaylıkla alıp benimseyen bir millete daha rastlamak zordur. Bunun en iyi örnekleri, önce bizim icat ettiğimiz, sonra onların bizden aldığı küçük ve büyük top vb. buluşlardır. Buna rağmen nedense kitap basmaya ve çalar saat kullanmaya bir türlü ikna edilememişlerdir, çünkü "hattın"[1] baskıya dönüştüğü anda kutsallığını yitireceği tasasından bir türlü kurtulamamaktadırlar...

V. Karl'ın (Şarlken), Kanuni Sultan Süleyman devrinde Osmanlı sarayında bulunan elçisi Flaman Aughier Ghislain van Busbecq (1522-1592), 1 Haziran 1560'ta İstanbul'da tamamladığı dört elçilik raporunun[2] üçüncüsünde, Osmanlıların Batı dünyasının bu büyük kazancını alıp kullanmaya karşı isteksizliğini işte yukarıdaki bu sözlerle açıklamaya çalışmıştır. Doğuya giden diğer seyyahlar da, Müslümanları Gutenberg'in bu icadından yararlanmaktan alıkoyan nedenleri öğrenmeye çalışmışlardır. 17. yüzyılın ortalarına doğru Doğu'yu dolaşan Seigneur Vinc. de Stochove, Kahire'de bir tıp profesörü ile sohbet ederken, söz kitap baskısına gelmiş ve âlim, yazıların mebzul hale gelmesinin bilim için yararlı değil, aksine bir sürü kötü ve yararsız eserin topluma yayılmasına yol açtığı için aslında zararlı olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Ayrıca, ona göre bilginlerin kendi alanlarını konu alan birkaç kitaba sahip olmaları yeterlidir, çünkü insan okumada, bilge Süleyman'ın sözünü ettiği gibi ölçülü olmalıdır.[3]

1 [Elyazması kutsal kitaplar. (ç.n.)]
2 Krş. *A. Gislenii Busbequii omnia quae exstant* [A. Gislenius Busbequius'dan kalan her şey], Lugd. Batav., 1633, s. 213 -214. Bu tasvirler ne yazık ki günümüz Almancasına hâlâ çevrilmemiştir.
3 (Krş. Pred. XII, 12). Krş. Sr. de Stochove Escr. Seigr. de Ste. Catherine, *Voyage du Levant* [Yakındoğu'ya Yolculuk], 2. baskı, Brüksel, 1650, s. 439. d. d. krş. *Zentralblatt für Bibliothek Wesen*, c. XXIV (1907), s. 256.

Gene de baskı sanatının 15. yüzyılın sonlarına doğru Batı dünyasında bir zafer koşusuna başlayıp Osmanlı İmparatorluğu'nun kapısında birden durdurulmuş ve ancak yıllar sonra içeriye kabul edilmiş olduğu izlenimini edinmek yanlış olur. Zira 1503 yılında, David Nahmias ve çalışkan oğlu Samuel'in İstanbul'da kurmuş oldukları matbaada[4] *Arba'a Turim*[5] [Dört Emir] İbrani harfleri ile basılmış ve aynı yüzyılın ortalarına kadar daha birçok İbranice eser[6] girişimci Yahudiler tarafından İstanbul'da yayımlanmıştır. Bundan yüz sene sonra, ancak 1627 yılında Ortodoks Rum ve Protestan kiliselerini birleştirme gayreti ile geniş çevrelerde tanınan İstanbul Patriği Kyrillos Lukaris (öl.1638), İstanbul'da alet ve malzemelerini İngiltere'den getirttiği bir matbaa kurmuştur.[7] Fransızlar ve Cizvitler ise, doğal olarak bu girişimi çeşitli tertiplerle engellemeye çalışmışlar,[8] bunun sonucu olarak da o zamanlardan kalan Rum baskılarının çoğunluğu İstanbul'da değil de Eflak, Venedik hatta Leipzig ve Paris'te yapılmak zorunda kalmıştır.[9] İstanbul'da kitap basmak isteyen Ermeni matbaalarının du-

4 [Bu tarih konusunda Babinger yanılmaktadır. David ve Schemu'el 'ibn Nahmias'ın matbaası, İspanya'da yaşayan Musevilerin 1492 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmalarından hemen sonra İstanbul'da kurulmuş ve matbaanın ilk yayını olan *Arba'a Turim* 1493 yılında yayımlanmıştır. (ç.n.)]

5 [*Four Rows*. İstanbul'da 13.12.1493'te basılan ilk kitap. Yaakov Aşer'in *İbrani Kanunnâmesi'nin Dört Emri* adlı bu eseri, 500x295 mm. ölçeğinde 4 kolondan oluşan Sefardi harflerle yazılmıştır. 408 yapraklı büyük folyo baskı. Bkz. I. J. Tamari, "Zu den hebräisch-schriftlichen Drucken vom 15. bis 19. Jahrhundert", *Sprachen des Nahen Ostens und die Druckrevolution: eine interkulturelle Begegnung*, E. Hagebutt-Benz, D. Glass ve G. Roper, der., Gutenberg-Museum Mainz, 2002. Ayrıca bkz. I. J. Tamari, "Jewish Printing and Publishing Activities in the Ottoman Cities of Constantinople and Saloniki at the Dawn of Early Modern Europe", *The Beginnings of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*, Lehrstuhl für Türkische Sprache, Geschichte und Kultur, Universität Bamberg, Wiesbaden: Horrasowitz Verlag, 2001, s. 9-10. (ç.n.)]

6 Krş. *Jewish Encyclopaedia*, c. IV, s.239; *Zeitschrift für hebr. Bibliogr.*, c. IX, 1905, s. 21.

7 [İngiliz Sefareti civarında kurulan bu matbaada 1627'de basılan ilk eserin adı şudur: *Tu makariotatu ke sofotatu imon* (Faziletlu İskenderiye Patriği Pargalı Georgios Üzerine Risale). Bkz. Turgut Kut ve Fatma Türe, *Yazma'dan Basma'ya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 5. (ç.n.)]

8 Krş. *Zentralblatt für Bibliothek Wesen*, c. IX, 1894, s. 178-184. J. Kemke burada bu konuda ayrıntılı bilgi verir. Ayrıca Sir Thomas Roe'nun (öl. 1644) *In his Embassy to the Ottoman Porte* [Divan Nezdinde İngiliz Elçisi Sir Thomas Roe'nun Yazışmaları], Londra, 1746, fol.; yine bu konuda bkz. J. M. Heineccius, "Eigentliche und wahrhaftige Abbildungen der neuen griechischen Kirche" [Yeni Rum Kilisesi'nin Doğru ve Gerçek Tasviri], Leipzig, 1711, s. 203.

9 Krş. Giambattista Toderini, *Litteratur der Türken* (Almanca nüshası) ... "İstanbul Patriği, kendisini ziyaret ettiğim Fener'de... bana, matbaanın Patrik Samuel tarafından işletildiğini, ama sonra bu işin çok zahmetli bir hale geldiğini ve giderek atıllaşıp zaman içinde unutulduğunu söyledi". Königsberg, 1790, II. kısım, s. 167.

rumu ise daha iç açıcı değildir. Ermenilerin ilk baskılarının 1690'larda yapılmış olması gerekir.[10] Asrın sonunda ise, daha sonra 5 Kasım 1707'de Sadrazam Ali Paşa tarafından ölüme mahkûm edilen[11] talihsiz Cosimo di Carbognano'nun manzum olarak Ermeniceye çevirmiş olduğu *Havariyun Tarihi* yayımlanmıştır.

Türkçe yazılmış eserlerin matbaada basılabilmesi için gene aradan bir yüz senenin geçmesi gerekir. 16 ve 17. yüzyıllarda en büyük temsilcilerini yetiştiren Osmanlı edebiyatı, o zamana kadar sayısız, az ya da çok gösterişli elyazmaları ile ancak kısıtlı bir okuyucu kitlesine ulaşabilmiştir. Sınırsız sayıda yazıcı, en önemli Türk yazar ve şairlerinin eserlerini çoğaltmaya çalışarak hayatlarını kazanmışlardır. Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre bu "müstensihler", kendi loncalarını kurmuşlar ve ekmeklerinden olmak korkusuyla, matbaanın kendi ülkelerine gelmesini önlemek için ellerinden geleni artlarına koymamışlardır.[12] Güzel elyazmalarının Osmanlılarda yarattığı keyif, matbaaya duyulacak isteği geciktirmiştir. Ayrıca, o zamanlarda Alman, İtalyan, İngiliz, Hollanda ve Fransız matbaalarında kullanılan Arap harfleri de onların güzellik anlayışına uymamıştır.[13]

Nürnberg'li bilim adamı, sanat, dil ve eskiçağ araştırmacısı Christoph Gottlieb von Murr (1733-1811), haklı olarak Türklerin harfler konusun-

10 [Babinger bu konuda yanılmaktadır. Sivaslı Apkar Tıbir 1567'de Edirnekapı'da Dominiken Keşişleri ile Ermenilerin müşterek kullandıkları Surp Nigoğos Kilisesi'nde (bugünkü Kefeli Mescit) matbaasını kurdu. Venedik'ten getirdiği hurufatı kullanarak 1567'de Hotor adlı bir keşişle birlikte *Pokir Keraganutyan gam aypperan* (Basit Ermeni Alfabesi) adlı kitabı yayımladı. Bkz. Turgut Kut ve Fatma Türe, *Yazma'dan Basma'ya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, s. 5. (ç.n.)]

11 Krş. De Ferriol, Marquis d'Argenta, *Recueil de cent estampes* [Yüz Estamp Derlemesi], Paris, 1714. Ermeni matbaalarının akıbeti için krş. Stephan Schultz, *Der Leitungen des Höchsten nach seinem Rath auf den Reisen durch Europa, Asia und Africa Vierter Theil* [Haşmetmeapları'nın Tavsiyesiyle Hazırlanan Avrupa, Asya ve Afrika Seyahatleri Rehberi, Dördüncü Kısım], Halle, 1779, s. 125.

12 G. Donado bu durumu, *Osservazioni della Letterature de' Turchi* adlı eserinde, Venedik, 1688, s. 43'te şöyle anlatır: ... "e perchè non havendo i Turchi la Stampa, ed anzi essendole proibita dal Sovrano loro, sotto titolo di non levar l'impiero, ed in consequenza il vitto a tanti, a tanti Scrittori, o per altro piu occulto fine, ma perche veramente si guardono molto da noi Christiani, credendo profanare le cpose loro a communiacarle, ed essendole massime proibito farlo nelle materie della legge..." [Türklerde matbaacılık olmadığı, daha doğrusu matbaayı kullanmaları padişahları tarafından yasaklandığı için, diğer bir deyişle, Türk yazıcıları (müstensihleri) bir daha yazı yazamama ve bu durumda geçimlerini meslekleri ile sağlayamama tehdidi ile karşılaştıkları için, ayrıca açıkça söylenmese de bir başka nedenden, matbaanın bir Hıristiyan icadı olması ve Türklerin matbaa makinesi ile basılmış kitapların bir 'küfür' olmalarına inanmaları nedeni ile..]

13 Avrupa matbaaları içinde, doğu elyazmalarındaki Arap harflerine en yakın olan ör-

daki tutumunu, İtalyanların notalar konusundaki tutumuna benzetmektedir. "Bu ülkede insanlar nota basmayı hiç sevmiyorlar ve pek çok kişi notaları kopya ederek geçiniyor; bu sefer de bunun masrafını karşılamak zor oluyor."[14] Eğer bu konudaki bilgi kaynağımız bizi yanıltmıyorsa, Avrupalıların Osmanlılara ilk matbaayı getirme çabalarının kalıcı bir başarıya ulaşamaması, biraz da bu tekliflerin onlara hep Türklerin doğuştan sahip olduğu şüpheciliğe yeterince duyarlılık göstermeyen Avrupalılar tarafından yapılmış olmasından kaynaklanmış olabilir. İlk önce Venedikliler, "en se-

nekler, I. Cosimo'nun Roma'dan, Giambattista Raimondi vasıtasıyla temin ettiği Medici Matbaası'nda kullanılan harflerdi. Arap paraları uzmanı nümizmatik J. G. C. Adler (1756-1834), bu matbaayı, Floransa'da, 35 kasa içine yerleştirilerek bir kenara kaldırılmış biçimde bulur (krş. "Reisebemerkungen einer Reise nach Rom" [Roma'ya Yapılan Bir Yolculuğun Notları], Altona, 1784, s. 70-71.). Daha sonra bu harflerin Paris'teki Imprimerie Royale'in (Nationael) mülkiyetine geçtiği anlaşılmaktadır. (Bu konuda krş. "Raimondi" maddesi , *Biogr. Universelle*, c. XXXV, s. 104a.) Bu matbaada 1592 yılında Roma'da, büyük sekizlik sayfa ebadında 12 tabaka kaplayan, *Grammatica arabica, dicta Caphia (=kafiye) auctore filio Alhagiabi* [İbn Hâcib'in Arapça Dilbilgisi: İ'râbül Kafiye] basılmıştır. Medicilerin Doğu Matbaası'nın tarihi için krş. Angelo Maria Bandini, *La stamperia Mediceo-Orientale. Frammento di una memoria in parte inedita del canonico A.M.B. In Firenze, pei tipi del'Arte della Stampa* [Medicilerin Doğu Matbaası. Floransa'da Basılan, Elyazısı Olmayan Bu Eserin Altbaşlığı;"Rahip A.M.B.'nin Bir Kısmı Daha Önce Yayımlanmamış Hatıraları'ndan Bölümler"dir], MDCCCLXXVIII 32, 44 sayfa. Salvadore Landi tarafından Floransa'daki IV. Oryantalizm Kongresi vesilesi ile yayımlanmış olan bu yazı, *Arte della Stampa* dergisinde daha önce yayımlanmış olan bir yazının suretidir. *Memoria*'nın bazı kısımları ise, 1772 yılında *Novelle Letterarie Fiorentine*'de tanıtılmış, 1773'te de ayrıbasım olarak yayımlanmıştır. 1860'ta Floransa'da yayımlanan, *Giornale Storico degli Archivi Toscani*'nin 4. cildinin 257-308. sayfalarında Guglielmo Enrico Saltini bu konu ile ilgili araştırmalarını –Devlet Merkez Arşivi'ndeki Belgelere Dayanılarak Derlenen Anılar– "Della stamperia Orientale Medicae e di Giovan Battista Raimondi" [Giovan Battista Raimondi'nin Medicilerin Doğu Matbaası adlı Eseri] başlığı altında toplamış ve bu değerli araştırmasına şu notu eklemiştir: "Floransa'daki Maglaibechiana Kütüphanesi'nde Giovan Battista Raimondi'nin otuz elyazması bulunmaktadır." Aynı konu ayrıca, *L'Arte della Stampa*'da, Floransa, 1870, s. 97 d.s., "Della stamperia Orientale Medicea" [Medicilerin Doğu Matbaası] başlığı altında; ve A. Bertoletti'nin kapsamlı araştırması, "Le tipografie orientali egli orientalisti a Roma nei Secoli XVI e XVII. Notizie e documenti raccolti per cura di A.B.'de" [16. ve 17. Yüzyıl'da Roma'daki Doğu Matbaaları ve Şarkiyatçılar: A.B. Tarafından Derlenen Bilgi ve Belgeler], *Rivista Europea, Rivista Internazionale*'de, Floransa, 1878, ele alınmıştır. Ayrıbasım olarak da, 1878, 8, 54 sayfa halinde, Gazetta d'Italia yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Santi Mattei de ayrıca İtalya'daki doğu baskılarını, "Tipografia orientale in Italia" [İtalya'da Doğu Matbaacılığı] başlığı altında, *Il Bibliofilo Dergisi*'nde (IV. yıl, no. 7-10, Temmuz-Ekim, Bolonya, 1883), yüzeysel bir biçimde tanıtmıştır.

14 Krş. *Journal für Kunstgeschichte und zur allgemeinen Literatur*, XIV. kısım, Nürnberg, 1787, s. 323.

vimli Arap harflerini seçerek, bir matbaa için gerekli diğer tüm donanımla birlikte" padişaha göndermişler. Padişah ise, bu sanatın kendi ülkesine zarar vereceği inancında olduğu için bu hediyeyi bizzat kendisi –kaynakta belirtildiğine göre– Adriyatik Denizi'ne (!) yollayarak, denizin en derin yerinde suya attırmış.[15] Bir İngilizin bu konudaki çabaları da pek ileri gidememiştir. Bu kişi İstanbul'a yaptığı bir yolculukta, elyazması Kuran fiyatlarının yüksekliğini görerek, Müslümanların bu kutsal kitabını İngiltere'de bastırmış ve Türkiye'ye getirmiştir. Padişah, bu konu çeşitli tahriklere yol açtığından, gerçi bu sefer "baskıların parasını ödemiş", ancak gene bunları hemen denize döktürmüştür. İşin en kötüsü ise matbaayı Türkiye'ye getirmek isteyen din değiştirmiş bir Hıristiyanın başına gelmiş, zavallı adam yakılarak ölmeye mahkûm edilmiştir.[16] Türk tarihçiler tarafından hiç sözü edilmeyen tüm bu haberler doğru olsun veya olmasın, bilinen gerçek şudur ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda Gutenberg'in icadına karşı çıkartılan engel, 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde tamamen ortadan kalkmıştır. Bunu başaran ise, daha önce de Osmanlı İmparatorluğu'na topu kazandırmış olan bir halkın mensubu, yani bir Macar olmuştur. Onun kırılmaz azim ve gayretiyle bu yasak edilen sanat, İstanbul'da nihai zafere ulaşmıştır.

İmparatorluğun resmi tarihçisi Râşid'in halefi İsmail Çelebizade Şeyh Asım Efendi, Râşid'in devamı olarak kaleme aldığı *Osmanlı Tarihi*'nde, Râşid'in Osmanlı matbaasının oluşumu hakkında verdiği ayrıntıları şöyle nakleder: Daha sonraları "mektupçu" tayin edilerek, Divan-ı Hümayun Kalemi'nin başmemurlarından biri olacak olan Said Efendi, 1721 yılında Paris'e elçi olarak gönderilen babası Mehmed Efendi'ye bu yolculuğunda refakat eder. Mehmed Efendi, padişah tarafından, Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nin büyük kubbesinin inşa edilebilmesi için istenmiş olan izne padişahın onay verdiğini bildirmek üzere görevlendirilmiştir.[17] Oğlu ise diğer birçok yararlı şeyin yanı sıra, kitapların matbaada, akıllıca ve kolay bir yoldan nasıl çoğaltıldığına burada şahit olmuş ve bu sanatı kendi va-

15 Krş. J. Chr. Kundmann, *Rariora naturae et artis*, Breslau ve Leipzig, 1737, sütun 710.

16 Krş. J. Chr. Kundmann, *age*, sütun 710 ve Chr. W. Lüdeke, *Beschreibung des türkischen Reiches*, 3. kısım, Leipzig, 1789. s. 43-44: "Bazı kaynaklara, hatta Türk kaynaklarına göre, daha IV. Mehmed devrinde (1648-1685), İstanbul'da kitap baskısı başlatılmak istenmiştir" –rivayete göre, ulemanın, hayatını kitap kopya ederek kazanan kimselerin işsiz ve aç kalmamaları amacı ile yaptığı uyarı sonucunda suya düşen bir plan!–. Bir sadrazamın karşı çıkması sonucunda planı başarısızlığa uğrayan ve ölüme mahkûm edilen bir Frenkin, Türkiye'ye matbaa getirme çabası için bkz. Sieur Aubry de la Mot(t)raye (öl.1743), *Voyages en Europe, Asie et Afrique*, c. 1, Lahey, 1727.

17 Krş. "Relation de l'ambassade de Mehemed Efendi a la cour de France, en 1721, écrite par lui meme et traduit du turc" [Elçi Mehmed Efendi'nin Fransa Sarayı'ndaki Elçilik Anıları]. Eser, 1721'de kendisi tarafından kaleme alınmış ve (Fransız Arap Filolo-

tandaşlarına da anlatmaya kararlı bir şekilde memleketine dönmüştür.[18] Said Efendi bundan sonra, Hıristiyanlıktan irtidat etmiş olan[19] Macar İbrahim ile beraber kitap basımının bütün faydalarını etkili bir şekilde ortaya koyan bir bilimsel araştırma yapmıştır.[20] Daha sonra bu araştırmayı çoğaltmış ve bir kopyasını da, Türk edebiyatının yayılmasına yol açmış ve büyük bir kütüphanenin kurulmasına (1719) imza atmış olan, Padişah III. Ahmed'in son ve liyakatli sadrazamı İbrahim Paşa'nın dikkatine sunmuştur. Padişahın daha sonra ruhsatı havi olarak vereceği fermanda eksiksiz olarak yer alacak olan bu risalede (*Risâletü'l-müsemmâti bi vesiletü't -tıbaa*)[21] Said Efendi önce kanunların, bilgilendirici ve bilimsel metinlerin yaygınlaşması açısından matbaanın üzerinde durmakta, daha sonra İslam âlimlerinin, savaşlarda ve yangınlarda yok olmuş sayısız değerli elyazmalarının akibetine değinmekte, bu bağlamda Cengiz Han'ın, Hulâgu'nun ve Endülüs'teki Hıristiyanların Müslümanların kitap hazinesini nasıl yok ettiklerini örnek olarak göstermekte ve bu felaketlerden arta kalan eserlerin de, kopya edecek kimse bulmakta güçlük çekilmesi nedeniyle kaybolup gideceğinden korktuğunu dile getirmektedir.[22] Bu endişeden ve elyazmalarının yüksek ücretlerinden kurtulmanın ise tek bir yolu vardır: o da kitap basımıdır. Padişah ve sadrazam bu ricacının tarafını tutarken, mutaassıplar da, onlara göre etkileri çok yıkıcı olacak olan bu yeniliğin uygulamaya

ğu Julien Claude Galand tarafından) Türkçeden çevrilmiştir. İstanbul ve Paris, 1757, 12 formatında. Ayrıca bkz. A. Jaubert, *Mehmed Efendi'nin Fransa Sarayı'ndaki Elçilik Anıları*, Türkçe metin, Paris, 1841.

18 Joseph von Hammer'in, Mehmed Efendi'nin Paris'ten bir matbaa getirdiği yönündeki açıklaması doğru değildir (VIII, 43).

19 [İbrahim Müteferrika'nın İslamiyeti kabul etmiş olduğunu (ihtida ettiğini) tarih kitaplarından biliyoruz. Babinger bu metinde İbrahim Müteferrika'nın sözünü ettiği yerlerde "Hıristiyanlıktan ayrılmış," ya da "dinini reddetmiş" (irtidat etmiş) ifadelerini kullanmayı tercih etmiştir. (ç.n.)]

20 [Babinger burada yanılmaktadır; ismi *Risâletü'l-müsemmâti bi vesiletü't-tıbaa* olan bu eserin İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınmış olunduğu malumdur. Babinger metninin bundan sonraki sayfalarında da, bu yanılgının doğal sonucu olarak, bu eserin Said Efendi'nin metni olduğu varsayımından hareketle yorumlarda bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978, s. 58: " ...İbrahim, bir yandan da matbaa sanatının gerekliliğini ve değerini anlatan bir muhtıra hazırlıyordu. *Vesiletü't Tıbaa* adını taşıyan bu raporda basma sanatının İslam ülkesinde uygulanmamış olmasının zararlarını, ileride sağlayacağı yararları, Müslümanların Avrupalılara kıyasla geri kalmalarının nedenlerinden birinin basma sanatının yokluğu yüzünden cahilleşme olduğunu açık ve güçlü bir dille anlatır." (ç.n.)]

21 Henri Omont, *Revue des Bibliothèques*'de bu metnin sözcüğü sözcüğüne çevirisini yayımlamıştır; 5. yıl, Paris, 1895, s. 193-200 ve s. 228.

22 [Bkz. dipnot. 20 (ç.n.)]

konmasını engellemek için ellerinden gelen zorluğu çıkartmaktadırlar. Bu arada halkın önyargılarını iyi bilen, devrin müftüsü Abdullah, belagati ve esnekliği ile bu yenilikçileri destekler ve bu girişimi engellemek isteyen homurtuları kesmek için merasimler vesilesiyle eline geçen her fırsattan istifadeyle, bu mutlu girişimin yolunu açacak ikna edici konuşmalar yapar. Tabii bunun yanı sıra, Kuran'ın ya da peygamberin öğretisi ve kuralları ile ilgili herhangi bir yazının basılmasını İslam inancına ve onuruna uygun bulmayarak buna izin vermeyen ulemanın da fikrine saygı gösterilmesi ve uyulması gerekmektedir. Onlar bu eserlerin, elyazmaları şeklinde nesilden nesile devredildiğini ve bunun böyle de devam etmesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Bunun üzerine, sonunda müftü, alışılmış ve kabul görmüş bir biçimde, matbaanın meşruiyetini ve faydalarını doğrulayan bir fetva verir. Resmi sorulara cevap verirken kullanılan geleneksel üslupta kaleme alınmış olan bu karar şöyledir:[23]

> Sual: Eğer birisi, mesela lûgat, mantık, hikmet, heyet hakkında yazılmış kitapların ve başka bilimsel eserlerin kutsal harflerini taklit etmeye, harfler dökmeye ve elyazması örneklere tamamen benzeyen kitaplar basmaya talip olsa, bunun böyle bir teşebbüse girişmesi şer'en caiz midir?
>
> Cevap: En doğrusunu Allah bilir! Eğer matbaa sanatından anlayan, harf dökme ve yazı kopyaları çıkarma marifetine sahip birisi, elyazmalarını harfi harfine yanlışsız basmaya talip olursa ve hele bu teşebbüsün, süratli imalat, çoğaltmada kolaylık ve herkesin satın alabileceği şekilde ucuzluk sağlama gibi büyük faydaları olacaksa ve bu kopyaları düzeltmek üzere mâlumatlı kimseler görevlendirilebilirse, bu işe talip olan kişinin işi çok güzel ve övülecek bir iş demektir ve o kişi desteklenmeye lâyıktır.

Kanuni geçerliliği olan bu karardan bağımsız olarak, hükümet ayrıca, ulemanın da bu olay için matbaaya cevaz veren "takrizler"[24] yazmasını sağlar. Böylece Rumeli ve Anadolu'nun altı eski kazaskeri, o devrin iki kazaskeri, beş eski İstanbul kadısı, o günkü İstanbul kadısı, Mekke şerifi ve eşrafın vekillerinden oluşan bir ulema heyeti, yazmış oldukları takrizlerle bu teşebbüsü onaylamış olurlar. Bu merasimli kabulden sonra Padişah III. Ahmed, 5 Temmuz 1727'de (15 Zilkaade 1139) bir "hatt-ı şerif" ile imparatorluk matbaasının (Matbaa-i Amire) kuruluşunu ilan eder. Bu arada iki kısıtlayıcı koşul getirilir: Dini içeriği olan yazılar, diğer bir deyişle, Kuran ve açıklaması ile, yani "tefsir" ile ilgili; Peygamber Hz. Muhammed'in sözleri

23 *Vankulu*'nun Önsöz'ü ile karşılaştırınız; ayrıca *Zentralblatt für Bibliographie Wesen*, c. XXIV, 1907, s. 153 ve H. Omont, s. 191-193.

24 [Takriz: Kitabın başına konan tanınmış kişilerce yazılmış takdim ve takdir yazısı. (ç.n.)]

ile, yani "hadisler" ile ilgili eserler ve dini kurallar, yani "fıkıh" ile ilgili eserler kesinlikle matbaada basılmayacaktır.[25] Ayrıca basılması planlanan bütün eserlerin baskısı, Hatt-ı Şerifte belirtilen ulema ve kadılardan oluşan dört kişilik bir heyet tarafından denetlenecek ve düzeltilecektir. Padişah tarafından görevlendirilen bu kişiler şunlardır: eski İstanbul kadısı İshak Efendi, eski Selanik kadısı Sahip Efendi, eski Galata kadısı Esad Efendi ve İstanbul'daki Kasımpaşa Mevlevihanesi'nin şeyhi Musa Efendi. Matbaanın şeriata uygunluğunu halka duyurmak için, matbaacılardan, padişahın "Hatt-ı Şerif"ini, müftünün vermiş olduğu "Fetva"yı ve ulemanın "Takrizler"ini ilk kitabın başına basmaları istenir.[26]

Bütün bu işlerin ruhu, daha önce de belirtildiği gibi, ihtida etmiş olan[27] Macar İbrahim'dir ve İbrahim o günlerde, "padişahın şahsi hizmetinde olan" anlamına gelen "Müteferrika" sıfatını almıştır. Bu ender rastlanacak derecedeki azmi ile tanınan şahsiyet hakkında, erken yaşta vefat eden yurttaşı Emerich v. Karacson geniş bilgi verir. Karacson'un Türkçe yazmış olduğu bu yazı, *Târih-i Osman-i Encümeni Mecmuası*'nın ilk *Yıl-lığı*'nın (1329/1911), 179-189. sayfalarında yayımlanmıştır.[28]

İbrahim 1674'te Siebenbürgen'in Klausenburg kasabasında dünyaya gelir. 1693 yılında, kendini dinine adama kararı, Türklere esir düşmesi üzerine engellenir.[29] İstanbul'a gelen İbrahim 18 yaşında esir olarak satı-

25 Bu bağlamda, Voltaire'in işgüzar yeğeni Vincent Mignon'un, 1773'te Paris'te yayımlanan dört ciltten oluşan *Histoire de l'Empire Ottoman* adlı yapıtının 254-255. sayfalarında Kuran ve Hadisler'in basıldığına dair öne sürdüğü görüş yanlıştır. Esasen eleştirel bakış açısına dayanmayan bilgiler içeren bu kitabı süzgeçten geçirerek okumakta yarar olacaktır.

26 [Ferman ve fetva suretleri için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV(1), s.160-161, (2) s. 514, Ankara, 1962. (ç.n.)]

27 [Din değiştirerek Müslümanlığı kabul etmiş olan. (ç.n.)]

28 Krş. Alexius Horanyi'nin *Nova Memoria Hungarorum et Provincialum* [Yeni Macar ve Eyalet Anıları] adlı eseri, Peşte, 1792, 1. kısım, s. 141 d. d. "İsimsiz Macar"(!). Ayrıca bkz. 5 ve 7 Şubat 1878'de *Frankfurter Zeitung*'da çıkan bir yazı üzerine: 11 Şubat 1796 tarih ve 48 sayılı *Allgemeine Literatur Zeitung*, s. 382 ve E. Schmidt Weissenfels'in "Zwölf Buchdrucker" (Oniki Matbaacı) başlığını taşıyan yazısı, Stuttgart, 1878, s. 48-61. Daha sonra *Europa*, no. 25, 1878, s. 775-78. Ayrıca bkz. *Revue des Bibliothéques*, 1895 (Henri Omont), s. 190: Bu yazıda sıralanan elyazması Fransızca kaynaklarda İbrahim'in hayatı ve eserleri hakkında verilen bilgi ve 228-231. sayfalarda yer alan not. Lozan'lı Caesar de Saussure'ün (1705-1785) 21 Şubat 1732'de Pera'dan [Beyoğlu'ndan (ç.n.)] yazdığı mektuplar önemli açıklamalar içermektedir. Bunun için bkz. Koloman von Thaly, "De Saussure Czészarnak...Törökországi levelei 1730-1739 = böl és följegyzései 1740 = böl", Budapeşte, 1909, s. 93-95 ve s.192-195. Macar Klemens Mikes'ın "Briefe aus der Türkei" adlı eseri de yurttaşının hayatı hakkında bilgiler içeriyor olmalı!

29 [Babinger'in İbrahim Müteferrika'nın hayatı hakkında vermiş olduğu bilgilerin bazı-

lır. Önceleri sert ve kaba efendilerinin yanında sefil bir hayat sürer ve bu durumu İslamiyeti kabul ederek tahammül edilebilir hale getirmeye çalışır. Böylece Müslüman olur ve İbrahim adını alır (önceki ismi bilinmemektedir). Türkçe öğrenir ve kısa zamanda çevresinde büyük saygınlık kazanır. 1700-1715 yılları arasında İbrahim'in ne yaptığı hakkında hiçbir şey bilinmemekte, yalnızca *Risâle-i İslâmiye* adlı bir kaynaktan İslamiyeti kabul ettiği öğrenilmektedir.[30] 1715 yılının Mayıs ayında Osmanlı Sara-

larının yanıltıcı olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda geniş araştırma yapan Niyazi Berkes, İbrahim'in, bazı kaynaklarda iddia edildiği gibi Kalvinist olmayıp, Unitarist (Tektanrı'ya inanan Hıristiyan geleneğini benimseyen) olduğunu ileri sürmektedir. Berkes, İbrahim'in ilahiyat öğrenciliği sırasında Macaristan'da, daha doğrusu, Osmanlıların Erdel dediği Transilvanya'da Kalvinistliğin, Katolikliğin ve Unitarius inançlarının kavga halinde bulunduğunu belirtmekte, bunlardan Müteferrika'nın da benimsediği sonuncusunun Teslis inancını (Tanrılıkta baba, oğul, kutsal ruh denen üç niteliğin birden bulunuşu inancını) reddetmesinin, bu dini Müslümanlığa yaklaştırdığını ifade etmektedir. Osmanlıların Erdel'i ve Macaristan'ı Avusturya'ya kaybetmeleri üzerine orada devlet dini olarak yerleşen Katoliklik, Unitarius inancındakileri heretik (resmi doktrinden ayrılmış) kabul edip bu insanlar üzerindeki baskıyı artırmıştır. Bu baskıdan kurtulmak isteyen Unitaristler ise Kalvinist kisvesi altında Katoliklik ve Papalık aleyhine kitaplarını okumayı sürdürmüşlerdir. İbrahim'in Hıristiyanlığın bu yorumunu benimsemesi onun İslamiyeti kabul edişinin yolunu açmıştır. Berkes ayrıca, Türk okuruna yurttaşı İbrahim'i matbaayı kuran kişi olarak tanıtan Türk Macar ilişkileri ile ilgilendiği için Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a gelen İmre Karacson'un bir Katolik rahibi oluşu nedeniyle İbrahim'in Müslüman olmadan önce dininin ne olduğunu sakladığı gibi, onun Müslüman oluşunu gelenek gereğince mazur göstermek için sözü edilen esirlik ve kölelik hikâyesini uydurmuş olabileceğini yazmakta, fakat bu iddianın asıl kaynağının İstanbul'da İbrahim'i tanıdığını iddia eden Macar aristokratı Szezarnak olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978, s. 50-63, 552-559. Ayrıca bkz. Berkes, "Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği", *Belleten*, c. XXIV, sayı 104, s. 715 ve c. XXVIII, sayı 109, s. 183; bkz. Şevket Rado, *Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, İstanbul: Yayın Matbaacılık, 1990, s.138-142. Berkes ayrıca Müteferrika konusunda yazan Avrupalı ve Türk yazarlarının Dr. Adnan Adıvar'ın dışında kalanların hiçbirinin onun düşün yanı ile ilgilenmemiş olduklarını, onu daima Türkiye'de ilk matbaayı açan kişi olarak ele aldıklarını belirtir. Berkes İbrahim'in fikri kimliği üzerinde dururken matbaacılık, coğrafya bilgisi ve bilim adamlığını vurgular. Bunların yalnız o zamanki Erdel'de değil, Avrupa'nın özellikle Hollanda ve İngiltere gibi ülkelerinde zamanın en ileri düşünürleri olan kimselere, kilise taassubuna karşı olan, din-devlet ayrımını savunan, inanç özgürlüğü fikrini ileri süren; hatta fizik, matematik, astronomi ve tıp alanlarında yeni bilgileri geliştiren ve Macaristan'da matbaacılığı ilerleten kişilerde görülen özellikler olduğunu ileri sürer. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 50-68. Ayrıca bkz. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 1943 ve Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 324-327. (ç.n.)]

30 [Neşri için bkz. Halil Necatioğlu, *Matbaacı İbrahim Müteferrika ve Risale-i İslâmiye*, Ankara, 1982. (ç.n.)]

yı'nın bir yazısını Viyana'ya, Prens Eugen'e götürür ve dört ay orada kalır (krş. Jos. von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, VII, s. 193). 1716'da Avusturya'ya karşı savaşa katılır, 1717 yılının yazında Belgrad'da bir tercümanlık görevi üstlenir ve bunun karşılığında 60 akçe gündelik alır. Kısa bir süre sonra devlet hizmetine girer ve 21 Temmuz 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması'ndan sonra, Pressburg Meclisi tarafından dışlanınca Tekirdağ'da (Rodosto) yaşayan Macar özgürlük kahramanı II. Franz Rákóczi'ye (1676-1735) yaver tayin edilir ve bu görevi için kendisine günlük 50 akçe tazminat verilir. İbrahim, Rákóczi'nin gezileri sırasında Sadrazam İbrahim ile tanışır ve onun takdirini kazanır. Rákóczi sonunda vatanına döndüğünde[31] ise bu şahıs, matbaa kurma konusundaki önerisi kabul olunup işaesini yeniden kazanacak duruma gelene kadar işsiz kalır. Bu yeni görevi onun ismini, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ölümsüzleştirecektir. İbrahim ve ortağı Said'in karşılarına çıkan ilk sorun, gerekli donanımı ve çırakları temin etmek olur. Görmüş geçirmiş Breslau'lu doktor Johann Christian Kundmann (1684-1751) ile 1729 yılını İstanbul'da geçiren ve aynı yılın Ekim ayında arkadaşına o yıl başından geçenleri aktaran meslektaşı ve habercisi Johann Friedrich Bachstrom[32] (1686-1742) bu konu ile ilgili değerli bilgiler nakletmişlerdir. Bu bilgiler birbirleriyle tamamen örtüşmeseler de bir konuda birleşmektedirler. O da İstanbul'daki Yahudi, Ermeni ve Rum matbaalarının başlangıçta bu matbaanın ihtiyacı olan malzemeleri vermiş olmalarıdır. Ancak ileriki yıllarda matbaa yurtdışından malzeme getirtmek gereğini duymuştur. Kundmann bu konu ile ilgili şunları anlatır: "Bu Said, önce Arap ve Türk harfleri döktürttü, ancak bunlar yetişmeyince altı Türk, kendilerine Viyana'daki Türk konsolosunun "Osmanlı" pasaportu temin ettiği Viyana üzerinden Hollanda'da Leiden'a gönderildiler ve matbaanın layıkıyla çalışabilmesi için orada 40-50 Zentner ağırlığında (2-2,5 ton) Arap ve Türk harfleri döktürdüler. Viyana'daki Türk konsolosu,[33] bu matbaada çalıştırılmak üzere birçok matbaa çırağı ve dizgi ustasını işe aldı ve İstanbul'a gönderdi. Sonunda, büyük çoğunluğu Rum olan, memleketin diline tamamen hâkim 8 usta, 36 çırak matbaanın kurulduğu Saray'da bir araya geldiler."[34]

Olaylara şahit olan Bachstrom'un haberleri bunları tamamlar ve düzeltir mahiyettedir: "...Bir Ermeni matbaasından kötü bir baskı makinesi almış olduğu için Fransa'dan iki yeni baskı makinesi daha getirtti. İstanbul'da uzun yıllardır kitap basan çeşitli Yahudi matbaaları vardı. Bu matbaalarda harf döken birkaç Yahudiyi işe aldı."[35] Uzun lafın kısası, İbrahim 1728 yı-

31 İbrahim bundan sonra da uzun zaman, İstanbul dışında yaşayan Kont Rákóczi'nin imparatorluğun başkentindeki adamı olmayı sürdürür. Krş. Caesar de Saussure, s. 61; İmparatorluk Elçisi Leopold von Talman yaptığı açıklamada, İbrahim'in ahlaki tutarlılığı konusunda güven sarsıcı bir ifade kullanmaktadır, Pera (Beyoğlu), 29.9.1732 (Wiener Hausarchiv, *Turcica*, 1732, Nr. 92). Bu konuda ayrıca bkz. Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, VIII,s. 43, 176, 276, 305. Buradan çıkarılabilecek sonuca göre İbrahim, 1735 yılının baharında, yani Rákóczi'nin 9 Nisan 1735 tarihinde vefat ettiği sırada İstanbul'da bulunmaktadır ve savaş alanında değildir. Bu konu ile ilgili bkz. dipnot 159.

32 Bu şahsın, garip bir akışı olan hayat hikâyesi için bkz. Hermann Ullrich'in ayrıntılı yazısı, *Euphorion* (1909-1910) c. XVI, s. 28 d.d. ve s. 320 d. d. Ayrıca, J. Bernouillis, *Archiv zur Neuen Geschichte*, Leipzig, 1787, VII. Bölüm, s. 27.

33 [Viyana Şehbenderi Kazancızade Ömer Ağa. Viyana'daki görev yılları: 1725-1732. (ç.n.)]

34 Joh. Hch. Gottfr. Ernesti'nin 1733'te yazmış olduğu, Kundmann'ın kitabından önce Nürnberg'de yayımlanan, "Die Wohl-Eingerichtete Buchdruckerey" [Mükemmel Uygun Düzenlenmiş Kitap Matbaası] başlıklı dört sayfalık yazısında (sayfa sayısı yok!), "İstanbul'da 1728 Yılında Kurulan Türk Matbaası Hakkında Güvenilir Haber" altbaşlığı altında hemen hemen aynı ifade yer almaktadır. Bu yazıda şöyle denmektedir: "Viyana'daki Türk konsolosu, yüksek fiyatlara birçok Doğu elyazması satın aldı. İyi ve becerikli bir dizgiciyi, Protestan olmasını dikkate almadan İstanbul'a gönderdi.." Yazının başka bir yerinde: "Kısa bir süre sonra birçok Fransız, Marsilya'dan deniz yolu ile bu matbaada çalışmak üzere İstanbul'a gitti." Ayrıca: "Yeni haberler, bu matbaada sürekli yeni düzenlemeler olduğu ve bunda Hollandalı Yahudilerin küçümsenemez bir payı bulunduğu doğrultusunda..."

35 Matbaanın kuruluşundan beri burada görev alan Praglı Alman Yahudisi Haham Jonas üzerinde dikkatle düşünülmeye değer. Krş. Chr. W. Christoph Wilhelm Lüdeke, *Beschreibung des Türkischen Reiches*, c. III, s. 44. Ayrıca, *Bibliothèque raisonnée*, Paris, 1731, s. 235. Burada şu sorunun cevabı açık kalmaktadır: Acaba bu Haham Jonas, Lemberg civarından gelen, Galiçyalı Jona ben Jakob ile aynı şahıs mıdır? Jona ben Jakob'a, 18. yüzyıl Yahudi matbaacılık tarihinin İstanbul'daki baştemsilcisi olarak çok önemli bir rol atfedilmektedir. Bu şahıs 1715'te İstanbul'da ortaya çıkmış, orada ve şehrin dış mahallelerinden Ortaköy'de baskı yapmış, 1730-35 yıllarında İzmir'de olduğu saptanmıştır. 1740'larda ise bu faal matbaa hayatının ölümle sona erdiği anlaşılmaktadır. Oğlu Nissim Aşkenasi, babasının işini, İstanbul'da yeni bir matbaa kurarak velut bir şekilde devam ettirmiş ve bu matbaada bir dizi önemli eser basılmıştır. Bu şahıslar için ayrıca bkz. Mor. Steinschneider, Ersch ve Gruber, *Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste*, II. bölüm, 28. kısım'da yer alan, "Jüdische Typographie" [Yahudi Matbaası] adlı yazısı, Leipzig, 1851, s. 63, 64. Harflerin Türk menşeli olduğu düşünülmektedir; Karl Emerich Kont von Reviczky (o zamanlar baron), 1737-1793'te, *Traité de la Tactique* adlı eserinde bunu iddia etmektedir. (Krş. Toderini, *age*, s.173.) İsveçli Şarkiyatçı ve tarihçi Magnus Olof Celsius, kendi idaresine tevdi edilmiş olan Stokholm Kütüphanesi'nin Tarihi'ne (*Bibliothecae Regiae Stockholmensis Historia*, Holmiae, 1751, s. 205) bu konuda şunları yazmıştır: "Vakıâ Almanya'dan matbaada çalıştırılmak üzere yetenekli sanatkârlar çağırılmıştır, ama bunlar o sırada ülkede patlak veren huzursuzluklardan korkup kaçtıkları için İbrahim matbaayı beş oğlu ile beraber kendi yürütmek zorunda kalmıştır." Bu bilgiler pek inandırıcı değildir.

lında –birçok yerde iddia edildiği gibi Saray'da değil– kendi evinde, matbaa için gerekli olan malzeme ve işçileri bir araya getirdi ve baskı makineleri işlemeye başladı. Burada da İbrahim, ne kadar basiret sahibi ve işe hâkim olduğunu bir kere daha ispat etti. Fransızca, İtalyanca ve Almancaya hâkim –Latince konusundaki bilgisi ise benim açımdan biraz şüphelidir– ve bilime âşık olan bu şahıs, arkadaşı Said ile birlikte matbaada basılacak olan eserleri seçerken, halkın ihtiyaçlarını ve yararını kıstas olarak aldı.

İlk olarak İbrahim, İsmail bin Hammad el-Cevherî'nin *Muhtarü's-Sahah* adını taşıyan tanınmış Arapça sözlüğünün, Muhammed bin Mustafa el Vanî tarafından yapılan ve genel olarak *Vankulu Lûgati* adı ile tanınan, Türkçe tercümesini basmayı gözüne kestirmişti ve iki ciltlik bu eserin elyazmasının 350 kuruş ettiği o dönemde, bunların ikisini 25 kuruşa mal edeceğine söz verdi.[36] 1729 yılının Şubat ayında (Recep 1141), *Kitab-ı Lûgat-i Vankulu*'nun bu iki muhteşem folyo cildi, padişahın fermanı ile tespit edilmiş olan 35 kuruşa halka satılmak üzere bu matbaada yayımlandılar.[37] En iyi cins kağıda basılmış olan, birinci kısmı 666, ikinci kısmı 756 sayfadan oluşan bu eser, aşağı yukarı otuz yıl sonra (1170/1758'de) yeniden basıldı; bu arada ikinci baskıda, eserin artık az bulunan baskısında yer almayan bazı yanlışlar oluştu. Eserin Türk kitap matbaacılığı tarihi açısından önemi, girişinde kitabı yayıma hazırlayanın Önsöz'ünün yanı sıra, padişahın Hatt-ı Şerif'inin, Müftü Abdullah'ın Fetva'sının, Kazasker'in İcazet'inin de yer almasından kaynaklanmaktadır. Kitabın en sonunda da, "Risâletü'l-müsemmâti bi-vesîletü't-tıbaa" başlığını taşıyan, matbaanın bilimsel açıdan yararlarını anlatan makale yer almaktadır. Baskının başında, uzun zamandır kullanılmakta olan Vankulu elyazmasında esasen yanlışlıklar olduğunun farkına varılması üzerine hemen baskı işleminin durdurulmuş olması, padişahın titiz irdeleme konusundaki hassasiyetinin ne kadar ciddiye alınmış olduğunun en iyi ispatıdır.[38] Bir yandan bu yanlışlar düzeltilirken ve baskı için daha iyi örnek olabilecek bir elyazması aranırken, diğer yandan da ikinci eserin baskısına başlanmış, ama sonuçta gene de sözlüğün ciltlerinin baskısı bundan daha önce tamamlanmıştır.[39]

36 Krş. *Zblt. f.Bibl.-Wesen*, c. XXIV, s. 54, 2. dipnot.

37 Krş. M. O. Celsius, *age*, s. 198.

38 O zamanlar bugüne göre yanlışlıklar konusunda daha dikkatli olunduğu anlaşılmaktadır. *Âşıkpaşazâde Tarihi* basılırken, İstanbul'daki Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan elyazmaları içinde en hatalı olanının esas alındığı ve bunun sonucunda da manasız tahrifatın, yanlışın ve atlamaların yer aldığı bir eserin halka sunulduğu düşünülecek olursa, "bu eser keşke basılmasaydı", demek geliyor insanın içinden!

39 Krş. *Leipziger Gelehrte Zeitungen*, 1730, No. 35, s. 305; *Zblt. f. Bibl. Wesen*, c. XXIV, s. 55.

Basılan ikinci kitap *Tuhfetü'l- Kibâr fi Efsâri'l-Bihâr*[40] adını taşımaktadır ve daha çok "Hacı Halife" adı ile ünlenmiş olan büyük Türk âlimi Kâtip Çelebi'ye (1609-1657) aittir.[41] 75 yaprak dolduran bu kitap –buna ilave yedi sayfalık İçindekiler ve iki sayfalık Yanlışlar Listesi ile birlikte– küçük folyo olarak aynı yıl, 1141'de yayımlanır. İbrahim kitabı, "Padişah Gazi Ahmed Han"a ithaf eder; kitabın içine eklenen beş adet özenle hazırlanmış harita (1. Dünya Yarımküreleri, 2. Akdeniz ve Karadeniz, 3. Osmanlı Hâkimiyetindeki Adalar, 4. Adalarıyla beraber Adriyatik Denizi, 5. Bir Çift Deniz Pusulası), Kundman'ın (*age*, s. 720'de) belirtmiş olduğu gibi, Viyanalı bir gravür kalfasının eseridir. Bu şahıs, uzun gayretlerden sonra bir Türk Yahudisi tarafından İstanbul'a yerleşmeye ikna edilmiştir; baskıların kontrolünü ise ihtida etmiş bir İspanyol papazı yapmıştır.[42] İb-

40 [Deniz Savaşları Hakkında Önde Gelen Büyüklere Hediye. Sadeleştirilmiş metni için bkz. Orhan Şaik Gökyay neşri, İstanbul, 1973. (ç.n.)]

41 [Bkz. Orhan Şaik Gökyay, "Kâtip Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, s. 36-40. (ç.n.)]

42 Burada İbrahim'in, halkının dünya coğrafyası ile ilgili tasavvurlarını derinleştirmek ve genişletmek amacı ile yaptırmış olduğu "özel haritalardan" bahsetmekte yarar olacaktır. Bu bağlamda İbrahim başlıca iki gravür ustası ile çalışmıştır. Bunların adlarına bizzat haritaların üstünde de rastlanmaktadır. Bunlar, Kırımlı Ahmet ve Galatalı Ermeni Mıgırdiç'tir. (Giambattista Toderini, *age*, I, s. 243'te bu adı yanlış olarak "Migridiz" şeklinde vermiştir. "Mıgırdiç", vaftiz eden anlamına gelmektedir.) Chr. W. Christoph Wilhelm Lüdeke, *Beschreibung des türkischen Reiches*, Leipzig, 1789, adlı eserinin 3. bölümünde, şu bakır haritalardan söz eder:

1. Anadolu'nun ve diğer Türk topraklarının büyük bir kısmına da yer veren İran İmparatorluğu haritası
2. Karadeniz ve limanlarını ve ona kıyısı olan Avrupa ve Asya ülkelerinin bazı kısımlarını içeren bir harita
3. Tüm Mısır'ı gösteren bir üçüncü harita

Birinci haritayı Giambattista Toderini, Hasköy'deki Mühendishane'de görmüş olabilir. *Age*, I, s. 178'de beyaz ipek üzerine basılmış alışılmamış büyüklükte bir "Asya Haritası"ndan bahsederken herhalde bu haritayı kastetmiş olmalıdır. Bu haritada şu sözlerle biten bir haber yer almaktadır: "İbrahim Müteferrika tarafından çevrilmiştir, 1141 (1728-29)." Bu kişi, *age*, II, s. 243'te ikinci haritayı tam olarak şöyle anlatmaktadır: "Karadeniz'in çok ender rastlanabilecek, bakıra kazınmış çok büyük bir haritasını gördüm. Üzerinde şu yazıt bulunuyordu: "Devletlü Vezir İbrahim Paşa, Müslümanlara Karadeniz'de gemi yolculuğunu kolaylaştırmak için bu haritanın hazırlanmasını buyurdu. Bu harita en marifetli coğrafya âlimleri tarafından yapıldı, kontrol edildi ve düzeltildi, (bakıra) kazındı ve çok yetenekli matbaacı İbrahim Efendi tarafından 1136 (1723-24) yılında basıldı." Daha sonra bu harita, kamış kalemle kopya edildi ve 1768 yılında, Sicilyalı saray tercümanı Şaber Bey tarafından Türkçeden Fransızcaya çevrildi. Bugün artık bulunamayan, özel bir araştırma konusu olan bu haritalar, o zamanlar da matbaa sanatının çok özel eserleri sayılıyorlardı. Giambattista Toderini de, "ancak birçok ricadan sonra" bu adı geçen haritanın bir kopyasını görme imkânını bulabildiğini söylüyor. "Karadeniz Haritası'nın dışında Asya Böl-

rahim'in *Geschichte des Reisenden*'e[43] yazmış olduğu Önsöz'de belirtildiği üzere, seyyah ve deniz yolcularına eşlik ederek onları doğru yönlendirebilmek için yol ve güzârgâhı ayrıntılı bir biçimde gösteren bu haritalar halk arasında sevinçle karşılandı ve kısa zamanda yeni bir baskıya gerek duyuldu.[44] Baskıdan ancak yaklaşık yüz yıl sonra bu eser bir Avrupa diline, İngilizceye çevrildi. James Mitchell tarafından yapılan bu çeviri, "Hacı Halife, *The History of the Maritim Wars of the Turks* [Türklerin Deniz Savaşlarının Tarihi] adı altında çevrilmiştir," (Londra, 1831) ibaresi ile yayımlanmıştır. Bu, eserin yalnızca birinci cildinin çevirisidir ve *History of the Maritim Wars of the Turks of Haji Khalfa* [Hacı Halife'nin Türklerin Deniz Savaşları Tarihi] adıyla Türkçe aslından J. C. tarafından İngilizceye çevrilmiş ve tarih belirtilmeden Londra'da yayımlanmış olan metinde James Mitchell'in çevirisi dikkate alınmamıştır.

Tercümet-i Tarîh-i Seyyah adını taşıyan ve Afganlılarla İranlıların savaşını ve Safevi devletinin çöküşünü konu alan üçüncü kitabın[45] sıradışı bir öyküsü vardır. Aslı Latince olan bu kitap, İbrahim'in kitabın son sayfasında yer alan Sonsöz'ünde dile getirdiği üzere, bizzat kendisi tarafından Türkçeye çevrilmiş,[46] çeviri 1141 yılının Zilhicce ayında (28 Haziran 1729) tamamlanmış ve 1142 yılının Sefer ayında (26 Ağustos 1729) İstanbul'da yayımlanmıştır. Burada eserin aslının ve yazarının kendine özgü akibetinden söz etmeye değer. Cizvit tarikatının bir mensubu olan Judas Thaddäus Krusinsky (doğ. 6 Mayıs 1675 Galiçya Brzezice, öl. 22 Mayıs 1756 Kameniek), misyoner olarak putperestler arasına İran'a gitmiş ve İs-

gesi'nin de çok büyük boy folyo bir haritası basılmıştı...ve ancak iki yıl sonra Mühendishane adını taşıyan Denizbilimleri Akademisi'ni ziyaret ettiğimde bu haritayı görme fırsatını bulabildim" (*age*, II, s. 245-246.) Harita baskıları için ayrıca bkz. *Bibliotequè raisonnée des ouvrages des savanes de l'Europe*, Paris, 1731, s. 237. Bu bilgiye göre, mevcut altı baskı makinesinden ikisi yalnızca harita basımı için kullanılıyordu. "On imprime aussi.... une Mappemonde et les Cartes générales des 4 parties du monde, la Carte de l'Egypte et une autre des Royaumes et Provinces de l'Asie." [Aynı zamanda...bir dünya haritası ve dünyanın dört bir yanının genel haritaları, Mısır ve Asya Eyaletleri ve Krallıkları'nın bir haritası da basılmıştır.]

43 [Gezgin'in Hikayesi. Kastedilen *Tuhfetü'l-kibar*'dır. (ç.n.)]

44 Krş. Chr. W. Christoph Wilhelm Lüdeke, *Beschreibung des türkischen Reiches*, c. III, s. 52.

45 Krş. *Leipziger Gelehrte Zeitungen*, 1730, No. 36, s. 313 d. d.

46 [Babinger burada haksız bir iddiada bulunmaktadır. İbrahim Müteferrika bu eseri kendisinin Türkçeye çevirdiğini açıkca söylemekte, *Tarîh-i Seyyah*'ın son sayfasında yer alan şu ibarede, çevirinin bittiği ve matbaada çalışanların emeği ile 1142 yılının Sefer ayında basılmış olduğu ifade edilmektedir: *Temmettü't-tercümetü bi-avni'l-mümeliki'l-vehhâbi fî gurret-i şehr-i Zilhicce sene 1411.- Temettün'nüshatü'l-garibetü alâ eydi'd-du'afâil-me'mûrîn bi-ameli't-tab'i bi-dâri't-tıbâ'ati'l-ma'mûreti fî gurreti saferi'l-hayr sene 1142* (ç.n.)]

fahan Piskoposu Friedrich Bernabita'nın tercümanı ve sır kâtibi olarak İran'daki büyük kargaşayı ve Safevi hanedanının Afganlılar tarafından yıkılışını yakından izlemiştir. İbrahim'in, kendi ifadesiyle Latinceden –yani aslında hâkim olmadığı kesin olan bir dilden– bu eseri nasıl Türkçeye aktarmış olduğunu anlamak zordur; ama bu durumu bir de Michaud'nun *Biographie Universelle*, c. XXII, Paris (tarihsiz), s. 223'te açıkladığı şekilde çözümlemek mümkündür. Bu kaynağın aktardığına göre, Krusinsky vatanına dönerken İstanbul'da bu eserini sadrazam için Türkçeye çevirmiştir. Krusinsky'nin tarikat kardeşi Jean Antoine du Cerceau (1670-1730), Krusinsky'nin kayıtlarına dayanarak, 1728 yılında iki ciltlik eseri *Histoire de la derniere révolution en Perse*'i [İran'daki Son İsyanın Tarihi] Paris'te yayımlamış olmakla beraber, aynı yıl Lahey'de bu eserin ikinci bir baskısı da yapılmıştır.[47] Buna mukabil eserin aslı yıllar sonra, 1733'te, Lemberg'de şu adla yayımlanmıştır: *Prodromus ad tragicam vertentis belli persici historiam seu legationis a fulgida Porta ad Sophorum regem Szah Sultan Hussein a. 1720 expeditae authentica relatio, quam reduxe Perside Legatus Durhi Effendi Turcarum Imperatori Achmed III. Inscripto consignavit. Ex turcico, additis scholis, latine facta a P. Thaddaeus Krusinski, Societatis Jesu Missionario Persico*,[48] Leopoli, Typis Collegii Soc. Jesu. 1733, 4. (X, 283 sayfa).[49] Bugün en nadir baskılar arasında yer alan bu eseri tamamlamak amacı ile Krusinsky daha sonra *Tragica vertentis belli Persici*

47 Krş. *Mémoires de Trévoux*, 1728, s. 1613-1639, 1859-1878, 2041-2055; *Bibliotheque raisonnée*, II, s. 395-423; *Journal des Sçavans*, 1728, s. 682-691; *Journal du Verdun*, Şubat 1742, s. 95-101. Bunun devamı olarak bkz. *Lettres édifiantes*, 25. derleme, 1741, s. 311-401. Du Cercaeau'nun 1741'de yayımlanan iki ciltlik *Histoire de Thomas Kouli Kan, sophi de Perse*'ini [Safavî Tahmasb Kulu Han'ın Hayat Hikâyesi] (Amsterdam), 12 formatında baskısı ve *Histoire des révolutions de Perse depuis le commencement de ce siecle jusqu'a la fin du regne de l'usurpateur Aszroff* [İran Devrimleri Tarihi: Bu Yüzyılın Başından Tahtı Zorla Ele Geçiren Eşref'in Saltanatının Sonuna Kadar], Paris, 1742, 2 cilt, s. 12, izler (krş. *Journal des Sçavans*, 1742, s. 17-21); bu kitap birçok dile çevrilmiştir. Daha 1728'de Londra'da iki cilt halinde *The History of the Revolution of Persia, taken from the memoires of Father Krausinski(!), done into English from the original, published at Paris by Father du Cerceau* [Eserin Aslından, Peder Krusinsky'nin Anıları'ndan İngilizceye Çevrilmiş ve Paris'te Peder Cerceau Tarafından Yayımlanmıştır] ibaresi ile yayımlanmıştır. 1729'da da Dublin'de, *The History of the Revolution of Persia* adı ile genişletilmiş baskısı yapılmıştır.

48 [Yıkıcı Pers Savaşı'nın Trajik Tarihi'ne İlişkin Haber. Ya da, Babüssaade'den 1720 Senesinde Safevi Hükümdarı Şah Sultan Hüseyin'e Yollanan Sefâret Heyeti'nin Resmi Raporu. Bu Raporu Elçi Dürrî Efendi Dönüşünde Türk İmparatoru III. Ahmed'e yazılı Olarak İletmiştir. Rapor, Cizvit Tarîkati Mensubu Pers Misyoneri P. Thaddäus Krusinski Tarafından Türkçeden Latinceye Açıklamalar Eklenerek Çevrilmiştir. Cizvit Tarîkatı, 1733, 4 (X, 283s.)]

49 Peder Josef Stöcklein, S. J.'nin "Neue Weltbott"unun 1732 yılında Augsburg'da çıkan

Historia per repetitas clades, ab Anno 1711 ad Anum 1728 um continuata post Gallicos, Hollandicos, ac Germanicos demum authores typis auctior'u[50] kaleme almış, Leopoli, 1740 (XXI, 529 sayfa), bunu da *Analecta ad tragicam belli Persici historiam* [Trajik Pers Savaşı'na İlişkin Derlemeler] adlı eser izlemiştir (Leopoli, 1755, folyo). 1740'ta yayımlanan ikinci eserin Önsöz'ünde Krusinski açıkça İbrahim'in iddiasını yadsımış ve *Tarîh-i Seyyah*'ın Türkçe çevirisini kendisinin gerçekleştirmiş olduğunu açıklamıştır. Bu açıklamanın doğruluğu, Matthäus Iliacus'un Leipzigli matbaacı ve yayımcı Satanow'lu J. L. Gleditsch'e 20 Temmuz 1730'da yazmış olduğu Latince bir mektuptan anlaşılmaktadır. Bu mektup, eserin Johann Christian Clodius[51] (1676-1745) tarafından Latinceye yapılmış olan çevirisinin başında yer almaktadır. Arapçaya ve Türkçeye aynı derecede hâkim olan ve bu yüzden bir zamanlar yanında çalışmış J. J. Reiske (1716-1774) tarafından tamamen haksız yere şüphe içinde bırakılmış ve aşağılanmış olan[52] bu Saksonyalı bilgin Clodius, Türk matbaasından ilk yararlanan ve bilgi edinenlerden biridir.[53] 1730 yılında İstanbul matbaacıları ile yazışmaya başlamış ve hemen 1731'de Leipzig'de bu eseri Türkçeden Latinceye çevirmiştir. Kitap, *Tarich Sejjah, Chronicon peregrinantis, seu historia ultimi belli Persarum cum Aghwanis gesti* [Seyyah'ın Tarihi, Gezi Günlüğü, ya da Perslerin Afganlılarla yaptığı son Savaş'ın Tarihi] adı altında dört formatında yayımlanmıştır. Bundan sonra göreceğimiz gibi bu şahıs, başka Türk fikir ürünlerini de Latinceye aktararak Avrupalı okurlara kazandırma konusunda kararlıdır.[54]

394'ten 410'a kadarki nüshalarında, garip bir şekilde, şu yazı tefrika edilir: "Cizvit Tarikatı Mensupları'ndan R. P. Judae Thaddaei Krusinsky ve Dürrî Efendi'nin İran'daki Son Huzursuzluklar Hakkındaki Haberleri." 1745'te İstanbul'da M. de Fiennes tarafından eserin Türkçesinden Fransızcaya yapılan çeviri ancak 1810 yılında Paris'te 8 formatında yayımlanabilir. J. P. Brunet *Manuel du libraire*'inin beşinci edisyonunda, II, s. 579'da şu açıklamayı yapar: "Bu çeviri, P. J. Krusinski'nin Latince kitabı örnek alınarak İbrahim Müteferrika tarafından Türkçe kaleme alınmıştır. Kaynakçalarda veya kataloglarda karşılaşılan diğer Fransızca ve Latince başlıklar asılsızdır.

50 [Sürekli Kıyımlarla 1711 Yılından 1728 Yılına Değin Süren Yıkıcı Pers Savaşı'nın Trajik Tarihi: Fransız, Hollandalı ve Cermen Yazarlardan Sonraki Değişik Gelişmeler Verilerek Yazılmıştır.]

51 [Avusturyalı müsteşrik. *Mukayeseli Latince-Türkçe-Almanca Lûgat*, Leipzig, 1730, adlı eserin yazarı. (ç.n.)]

52 Krş. *J. J. Reiskes Leben* [J. J. Reiske'nin Hayatı], Leipzig, 1783, s. 116.

53 Krş. *Leipziger Gelehrte Zeitungen*, 1730, no. 52, s. 456.

54 Krş. Chronicum peregrinantis'in [Gezi Günlüğü] Önsöz'ü; ayrıca, Bernhard Freiherr von Jenisch (1734-1807), *Historia priorum regum Persarum ex Mohammede Mirchoud persice et latine* [Muhammed Mirhond Tarafından Farsça ve Latince Yazılmış, İlk Pers Kralları Tarihi], Viyana, 1782, s. 61.

Aynı yıl, 1142'de (1729-1730) İbrahim bir eser daha yayımlar. Bu, gittikçe daha zor ele geçen birkaç kopyası bulunan ünlü kısa kitabı *Tarîhü'l Hindi'l- Garbî*'dir.[55] Bu küçük çeyrek forma kitap, doksan bir yaprak, dört harita, bir yıldız haritası ve insan, hayvan ve bitki figürlerini kapsayan on üç sayfadan oluşmuştur.[56]

Bundan birkaç hafta sonra da Semerkant'a ve oranın bilim dünyasına ait zengin tasvirlere yer veren değerli eser, *Tarih-i Timur*[57] basılır. Bu eser, büyük Arap tarihçisi İbn Arapşah'ın (öl. 1392) eserinden Bağdatlı Nazmizade'nin yapmış olduğu Türkçe çeviridir, yüz yirmi dokuz çeyrek forma çift sayfa ve altı sayfalık Önsöz'den oluşmuştur. Eserin Arapça aslı Avrupa'da uzun yıllardır tanınmaktadır. Ünlü Hollandalı Arap filoloğu Jakob Golius (1596-1667) kaynak metni, Latince bir Önsöz ile 1636'da Leiden'da yayımlamış, uzman Hollanda asıllı Alman Arap filoloğu Samuel Hendrik Manger (1735-1791) ise daha sonra bunun yeni bir basımını (Franeker, 1767, c. I; 1772, c. II) yapmış ve buna eserin Latince çevirisini de eklemiştir. Paris'te Collège de France'da Arapça hocası olan Pierre Vattier (1623-1667) 1658'de *Histoire du Grand Tamerlan* [Büyük Timurlenk'in Tarihi] adı ile eserin Fransızcasını yayımlamıştır. Nazmizade, eserin Arapçasını 1110 yılında (1698-1699) hazırlamış, İbrahim ise bundan otuz yıl sonra eseri halkın okumasına değer bularak yayımlamıştır.

Aynı basım yılı tarihini taşıyan (1 Zilhicce 1142/17 Haziran 1730) bundan sonraki eser de tarih içeriklidir. Zaten İbrahim'in yönetiminde basılan eserlerin hemen hepsi ya coğrafyayı ya tarihi konu alan eserler olmuştur. İki kısımdan oluşan bu eserin adı *Tarîh-i Mısrü'l-Cedid ve Tarîh-i Mısrü'l Kâdim*'dir [Yeni ve Eski Mısır Tarihi]. Yazarı Kahire kadılığı kâtibi Süheylî Efendi'dir. Kitabın altmış beş sayfadan oluşan ilk kısmı, Arap akınları ile başlamakta, elli bir sayfadan oluşan ikinci kısmı ise Firavunlar Dönemi'ni ele almaktadır.

Bu eseri 1143 yılında (1730) Nazmizade'nin diğer bir eserinin baskısı takip eder. Bu eserin adı, *Gülşen-i Hülefâ*'dır [Halifelerin Gül Bahçesi]; Nazmizade'nin doğduğu şehrin (Bağdat) tarihini anlatan bu kitap, Sefer ayının başında (16 Ağustos), küçük boy folyo forma, yüz otuz yaprak olarak İbrahim'in Önsöz'ü ve Yanlışlar Listesi ile birlikte yoğun bir faaliyet içindeki bu matbaada yayımlanır. Padişahın elçisi Mustafa Efendi'nin[58] ki-

55 [Batı Hindistan'ın Tarihi. Eserin asıl adı: *Tarîhü'l-Hindi'l-Garbi el-Müsemma bi Hadis-i Nev* (ç.n.)]

56 *Zbl. f. Bibl.-Wesen*, c. V, 1883, s. 137 (Henrey Harisse).

57 [Timur'un Tarihi. Eserin asıl adı: *Tarîh-i Timûr-i Gürkân* (ç.n.)]

58 [Tavukçubaşızade Mustafa 1730'da Viyana'ya elçi olarak gider. (ç.n.)]

tabın bir nüshasını hediye ettiği J. Chr. Clodius, bu eseri çevirmeye niyetlendiyse de ölümü bunu gerçekleştirmesine engel olmuştur. 18. yüzyılda Rusçaya yapılan ve St. Petersburg'da yayımlanan çevirisinden başka, eserin bugüne kadar diğer bir Avrupa diline çevrilmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

Matbaada bundan sonra basılmış olan eser tamamen sıradışı bir seçimdir. İlk defa İstanbul'da ve orada dökülen harflerle[59] hazırlanmış olan bu Fransızca eserin yakından incelenmesinde yarar vardır.[60] Bu *Türkçe-Fransızca Dilbilgisi-Grammaire Turque, ou méthode courte et facile pour apprendre la langue turque, Avec un Recueil des Noms, des Verbes, et des Manieres de parler les plus necessaires a scavoir, avec plusieurs dialogues familiers. A Constantinople MDCCXXX*,[61] 194 sayfadan oluşmakta ve yazar adı taşımamaktadır. Buna mukabil kitapta Kardinal A. H. de Fleury'ye bir ithaf yer almaktadır. İbrahim bu kitabı İstanbul'da yaşayan Frengler'in ricası üzerine basmış ve normal olarak almayı hiç ihmal etmediği padişahın kitabın basılması için gerekli olan iznini bu kez almamıştır. Uzun zaman kitabın yazarının Paul Eremiani adı ile tanınan bir kişi olduğu sanılmıştır.[62] Ancak sonunda, kitabın asıl yazarının Strasbourg'lu Cizvit papazı Johann Holdermann (doğ. 24 Kasım 1694) olduğu ortaya çıkmıştır. Holdermann, çalışkan bir misyoner olarak geçirdiği kısa hayatını, 13 Kasım 1730'da Beyoğ-

59 *Neue Zeitungen von gel. Sachen*, 1729, no. 102, s. 93.

60 Krş. Gabr. Peignot, *Repertoire de bibliographie speciale*, Paris, 1810, s. 163.

61 [Öncelikle Bilinmesi Gereken İsim, Fiil ve Konuşma Biçimleri ile Çok Sayıda Güncel Diyaloğun Bulunduğu Türkçe Dilbilgisi veya Türk Dilini Çabuk ve Kolay Öğrenme Metodu. İstanbul,1730.]

62 İsveçli gezgin Jakob Jonas Björnstahl (1731-1779), *Briefe aus seinen ausländischen Reisen*'ın [Yurtdışı Seyahatleri'nden Mektuplar], Almanca çevirisi, J. C. ve Chr. Hch. Groskurd, Stralsund, 1784, 6. cildinde yer alan, yayımcı C. Chr. Gjörwell'e hitaben yazmış olduğu kapsamlı yazısının 68. sayfasında yapmış olduğu –genelde saflıkla bu gibi yorumlar yaptığı için belki biraz şüpheyle izlenmesi gereken– açıklamada, Paul Eremiani'den "ilk Danimarkalı tercüman" olarak söz eder ve bu şahsın 1711'de Paris'te College de Louis le Grand'da okumuş olduğunu, daha sonra Türk elçisi ile Fransa'da bulunduğunu, kitabın yazarının o olduğunu, zaten İbrahim'in bastığı diğer Türkçe kitaplarda da bu şahsın ona yardım ettiğini yazar. Bu iddianın karşısında Giambattista Toderini'nin şüphe götürmez açıklaması yer almaktadır. Toderini, kitabın esas müellifinin Holdermann olduğu gerçeğini çok açık bir biçimde şöyle ortaya koyar: "Bunu bana kitabın basımı sırasında orada olan ve eserin yazarını tanıyan seksen yaşında Lomaca isimli biri söyledi. Ayrıca bu misyonda çalışan (eskiden Cizvit olan) Delenda da bu gerçeği doğruladı" (*age*, c. II, s. 224.) O. Celsius'un, kitabın bir Fransız tarafından yazılıp Kardinal A. H. De Fleury'ye ithaf edilmiş olduğuna dair iddiası ise tamamen temelsiz ve yanlıştır. Bu konuda krş. C. De Saussure'ün 21 Şubat 1732 tarihli mektubunda yapmış olduğu açıklama: "Yazarı, Fransız ulusunun ilk tercümanlarından biri olan M. De Laria'dır. Laria, kitabını, Doğu dillerinde uzman Cizvit papazı Holdermann'ın yönetimi altında kaleme almıştır."

lu'nda noktalamıştır.[63] Bu kitapta yer alan dilbilgisi özeti üzerine, Lothringen'li yazarın yurttaşı Franz Meninski (Mesgnien, 1623-1698), Türk dilinin güçlükleri üzerine bir kısa yazı yazmaya teşebbüs etmiştir.

Kitap, o dönemin yankılanmalarından izlenebileceği gibi,[64] Avrupa'da sevinçle karşılanmış, İstanbul'da ise aksine, pek ilgi görmemiştir. 1781 Ekim'inden 1786 Mayıs'ına kadar İstanbul'daki Venedik Balyozu Agostino Garzonis'in yanında yaşamış ve hem Batı dünyasının hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun bilginleri ile yakın ilişkide bulunmuş bir şahıs olan Giambattista Toderini (1728-1799), bize eski Cizvit Delenda'nın bu konu hakkındaki değerlendirmelerini bırakmıştır (*age*, II, s. 224.): "Delenda bana kitabın çok kötü biçimde kabul gördüğünü, bu nedenle de eski Cizvit okulu St. Benedikt'te 200 nüshasının satılmadan kaldığını,[65] ama sonra bunların Avrupa'da satılmış olduğunu aktardı." Bugün Holdermann'ın *Dilbilgisi*'ni, sahaflarda bulmak hemen hemen imkânsızdır ve eser, İbrahim'in matbaasının en ender ürünleri arasında yer almaktadır.

Padişahı ve sarayı harekete geçirmek ve Avrupalı prenslerin savaş yöntemlerini Osmanlı ordusuna tanıtmak amacıyla İbrahim bir layiha yayımlar. *Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem*[66] adını taşıyan bu layiha, 1144 yılının Şaban ayı ortalarında (29 Ocak 1732), 48 yapraklı çeyrek cilt formatında yayımlanır. "Ahmed Paşa"[67] ismini alarak İslamiyeti kabul eden Fransız maceraperest Kont Claude Alexander von Bonneval[68] (1675-1747), tam o günlerde –ordu demeye bin şahit isteyen– Osmanlı ordusuna, Batı dünyasının savaş kurallarını öğretmek ve orduyu düzene sokmak

63 Holdermann hakkında krş. J. Stöcklein, *Neuer Weltbott*, no. 622: R. Patris H. Bapt. Holdermann'ın –İstanbul'da misyonerlik yapan bir Fransız Cizviti– bir Cizvit tarikatı papazına yazmış olduğu mektup; aktaran Carlo Sommervogel, *Bibliotheque des écrivains de la Compaignie de Jésus* [Cizvit Tarikatı Yazarlarının Kitaplığı], c. IV, Brüksel, 1893, s. 431.

64 Krş. *Leipziger Gelehrte Zeitungen*, 1731, no. 54, s. 566; *Nova Acta eruditorum*, 1730-1733, s. 156; *Mémoires de Trévoux*, 1732, s. 1922-1935; *Journal des Sçavans*, 1732, s. 289-295; ayrıca Andrea Mazza'nın bir yorumu: "Osservazioni intorno la Grammaire Turque del Padre Holdermanno Gesuite" [Cizvit Papazı Holdermann'ın Türkçe Dilbilgisi Hakkında İncelemeleri]; krş. *Memorie degli Scrittori e letterati Parmigiani racolte dal Padre Ireneo Affo e continuate da Angelo Pezzana* [Papaz Ireneo Affo Tarafından Toplanmış ve Angelo Pezzana Tarafından Sürdürülmüş Parmalı Yazar ve Edebiyatçıların Anıları], Parma, 1833, c. VII, s. 318.

65 İlk fiyatı 1,5 kuruştu. Krş. Chr. W. Christoph Wilhelm Lüdeke, *age*, s. 55.

66 [Halkları Yönetim Anlayışlarının Temel Kuralları. Bkz. Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem*, Ankara, 1995. (ç.n.)]

67 [Humbaracı Ahmed Paşa. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Humbaracı Ahmed Paşa", *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul, 1998, s. 351-353. (ç.n.)]

68 Bilinen yaşam tasvirlerinin dışında ayrıca bkz. Karsten Niebuhr, *Neue Deutsche Mu-*

için Türk Topçu Alayı'nın (Humbaracılar) Komutanı olarak göreve başlamıştır; ama Bonneval'in aslında uzun vadeli kalıcılığı olacak köklü bir değişiklik yaratmak için gereken çabayı göstermekten uzak kalan basit pratik uygulamaları, İbrahim'in kuramsal yazıları gibi etkisiz kalacak, kitap da esas amacına ulaşamayacaktır. Hatta belki Batı dünyasında kitabın daha çok ilgi gördüğü söylenebilir, çünkü Karl Emerich Graf von Reviczky (Baron von Revisnye; 1737-1793), 1769'da Viyana'da kitabın 12 formatında bir Fransızca baskısını yaptırmış[69] ve bu kitap o kadar ilgi çekmiştir ki, aynı yıl, içindeki bazı Rumca beyitler ve Türkçe sözcükler çıkartılarak Paris'te ikinci basımı yapılmıştır; sonra da Viyana'da eserin Almancası yayımlanmıştır.

Aynı yılın, yani 1144'ün Ramazan ayında (Şubat 1732) 23 yaprak formatında basılan ve içinde iki küçük sevimli mıknatıs gravürüne yer verilmiş olarak satılan *Füyûzât-ı Mıknatısiyye* [Mıknatısın Yaydığı Dalgalar] adlı bilimsel inceleme önceki kitaptan çok daha az ilgi çekmiştir.

Yayımlandığı tarihte fiyatı 1 kuruş olan, yayımcısı olarak İbrahim gözüken, M. O. Celsius'a göre İbrahim'in Arapça kaynaklardan derlemiş olabileceği anlaşılan, ama kaynağı tam olarak bilinmeyen bu kitabın Önsöz'ünde İbrahim, eseri Latince kaynaklardan yararlanarak hazırladığını ileri sürmektedir. Ancak bunun da ne derecede gerçek olduğu bilinmemektedir.

Bundan ve İbrahim'in matbaasında basılmış olan bundan önceki eserlerin hepsinden önemlisi, 1145 yılının Muharrem ayının 10'unda (3 Temmuz 1732) baskısı tamamlanan Hacı Halife'nin ünlü eseri *Cihannümâ*'dır [Dünya Aynası]. Bu kitap 698 yaprağı ve 39 muhteşem haritası ile erken dönem Osmanlı baskıları içinde en çok beğeni kazanan ve amatör çevrelerde bile tanınan bir yapıt olmuştur. Kitabın yazarı, Gerhard Mercator, Abraham Ortel, Philipp Cluver gibi birçok Avrupalı yazarın eserlerinden yararlanmış, kitapta o devirde bilindiği kadarıyla dünya coğrafyasını geniş bir biçimde ele almıştır. Farklı planlara göre düzenlenmiş iki çeşitlemeye de kaynak oluşturan eserin aslının akibeti meçhuldür ve eksiklerle dolu var olan tek tük kısımları hesaba katılmazsa, İbrahim'in basmış olduğu nüsha eserin elde kalan tek kopyasıdır. Hacı Halife ayrıca bir dizi Fars, Arap ve Latin dünya tasvircisinin tavsiyelerini de dikkate almış ve esere kendinden birçok ilave yapmıştır. İbrahim ise kendi düzeltmelerini ve eklemelerini yaparak –bu arada başka şeylerin yanı sıra, IV. Mehmed dönemine kadar (1648) gelen devre dair haberlere bile yer vererek– esere son noktayı koymuştur. Avrupa'nın bilim dünyası bu kitabı hayranlıkla karşılamış ve dikkate almış, kitabın içerdiği şükran duyulan zengin bilgileri hep övgü ve minnetarlıkla anmıştır. Bu bağlamda İsveçli gezgin Johann Otter (1707-1749), *Voyage en Turquie et en Perse* [Türkiye ve İran'a Yolculuk] adlı seyahat notlarında (Paris, 1748) kendini sürekli çeken bu kitaptan söz etmiştir. J. B. D'Anville, J. H. Michaelis ve Kuran çevirmeni Abraham Hinckelmann kitaba övgüyle değinmiş, Papaz Lenglet, *Méthode pour étudier la Geographie* [Coğrafya İnceleme Yöntemi] (3. baskı, Paris, 1742) adlı kitabının Önsöz'ünde, kitabını yazarken, Kraliyet Kütüphanesi'nde muhafaza edilen *Cihannümâ*'nın Fransızcasından yararlanmış olmasının kendisine büyük avantaj sağladığını dile getirmiştir. Bu eser, daha Toderini zamanında, Türklerin İstanbul'da bastıkları kitaplar içinde en çok değer verileniydi (*age*, s. 245) ve bugün de bu beğeniyi korumaktadır. *Cihannümâ*'nın başlangıçta ciltlenmemiş durumda, siyah beyaz haritaları ile fiyatı 30 kuruş, renkli haritalarla fiyatı ise 44 kuruş idi.[70] Bugün bana İstanbul'da kitabın eksiksiz bir nüshasını –böylesini bulmak pek mümkün olmuyor, genellikle bir ya da birkaç haritası eksik oluyor– 400 Alman Markına teklif ettiler; bu gidişle kitabı elde etme şansı azaldıkça bu fiyat daha da yükseleceğe benzer. Bugüne kadar kitabın tamamının çevrilmemiş olması hayret edilecek bir şey! Ünlü İsveçli Şarkiyatçı Matthäus Norberg (1747-1826), 1784 yılında Lund'da, Suriye ile ilgili bölümüyle başlayan kısmı Latinceye çevirip yayımlamaya başladıysa da, bu girişim de tıpkı daha sonraları Norberg'in, Armain'in, Baron Bernhardt Charmoy'un ve Joseph von Hammer'in bu konudaki girişimleri gibi sonuçsuz kalmıştır. Hammer'in *Rumeli ve Bos-*

seum [Yeni Alman Müzesi], 2. kısım, 1789, s. 188'de de yer alan ve daha az dikkat çeken, 23 Mayıs 1747'de Beyoğlu'nda ölüp İsveç Sefareti civarındaki Galata Mevlevihanesi'ne yakın olan mezarlığa defnedilen Kont de Bonneval'in mezarının kitabesi. İbrahim Müteferrika, Bonneval ile yakın bir ilişki içersindeydi. Krş. Jos. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches, c. VII, s. 520, c. VIII, s. 43; ayrıca bkz. Albert Vandal, "Une ambassade française en Orient. La mission du marquis de Villeneuve, 1728-1741" [Doğu'da Bir Fransız Büyükelçiliği. Villeneuve Markisi'nin Görevi 1728-1741], Paris, 1887, s. 281; bununla ilgili krş. Wilh. Pertsch,* Verzeichnis der türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin [Berlin Kraliyet Kütüphanesi'ndeki Türk Elyazmaları Kataloğu], Berlin, 1889, s. 256.

69 Kitabın başlığı: *Traité de Tactique, ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes, ouvrage publié et imprimé a Constantinople par İbrahim, Officier Muteferrika de la Porte Ottomane, l'an de l'Hégira 1144, qui est la premiere anée apres la derniere rebellion et la deposition du Sultan Ichmet, arrivée l'année 1730 de l'Ere Chrétienne, traduit du Turc* [Taktik Kitabı, ya da Birliklere Ustalıkla Kumanda Etmenin Metodu. Babıali Müteferrikalarından İbrahim Tarafından İstanbul'da Basılan ve Yayımlanan Eser. Miladi 1730 Yılında Son Ayaklanmadan ve Sultan Ahmed'in Tahttan İndirilmesinden Sonraki Hicri İlk Yıl Olan 1144 Yılında Türkçeden Çevrilmiştir], Viyana, 1769, 8.

70 Krş. Christoph Wilhelm Lüdeke,*age*, c. III, s. 57.

na'sı, (Viyana, 1812) Osmanlı eyaletlerinin, basılmış *Cihannümâ*'larda rastlanmayan kaynağı meçhul tasvirlerinin çevirisidir.

Hacı Halife, İbrahim'in bundan sonra, 1 Muharrem 1146'da (19 Haziran 1733) basımını tamamladığı, *Takvimü't Tevârih* [Tarih Cetveli] adlı eserin de müellifidir. Eser, 247 yapraktan oluşan –bu arada oniki sayfası sayım dışı bırakılmış olan– ince uzun, küçük folyo biçiminde basılmıştır. Kitap İbrahim'in yazmış olduğu, Hacı Halife'nin hayatını anlatan bir giriş ile başlamakta, bunu matbaanın kuruluş tarihi ve başarılı gelişmesinin öyküsü izlemektedir. Burada *Cihannümâ*'nın halk arasında beğeni ile karşılanmış, ama hepsinden önemlisi de Müftü Damatzade Ahmed Efendi'nin hoşuna gitmiş olduğu belirtilir. Türk matbaa tarihi açısından bu adamın adı, gerek İbrahim ile Osmanlı tarihçilerinin yayımlanması konusunda varmış olduğu mutabakat, gerekse tarih yazarlarının eğitimini kolaylaştırabilmek ve hafızalarına rahat ve kapsamlı bir dayanak olabilecek olan Hacı Halife'nin tarih cetvellerinin, böyle bir konunun öncüsü olarak yayımlanmasına dair vermiş olduğu destek açısından önemlidir. Bu cetveller, 1058 (1648) yılına kadar gitmekte ve Farsça olarak, Adem'den eserin yazılış tarihine kadar gelmiş geçmiş olayları anlatmaktadır. Kitabın yalnız Önsöz'ü ve bazı dipnotları Türkçedir. Olayların 1144'e (1731) kadar gelen devamını Emir Buharâ Şeyhi (Mehmed Şeyhî Efendi) tamamlamış, İbrahim de bunlara son iki yılın olaylarını eklemiştir.

1697 yılında, Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı Sarayı'ndaki elçisinin tercümanı Giovanni Rinaldo Conte Carli eseri İtalyancaya çevirmiş, bu eser Venedik'te yayımlanmıştır;[71] eserin ünlü Arap filoloğu Joh. Jakob Reiske tarafından Latinceye yapılan çevirisi ise bugüne kadar elyazması şeklinde kalmıştır ve Kopenhag Kütüphanesi'nde saklanmaktadır.[72]

Damatzade Ahmed Efendi ile birlikte yapılan, Osmanlı tarihçilerini iyi baskılarla herkesin istifadesine sunma planının gerçekleşmesi için uzun zaman beklemek gerekmemiştir. 1147 yılında, İbrahim'in yazmış olduğu

71 Kitabın İtalyanca adı: *Chronologia historica, scritta in lingua Turca Persiana ed Araba da Hagi Halifa Mustafa e tradotta nel idioma Italiano da Rinaldo Carli, nobile Justinopolitano e Dragomane della serenissima republica di Venezia* [Tarihsel Kronoloji, Hacı Halife Mustafa Tarafından Türkçe, Farsça ve Arapça Olarak Yazılmış, Mutluluk ve Refahın Hüküm Sürdüğü Venedik Cumhuriyeti Tercümanı Rinaldo Carli Tarafından İtalyancaya Çevrilmiştir], Venedik, 1697, 4 . (çok ender bulunan bir eser!)

72 *Additions a la Bibliotheque Orientale* [Şark Kütüphanesine İlaveler], c. IV, Lahey, s. 760. J. J. Reiske'nin, selefi Kont Carli hakkında pek iyi düşüncelere sahip olmadığı anlaşılmaktadır. J. J. Reiske bu konudaki düşüncelerini, Carli'nin çevirisi ile kaynak metin arasında yaptığı karşılaştırmalarda ortaya koymaktadır.

Önsöz'lerle Nâimâ'nın 1001-1070 (1592-1659) senelerini kapsayan iki kalın ciltlik *Tarih*'i (701 sayfalık I. cildi, Muharrem ortası 1147/Haziran ortası 1734'te; 711 sayfalık II. cildi, Cemaziyelevvel 1147/Ekim 1734'te), 26 yapraklık ilavesi ile yayımlanmıştır. Vakâ bu konuda ilk basılacak eserin, Saadeddin'in *Tacü't-Tevârih*'inin [Tarihlerin Tacı] olması beklenebilirdi, ancak bu eserin yayımlanabilmek için daha uzun zaman sabretmesi gerekecekti. Ayrıca bu baskı, eserin aslının basımından yaklaşık yüz yıl sonra, 1832 ve 1836 yıllarında, Britanya Doğu Dünyası Çeviri Fonu'nun desteği ile Charles Fraser'e yaptırtılan –yanlışlarla dolu– *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Christian Area by Nâimâ* adını taşıyan iki çeyrek ciltten oluşan İngilizce çevirisi ile Türkçe bilmeyen okurların ilgisine sunulabilmesine yol açmış oldu.

1735'ten 1741'e kadar süren uzun bir aradan sonra[73] saray tarihçisi Muhammed Raşid Efendi'nin iki bölümden oluşan ve 1071-1134 (1660-1721) yıllarını ele alan *Tarîh-i Râşid*'i yayımlandı. Raşid, *Tarih*'ine Naima'nın kaldığı yerden devam etmişti; onu takip eden Çelebizade'nin 1141 (1728) yılı ile sona eren çalışması ise Raşid'inki ile bağlantılı idi ve *Tarih-i Râşid* ile bir arada basıldı. Eser aslında biri özel bir başlıkla başlayıp, 1115 (1703) yılına kadar uzanan ve 554 sayfadan oluşan, diğeri ise 1115 yılından (1704 ilkbaharı) devam edip, Çelebizade'nin yazmış olduğu az bir kısımla 1141 yılında sona eren 311 sayfadan ibaret iki folyo ciltten oluşuyordu. Ancak burada gerçekte üç bölümden söz etmek gerekir, çünkü matbaacı, üç bölümün sonuna da ayrı ayrı, "Zilhicce ayının ilk günü, 1153" (17 Şubat 1741) tarihini basmıştır. Raşid de 1134 yılının başında kendi yazdığı kısmı kesmiş ve 82. sayfadan itibaren, neredeyse sözcüğü sözcüğüne, daha önce burada adı geçen Mehmed Efendi'nin elçi olmak üzere çıktığı Paris yolculuğunda kaleme almış olduğu *Sefaretnâme*'sini vermiştir.

1154 yılının Muharrem ayında (19 Mart 1741) İbrahim'in matbaasında yayımlanan 62 sayfalık kitapçığın adı, *Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna*'dır [Bosna Ülkesindeki Savaş Hali]. Kitabın yazarı, kadı olarak bilinen Bosna doğumlu Ömer Efendi'dir. İbrahim bu eseri kendi ilaveleri ve düzeltmeleri ile yayımlamıştır. Kitapta, I. Mahmud ve VI. Karl yönetimindeki Osmanlı ve Avusturya orduları arasında 1149-1152 (1736-1739) yıllarında yapılan savaşlar ve zaferler özgün anılara ve bu olaylara şahit olmuş kişilerin anlatımlarına dayanılarak ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Daha zi-

73 Basıma ara verilen bu yedi yıllık uzun sürede *Lisanü'l-arab* adlı bir sözlüğün yayıma hazırlanıyor olma ihtimali için bkz. dipnot 159.

yade bölgesel önem taşımasına rağmen eserin Avrupa dillerine birçok çevirisi yapılmıştır. Bunların ilklerinden olan ve *Die Kriege in Bosnien in den Feldzügen 1737, 1738 und 1739, beschrieben von dem zu Nori in Bosnien bestellt gewesenen gelehrten Kadı Ömer Efendi* [Bosna'da Novi'ye Memur Edilmiş Kadı Ömer Efendi'nin Kaleminden 1737, 1738 ve 1739'da Gerçekleşen Bosna Seferleri] başlığını taşıyan, 1789 yılında Viyana'da yayımlanan çeviri, varlığını, bu bağlamın dışında pek tanınmayan Trebosmislyc baronu Johann Nepomuk Dubsky'e borçludur. Adını "Naima çevirmeni" olarak daha önceden duyduğumuz, Britanyalı Şarkiyatçı Charles Fraser de bu eseri, Doğu Dünyası Çeviri Fonu'nun desteği ile 1830 yılında, *History of the War in Bosnia during the years 1737 to 1738 and 1739* adı altında büyük bir özenle İngilizceye çevirmiştir.

Bu eserle, tarihsel metinlerin yayımı bir süre için durur. Bundan sonra basılan kitap tümüyle dilbilimin kapsamına girer. I. cildi 454 sayfa, II. cildi 450 sayfa olmak üzere iki folyo ciltten oluşan bu kitap, Doğu dünyasında büyük saygınlığı olan Şuuri'nin, hayatının yirmi yılını vererek hazırlamış olduğu Türkçe-Farsça sözlüktür. İbrahim bu eseri 1155 yılının Şaban ayında (12 Ekim 1742), *Kitab-ı Lisanü'l-Acem* [Farsça Kitabı] adı ile basar ve Osmanlı halkının kullanımına sunar. Bu kitapla kendi emrine verilmiş olan matbaanın son eserini yayımlamış olur.[74]

Hareketli mizacının ve yorulmak bilmez yaratıcılığının ona sağladığı haz, doğal olarak onu başka amaçlara sürüklemiştir. Örneğin, eğer imkân bulabilmiş olsa, Doğu ve Batı dillerini kapsayan büyük bir sözlük oluşturup yayımlamayı istemiştir.[75] Gerçi devletin sağladığı refahtan yeterince yararlanmıştır –kendi serveti, 99 akçe gündeliği olan küçük bir tımardan ibarettir– ve matbaanın giderleri Saray'ın Hazinesinden ödenmiş, işçi ve dizgicilerin maaşları gümrük gelirlerinden karşılanmıştır. Ancak matbaanın, sahibini ve onun kalfalarını geçindirebilecek ve işi çevirecek parayı getirmediği anlaşılmaktadır. Gerek basılmış kitaba karşı İslam geleneğinden kaynaklanan önyargılar, gerekse enva-ı çeşit renkle bezeli elyazmalarının[76] karşısında kara harflerin tekdüzeliği, bu kara sanatın getireceği yararları uzun süre gölgede bırakan unsurlar olmuşlardır. Bu konuya ilgi,

74 [İbrahim'in bundan sonraki akibeti meçhul değildir; 1156 yılının Recep ayının sonunda (Eylül 1743) Saray tarafından, Asmay Ahmed Han'ın Kaytak Hanı olarak Dağıstan'a gönderildiği bilinmektedir. Krş. *Suphi Tarihi*, 1. baskı, 221. yaprak, İstanbul, 1198. Ayrıca bkz. Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 325. (ç.n.)]

75 Krş. Celsius, *age*, s. 205.

76 Krş. Örn. B. G. A. Freylinghausen, *Memoria Negriana, Halae Salicae*, 1764, s. 26.

hep sayıları sınırlı olan bilginlerin katılımı ile kısıtlı kalmış, Müteferrika'nın muhtemelen 1746 yılının Haziran ayında (H. 1160)[77] hayata veda etmesi ile de tamamen ortadan kalkmıştır.[78]

Nâimâ Tarihi'nin sonunda yer alan bilgiler, İbrahim'in yönetimindeki matbaanın o devirdeki verimi hakkında aşağı yukarı bir fikir vermektedir. *Vankulu Sözlüğü*'nden ve Hacı Halife'nin eserinden 4000 adet, diğer bütün eserlerin her birinden de 500 adet basılmıştır. Bundan sonra İbrahim'in matbaası 23 ciltlik 17 kitabı 12.500 adet basmıştır. Tüm koleksiyonun fiyatı 120 kuruştur.[79]

İbrahim'in ölümünden sonra loncalara bağlı olarak çalışan kitap kopya edenlerin, basmacı İbrahim[80] yüzünden işlerinin kötüye gitmesi bahanesi ile devletten matbaanın kapatılması ricasında bulunduklarına ve bunun üzerine matbaanın faaliyeti için verilen iznin geri çekildiğine dair ortalığa bir rivayet yayılmıştır.[81] Bundan sonra oluşan on dört yıllık ara için başka nedenler de öne sürülür. Örneğin, sözleri süzgeçten geçirilerek dinlenmesi gereken Fransız-Macar, Baron François de Tott (1733-1793), *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* [Türkler ve Tatarlar ile İlgili Anılar] adlı yapıtının I. cildinin 137. sayfasında, matbaanın hor görülmüş olduğunu ve İbrahim'in bu nedenle matbaasını kapatmak zorunda kalmış ol-

77 [H. 1160, 13 Ocak 1747'de başlıyor. Hicri 1159 olmalı. (ç.n.)]

78 Krş. Joseph von Hammer, *Die Geschichte des osmanischen Reiches*, c. VIII, s. 87; Heinrich v. Penkler'in 1746 yılı Haziran Raporu, *Wiener Hausarchiv* [Viyana Devlet Arşivi]. İbrahim Müteferrika, Kasımpaşa semtinde, hapishanenin arkasındaki caddedeki İdris-i Muhtefi Mezarlığı'na defnedilmiştir. Mezar taşı ancak birkaç yıl önce yeniden bulunmuştur. Mezar taşının üzerindeki şair Nevres'in düşmüş olduğu tarih (kronogram), (Joseph von Hammer, c. VI, s. 252) yanlış bir yıla işaret etmektedir. Bu mısralar, Emerich von Karacson'un yazısının sonundaki ekte, agy, s. 188 ve *Sabah* gazetesi, no. 8505'te olduğu gibi yayımlanmıştır. 14. II. Cumada 1333.
[Hicri 1160 senesi, 13 Ocak 1747'de başladığından, "1746 yılının Haziran ayında (H. 1160)" ifadesi hatalı olmalıdır. İbrahim Müteferrika'nın vefatından sonra ulufesinin başkasına tevcihi ile ilgili olarak arşiv belgelerine dayanarak yapılan Şubat 1747 (Receb 1160) tarihinin tespiti için bkz. Erhan Afyoncu, agm, s. 325-326. Bu durumda, İstanbul'daki Avusturya elçisi Penkler'in raporuna göre İbrahim Müteferrika'nın ölüm tarihi Haziran 1746 olarak gözükmektedir. Bu doğru ise ulufesi 7 ay sonra başkasına tevcih edilmiş olmalıdır. (ç.n.)]

79 Krş. Ignaz Muradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Tome I, Paris, 1787, s. 298 d. d.; ama bu kaynakta şöyle denmektedir: "...birkaç yıldır kitapçılarda iyice seyrekleştiler ve nerdeyse eski fiyatlarına satılır oldular." Bugün bu parçalar, sahafların en çok aranılan nadide eserleri sayılıyorlar ve inanılmaz fiyatlara alıcı buluyorlar.

80 İbrahim'i aynı isimdeki diğerlerinden ayırmak amacı ile kendisine "Basmacı İbrahim" denilmiştir.

81 [Niyazi Berkes de matbaa konusu ile ilgili kısıtlamaları şeriatla değil, Osmanlı dev-

duğunu yazmıştır (Amsterdam, 1784).[82] K. E. Prens v. Reviczky, yukarıda adı geçen, *Traité de Tactique, ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes, ouvrage publié et imprimé a Constantinople par Ibrahim, Officier Muteferrika de la Porte Ottomane, l'an de l'Hégira 1144, qui est la premiere anée apres la derniere rebellion et la deposition du Sultan Ichmet, arrivée l'année 1730 de l'Ere Chrétienne, traduit du Turc*[83] adlı kitabının Önsöz'ünde, matbaanın yeterli sayıda yetkin baskıcı bulunamadığından kapanmak zorunda kaldığını öne sürmektedir. Ancak en yaygın olan görüş, ekmeklerinden olan mutsuz kopyacıların ayaklanıp matbaayı basmış ve aletleri tahrip etmiş olduğu ve bu olayın matbaanın bu erken sonunu hazırlamış olduğu doğrultudadır. En isabetli olan görüşün bu olduğu anlaşılmaktadır. Bir rivayete göre, 6000 kopyacı matbaayı yok etmek üzere bir araya gelmişler, bunlar hınçlarını önce Avrupa yakasındaki "Tatlı Sular"ın (Kâğıthane ve Alibeyköy dereleri) kenarında yer alan kâğıt fabrikasından almışlardır.[84] 1730 yılının sonbaharında (28 Eylül/15 Re-

let sistemine özgü lonca sınırlandırmaları ile ilişkilendirmekte, matbaanın kuruluşunda basılması yasaklanan Kuran, hadis, tefsir, kelam ve fıkıh ile ilgili eserlerin çoğaltılmasının hattatlara geçimlerini sağlayabilecek geniş bir iş alanı bırakmış olduğunu belirtmektedir. Hattatların hoşnutsuzluğuna yol açan gerçek nedenin ise, matbaacılığın başlaması ile yeni bir beratlı mesleğe müsaade edilmiş olmasından ileri gelebileceğini öne sürmektedir. Bu sisteme göre matbaa açma izni yalnızca İbrahim ve Said efendilere verilmiş ve II. Mahmud dönemine kadar devletçe verilen bir tekel olarak kalmıştır ve ancak gazeteciliğin başlamasından sonra özel bir girişim işi olabilmiştir. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 59-60. (ç.n.)]

82 Eleştirel olmaktan uzak olan Baron de Tott'un bu dört ciltlik, hemen her kültür diline çevrilmiş olan aktarımlarını Fransız Başkonsolosu Charles de Peyssonel (1727-1790), "Mr. Le Baron de Tott Adı Altında Yayımlanan Anılara İlişkin Bazı Gözlemleri İçeren Mektup" adlı yazısında en münasip şekilde düzeltmiş ve bu yapıta gerekli eklemeleri yapmıştır (Amsterdam, 1785). 1788'de Frankfurt ve Leipzig'de Almanca olarak, *Herrn Baron von Tott's Nachrichten von den Türken und Tataren* [Baron von Tott'un Türkler ve Tatarlar Hakkındaki Haberleri] adı ile basılan eser, "Peysonel Bey'in Düzeltme ve Ekleri" ile birlikte yayımlanmıştır. Bu arada koyu bir Osmanlı taraftarı olan ve yaşadığı devirde, Türklerin Avrupa'dan kovulması inancına karşı verdiği savaşla egzantrik bulunan Charles de Peysonnel'in bu tek yönlü eğilimini yansıtan, kılı kırk yaran eleştirel tonunu da ihtiyatla karşılamak gerekir. [Baron de Tott için bkz. Géza David, "François Baron de Tott", *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul, 1992, s. 83-84. (ç.n.)]

83 Bkz. s. 26.

84 O yıllarda Kâğıthane'nin kâğıt değirmenlerinin faaliyeti çoktan durmuştur. İsyan sırasında Kâğıthane'nin yerinde bir bez fabrikası vardı, o da çok yatırım gerektirdiği için zaten iflas etmişti. 1679 yılında İstanbul'a gelmiş bulunan Bolonyalı Kont Ferdinando Marsigli (1658-1730) *Stato militare dell'impero ottomano* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Devleti] adını taşıyan kitabının 1. bölümünün 138. sayfasında, tatlı sularda bir derenin bir zamanlar bir kâğıt değirmenini çalıştırdığını ve "Kâğıthane" isminin o zamandan kaldığını yazar (Haag/Amsterdam, 1732).

biyülevvel 1143) büyük Yeniçeri Ayaklanması meydana gelmiş ve bu isyan Padişah III. Ahmed'in tahttan düşmesine, sadrazamın da hayatına mal olmuştur. Arnavut bir yeniçeri olan Patrona Halil kumandasında bir araya gelen hapishane kaçkınları ve haylaz zanaatkârlardan oluşan bir güruh, yağma ettikleri çarşılarda (bedesten) bulabildikleri silahlarla donanarak İstanbul sokaklarında terör estirmişlerdir. Bu olay son zamanlarda Almanya'daki bazı olaylara şaşırtıcı bir biçimde benzemektedir.[85] Gerçekten de o günlerde matbaanın bu olaylar nedeni ile faaliyetine devam edememiş olma ihtimali yüksektir. *Halifelerin Gül Bahçesi* 16 Ağustos 1730'da basılmıştır. Holdermann'ın *Türkçe Dilbilgisi* de aynı yıl matbaada basılmış olabilir.[86] Bundan sonra basılan eser *Usûlü'l-Hikem* ancak 1732 yılının Şubat ayında piyasaya çıkabilmiştir.[87] Bu veriler, matbaanın 1731 yılında faaliyetine ara vermek zorunda kaldığına işaret etmektedir. Bundan da 1731 yılı Mart'ında gerçekleşen ayaklanmanın yol açtığı tahribattan muhtemelen matbaanın da etkilenmiş olduğu sonucu çıkartılabilir.[88] Ancak bu olayın, tüm tesisi kökünden sarsacak derecede bir etki yaratmış olması da söz konusu olamaz, aksine matbaa İbrahim'in sağlığında durup dinlenmeden çalışmıştır.[89] Ancak onun vefatından sonra tam bir sessizliğe bü-

85 [Yazar burada Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra birçok Alman şehrinde kurulmuş olan sol eğilimli şûra hükümetlerini kastetmiş olabilir. (ç.n.)]

86 Krş. *Bibliothéque Nationale*, ms. Français 7182, s. 641-642 (2 Mart 1730 tarihli İstanbul'dan yazılmış mektup); bununla ilgili olarak kütüphanenin *Revue* adlı dergisi, c. V, Paris 1895, s. 189. Zaten Holdermann 13 Kasım'da ölmüştü.

87 1732'de yeni padişah I. Mahmud'un ve müftünün izni ile matbaanın yeniden faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Hatta padişahın matbaaya 60 kese altın tahsis ettiği, bunun karşılığında da 1000 adet kitap istediği bilinmektedir. Krş. *Leipziger Gelehrte Zeitungen*, 1736, no. 15, s. 134 d. d; Krş. G. Weil, *age*, s. 59.

88 Bu ayaklanmaların ayrıntıları için bkz. "Relation des deux rébellions arrivés à Constantinople en 1730 et 1731 dans la deposition d'Ahmet III. Et l'élévation au trone de Mahomet V. (Mahmoud I.)" [III.Ahmed'in Tahttan İndirildiği 1730 ve 1731 Yıllarında İstanbul'a Gelen İki İsyancının Öyküsü ve V. Mehmed'in Tahta Çıkışı (I. Mahmut)], Lahey, 1737. Ayrıca bkz. "Relation de la révolte de Constantinople" [İstanbul Ayaklanmasının Öyküsü], *Büsching* Dergisi, VI. bölüm, s. 32-33. Ayrıca bkz. "Eines türkischen Effendi merkwürdige Nachrichten von dem Aufruhr in Constantinopel im Jahre 1730" [Bir Türk Efendisinin 1730 İstanbul Ayaklanmasına Dair Dikkate Değer Haberleri], Danzig, 1737; Croucenac, *Histoire de la dernière revolution* [Son Ayaklanmanın Tarihi], Paris, 1740 ve *Europäische Fama*, parça 333, Leipzig 1731.

89 1742'den İbrahim'in 1746'daki ölümüne kadar geçen süre içinde yayın yapılmaz. Bu açıdan İbrahim'in 1742'de öldüğünü kabul ettiği anlaşılan Giambattista Toderini'nin, (*age*, s. 291'deki) "İbrahim'den matbaa sanatını öğrenmiş olan halefi Kadı İbrahim'in onun yerine geçerek eskiden basılmış olan kitapların yeniden baskılarını yaptığı ve bu işi 1158 (1745) yılına kadar, Padişah Mustafa'nın hükümdarlığı boyunca sürdürdüğü" yönündeki ifadesi (oysa bu padişahın saltanatı 1757-1773 yıllarını kapsamaktadır!) yanıltıcıdır. J. V. Hammer'in *Geschichte des osmanischen Reiches*

rünmüştür. Oğlu ve halefi[90] Küçük İbrahim, belli ki babasının işini pek benimseyememiştir; babası gibi girişimci bir ruha ise hiç sahip değildir. Nitekim, aradan geçen on dört yılın sonunda 4000 adet gibi külliyetli miktarda[91] *Vankulu Lûgati*'nin yeniden basılmış olması (2 cilt; I. cilt: 372 yaprak, basımı, 1169; II. cilt: 430 yaprak, basımı, 1170), bu sanatın neredeyse unutulmuş olduğunu açıkça gözler önüne serer. Kalitesiz kâğıdı ve sayısız yanlışları ile kitabın bu ikinci baskısı, birinci baskısından bariz bir biçimde ayrılmaktadır. Buna bir de bu arada genç İbrahim'in "taşrada herhangi bir yerde" kadılık yapmaya karar vermesi eklenince,[92] matbaanın faaliyeti tamamen durmuştur. Mamafih bu iş değişikliğinin temelinde aslında matbaanın düşük getirisinin yattığı anlaşılmaktadır ve haklı olarak tercih edilen bu yeni görevin maddi avantajları sıralanmaktadır.[93]

Giderek, uzun zamandır yatan matbaanın uğradığı zarar daha çok hissedilmeye başlanır. Gerçi I. Mahmud ve sadrazamı Tiryaki Hacı Muhammed Paşa,[94] İbrahim'in atölyesini devralmaya niyetlenmişlerdir; ama bu konudan İbrahim kadar iyi anlayan, çalışkan birinin bulunamaması yüzünden, devletin buraya vereceği destek de hep ertelenmiştir. Sonra da konu sadrazamın halefleri tarafından iyice ihmale uğramış ve Padişah I. Abdülhamid'in saltanatına kadar matbaa atıl olarak kalmıştır.[95]

1773 yılının Aralık ayında tahta çıkan yeni padişah (I. Abdülhamid) nihayet babası III. Ahmed'in büyük ümitlerle kurmuş olduğu matbaayı yeniden yeşertecek olan yapıcı adımlar atar. Gerçi tahta çıktığı günlerde zihni yenilik fikirleri ile dolu olsa da, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında çıkan harp onu, Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) imzalanıp da ülkeye bilimsel konulara dönülebilecek huzurlu günler gelene dek bu niyetinden bir süre uzaklaştırmıştır. 18 Rebiyülahir 1198'de (11 Mart 1784) matbaanın yeniden faaliyete geçmesine izin verir. Padişahın imzasını taşıyan Hatt-ı Şerif'te şöyle denilmektedir:

> Haşmetli imparatorluğumun eyaletlerinde ezelden beri baskı sanatı bilinmediği için elden ele dolaşan kitaplar ancak kamış kalemlerle çoğaltılabiliyordu. Bunun için de küçük çaplı bir kitabın vasat bir kopyası bile aşırı fiyatlara satılıyordu; mesela *Vankulu, Ferheng-i Şu'urî, Târîh-i Nâimâ, Târîh-i Râşid, Cihânnümâ* gibi büyük çaplı eserler 250, 300 kuruşa alınabiliyordu, hatta hiçbir özelliği olmayan alelade yazı ile yazılmış kitapların fiyatı bile 100, 150 kuruştan aşağı değildi. Böylece talebeler bu kitaplara erişemiyor, bunlara sahip olamıyorlardı.
>
> Cennetmekân muzaffer fatih Ahmed Han'ın padişahlığı sırasında rahmetli Matbaacı İbrahim, payitaht İstanbul'da bu hayırlı matbaacılık işini başlatabileceğini dile getirdi ve bunun için gerekli olan yüksek iradeyi aldıktan sonra da demirden, çelikten, bakırdan ve kurşundan matbaanın harflerini döktürdü, birkaç yıllık titiz çalışma sonunda da bu değerli sanatın etkileri görülmeye başladı. Bunun sonucunda matbaaya padişah teşviki verilince yukarıda zikredilen eserlerin dışında, gene kanuni izin ile *Gülşen-i-Hülefâ, Târîh-i-Seyyah, Tuhfetü'l-Kibâr, Füyûzât-ı Mıknatısiyye, Nizâm ı-Devlet*,[96] gibi başka kitap ve yazılar da basıldı. Burada adı geçen kitaplar Osmanlı İmparatorluğu'nun şehir ve eyaletlerine yayılmaya başlayınca araştırmayı sevenler ve ilme kendini adamış olanlar da eskiden 50 kuruşa alamayacakları umuma yararı olan bu eserleri 20, 30 kuruşa alabilir hale geldiler. Daha sonra İbrahim vefat ettiğinde matbaanın başına onun eski talebesi Kadı İbrahim getirildi. O da daha önceden basılmış olan kitapların birçok yeni baskısını[97] yaptı. Ancak Sultan Mustafa Han'ın –nur içinde yatsın!– padişahlığı sırasında, savaş patlayıp da devletin dikkati başka dertlere kaymak zorunda kalınca işçiler de etrafa dağıldılar. Kadı İbrahim'in hevesi de giderek azaldı, onun ölümünden sonra[98] ise matbaanın alet edevatı dul karısına kaldı.
>
> Böylece aslında önemli bir engel olmadan böyle güzel bir teşebbüs ve hayırlı bir eser yok olmaya bırakıldı ve aşağı yukarı 25 senedir hiçbir kitap basılamadı ve tabii önceden basılmış olan kitaplar da bu arada, ya yabancı ülke-

adlı kitabının, c. VIII, s. 52'de bulunan, "Reis el Hacı Mustafa Efendi'nin, Mekke'den dönüşünde (1744) matbaanın yönetimini devraldığı" iddiasını doğrulayacak başka hiçbir kanıta rastlanamamıştır.
[Reisülküttab Mustafa Efendi Mekke'den 1743'te dönmüş ve Defter Emini olmuştur. Hammer dipnotunda devrin tarih yazarı İzzî'den bu bilgiyi doğru olarak vermekle beraber, metin kısmında matbaa riyasetinden bahsetmektedir. Ancak bunun (Direktor der Buchdruckerei) baskı hatası olduğu açıktır. Hammer, *GOR*, IV, s. 401. (ç.n.)]

90 [Babinger "halefi" derken yanılmaktadır. Halefi Kadı İbrahim Efendi'dir. (ç.n.)]

91 Krş. A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie* [Türkiye Üzerine Mektuplar], 1. kısım, Paris, 1851, s. 172.

92 Krş. *J. J. Björnstahl'ın Mektupları*, c. VI, s. 68. Burada, matbaanın kapatılmasına yol açan nedenler arasında yeterince ilgi çekmiyor olması da gösterilmektedir. Bu konuda bkz. Eylül 1746'dan Mayıs 1762'ye kadar Divan nezdinde İngiliz Büyükelçisi olarak bulunan Sir James Porter'in (1710-1786) açıklaması: "Dr. Maty, F. R. S.'nin İstanbul'da Bir Arkadaşına Göndermiş Olduğu Sorular ve Bunlara Sefir Hazretleri James Porter'in Vermiş Olduğu Cevaplar", *Philosophical Transactions*, 1755, 49, c., I., s. 105-106. Bu açıklamaya göre, İbrahim'in ölümünden sonra baskının durmuş olduğu anlaşılmaktadır.

93 Krş. Mouradgea d'Ohsson, *age*, c. I, s. 301.

94 10 Ağustos 1746'dan 24 Ağustos 1747'ye kadar görevde kalmıştır.

95 Krş. Mouradgea d'Ohsson, *age*, c. I, s. 301.

96 *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem* kastedilmektedir.

97 Açık bir mübalağa!

98 Genç İbrahim aslında 1764 yılının Mart ayında hayattadır ve bu arada saray tercümanları ile Avrupalı elçiler arasında aracılık ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Jos. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, c. VIII, s. 283. [Babinger'in kastettiği Müteferrika'nın oğlu Küçük İbrahim'dir. (ç.n.)]

lere dağılmış ya da kaybolmuş olduklarından gittikçe ender hale geldiler, bulunabilenlerin fiyatları ise iyice arttı, yakında da bunlar hiç bulunamaz hale gelecekler.

Ayrıca bunları basmak için gerekli olan Kadı İbrahim'in dul karısında bulunan aletler de yok olmaya yüz tutmuşlardır. Bu aletleri yeniden edinmek, onları tekrar düzene sokup işler hale getirmek çok zor olacaktır, üstelik her ne kadar onlar hâlâ benim güzelim payitahtımda bulunuyorlarsa da bunları kullanmasını bilenlerin sayısı iki üç kişiyi geçmemektedir.

Bu matbaa sanatının tamamen elden kaçırılmaması için yüce padişahlık iradesini olabildiğince açık bir şekilde göstermek, ilim ve sanat âşıklarının kaynaklardan faydalanmasını sağlamak ve bunlardan yararlanmak isteyen diğer kişileri engellememek ve böyle değerli bir teşebbüsü unutulmaya terk etmemek için Hümâyun Beylikçisi Mehmet Râşid ve İmparatorluğun vakanüvisi Ahmed Vasıf, yukarıda adı geçen kadının rızası ile matbaa için gerekli aletleri almak ve onu yeniden canlandırmak üzere bir heyet oluşturmuşlardır. Bu müteşebbisler daha sonra kendilerine, bu işi yürütüp ucuza baskı yapabilmeleri ve –basılması yasak olan her türlü dini kitabın ve peygamberin hadislerinin dışında– her tür tarih, terbiye ve yurttaşlık kitabını, tıbbi kitapları, şiir kitaplarını ve diğer Türkçe, Arapça ve Farsça edebi kitapları basabilmeleri için padişahın yüksek iradesini istemişlerdir. Bunların basılabilmesi için önce şeyhülislamın fetva vermesi gereklidir. Vakâ başlangıçta, matbaanın, dizgicilerin ve görevlilerin masrafları gümrük gelirlerinden karşılanacaktır, ama yukarıda adı zikredilen müteşebbislerin kendilerinin Hazine'den ve padişah vakıflarından tek bir kuruş bile istemeyecekleri de fermanda yer alacaktır. Matbaanın kurulması için seçilecek yerin kirası, dizgicilerin ve düzeltmenlerin günlüğü ve kâğıt ve mürekkep ücreti vb. gibi masraflar da bu şahıslar tarafından karşılanacaktır. Bunun dışında kitapların bölümlerinin tam bir tabakadan çıkan onar yapraktan oluşan formalardan meydana geldiği düşünülecek olursa, padişah vakıflarına da forma başına bir akçe ödenmesi uygun olacaktır. Bu verginin, kitap ciltlenip vakıf mütevellisine gösterildiği zaman ödenmesi gerekecektir. Vakıf mütevellisi bu safhada verginin ödenip ödenmediğini kontrol ettikten sonra kitabı mühürleyecek ve piyasaya çıkmasına izin verecektir. Böylece hilekârlık da önlenmiş olacaktır. Bu hal tam tabaka kâğıdın kullanılmadığı kitaplar için de geçerlidir, böylece damgalanmamış bir kitabın satışa arz edilmesi engellenecektir. Gizli veya alenen bunun aksine yapılacak bir hareket, yapanın cezalandırılması ile sonuçlanacaktır. Böylece burada zikredilen matbaanın ve Müslümanlar arasında konuşulan dillerin dışında baskı yapılmayacak, bunun dışında bir hareket tespit edilirse bu izinsiz davranış tamamen bertaraf edilecek, kullanılan aletlere ve malzemelere el konacaktır. Bu sanatın desteklenmesi ve gelişmesi, kitapları düzeltip mükemmel bir hale getirme babında titiz ve kabiliyetli, nesir ve nazım sözü yazmakta usta ve bilime vakıf şahıslara bağlı olacaktır. Burada gerçekleşecek hayırlı işlerin tesirinin devamlı olabilmesi için, Allah'ın izniyle, matbaaya, çalışmak üzere idraksız ve bilgisiz, bilim ve sanatın güzelliklerini bozan insanlar sokulmayacak, dizgici ve müstensihler, işçi ve memurlar yalnızca müteşebbislerin izni ve isteği ile işe alınacak, hatır ve rica ile, ya da başka kanuni olmayan yollarla bilgisiz ve kabiliyetsiz insanların matbaaya sızmasına izin verilmeyecektir.

Bu teklifleri takiben tarafımdan çıkartılan yüce Hatt-ı Şerif, Haremeyn Muhasebesi Kalemi'ne kaydedilmiş olup, buraya kadar yukarıda zikredilen sözler bundan böyle kanun olarak kabul edilecektir. Matbaanın yukarıda bildirilen şartlara uygun şekilde ve yalnızca yukarıda adı geçen iki müteşebbisin mesuliyetinde çalışacağına dair bir emir çıkarılmış ve bu emir padişahın tüm vakıflarına duyurulmuştur. Ve bu sebeple, padişahlığımın bu en yüce lütfunu ilan etmek üzere gerekli olan izin belgesi Rebiyülevvel ayının 18. gününde tarafımdan imzalanmış ve yüksek memurlarımdan en mükemmeli, bu iradeyi getiren ve adı geçen müteşebbislerden biri olan muhteşem Divan'ımın Beylikçisi Mehmet Râşid'in bu matbaaya yukarıda zikredildiği veçhile sahip çıkması, şartların yerine getirilmesine dikkat etmesi ve padişah vakıflarına vergilerin eksiksiz yatırılmasının sağlanması emredilmiştir. Ve matbaayı işletme izni bu şekilde verilmiş olduğuna göre, artık basılacak kitapların ucuz fiyatlara satılabilmesini ve İslam milletlerinin bunlardan faydalanabilmesini engelleyecek ya da yukarıda sayılan şartları zedeleyebilecek veya yeniden kitap basılmasını zorlaştıracak herhangi bir adımın atılmasına izin verilmeyecektir."[99]

Padişahın imtiyaz belgesi, işte burada görüldüğü gibi, Türk devlet matbaasının (Matbaa-i Amire) yeniden canlandırılmasının öyküsünü anlatmaktadır. Bu sefer matbaayı devralanlar, hem işini benimseyen deneyimli, hem de devlet hazinesi için faydalı olacak olan bu işte padişahın desteğini almasını bilecek kadar kurnaz kişilerdi. Eski matbaadan geriye sadece iki dizgici kalmıştı ve tabii bunlar usta olarak işe alınmışlardı. Devlet ayrıca dört yeni uzman ve baskı denetleyicisini görevlendirmişti, bunların arasında liyakati ve bilimselliği ile tanınmış kişiler vardı. Bunlardan biri, İstanbul kadısı İshak Efendi, diğeri eski Selanik mollası Sahib Efendi, üçüncüsü eski Galata mollası Yanyalı Esad Efendi, dördüncüsü ise Kasımpaşa derviş dergâhından Musa Efendi idi.[100] Böylece gecikilmeden 9 yılın ilkbaharında işe başlanabildi. 4 Mayıs 1784'te matbaayı ziyaret etmek için İstanbul'a gelen Giambattista Toderini, burayı büyük bir faaliyet içinde buldu, ilk eserin birçok tabakası temiz bir şekilde basılmıştı. "O gün mevcut iki bas-

99 Bu iznin Türkçesi *Sami Tarihi*'nin Önsöz'ünde yer almaktadır. Toderini de bu metnin çevirisini vermektedir, *age*, c. II. s. 294.

100 [Bu şahıslar matbaada basılacak ilk eserleri denetlemek üzere (1727) kurulan heyete dahil olarak belirtilmiştir (bkz. s. 14), dolayısıyla Babinger'in bu kaydı karıştırmadan kaynaklanan hatalı bir beyandır. (ç.n.)]

kı makinesinden sadece biri çalışıyordu. Çalışanlar arasında merhum Kadı İbrahim'in zamanından kalma iki deneyimli ve becerikli Türk vardı. Harflerin dizildiği yan odada birkaç âlim görünüşlü efendi düzeltmeler yapmakla meşguldüler."[101] Bu gayretlerin sonucunda, 1784 yılının yazında, I. Mahmud'un birbirini izleyen üç tarihçisinin; Sami, Şakir ve Suphi beylerin eserleri piyasaya çıktı. 238 yapraktan oluşan bu folyo cildin adı *Tarîh-i Sami ve Şakir ve Suphi* idi. Eserin başında, eski ve yeni matbaanın kısaca anlatıldığı, Sultan I. Mahmud'un 1143 (1730) yılında tahta çıkışından, 1156 (1743) yılına kadar yaşanan –Çelebizade'nin bıraktığı yerden devam eden– olayları içeren bir Ön Bölüm yer alıyordu. Kötü, aşınmış harflerle pek temiz olmayan bir kâğıda basılmış olan bu cildin satış fiyatı, padişahın emri ile 20 kuruş olarak belirlenmişti.[102] İbrahim Matbaası'nın güzel harfleri bu arada uzun süre kullanılmadan kalmış oldukları için zarar görmüş ve çok bozulmuşlardı. Bu sebeple de bu yeni baskı, eski matbaanın baskılarından kötü görünüşü ile ayrılıyordu. Giambattista Toderini, baskıcılara harf dökmek için gerekli malzemeler hakkında bilgi vererek baskının düzeltilmesine katkıda bulunmaya çalışmıştı,[103] ama önerilerinin layıkıyla dikkate alınıp yerine getirilmemiş olduğu anlaşılıyor; çünkü Venedik'ten getirtilen kâğıdın geç gelmesi yüzünden epeyce geciken ve ancak 1199 (1785) yılında basılabilen saray tarihçisi Süleyman İzzi'nin eserinin, yani matbaanın ikinci ürününün de dizgisi bir önceki eserinki kadar kötüydü. İki kısımdan oluşan 286 yapraklı (ve bunun dışında Önsöz ve İçindekiler'i kapsayan sayım dışı 17 sayfası olan) folyo cilt, *Suphi Tarihi*'ni izleyerek 1157 yılından başlayıp 1163 (1750) yılının sonuna kadar olan olayları içine almaktaydı. Kitabın satış fiyatı 15 kuruş, bundan önceki kitapla birlikte indirimli satış fiyatı 25 kuruş olarak belirlenmişti.

Bu eserin basımından birkaç yıl sonra, 1785 yılının Mart ayının sonunda yediği yeni bir darbe ile devlet matbaası gene faaliyetini durdurma eşiğine geldi. Mükemmel bir devlet adamı olan iyi niyetli ve yapıcı, matbaanın koruyucusu ve destekçisi olarak bilinen Sadrazam Halil Hamid Paşa, memleketten sürüldü ve sürgün yerine giderken utanç verici bir biçimde öldürüldü. Mayıs ortasında matbaanın sahipleri; beylikçi Râşid Efendi ve tarihçi Ahmed Vasıf Efendi işlerinden oldular. Râşid'in 9 Ocak 1786'da

101 Üç baskı makinesinden oluşan matbaa Atmeydanı'nda [Hipodrom, bugünkü Sultanahmet (ç.n.)], Çemberlitaş'a yakın bir yerdeydi. "Burada 20 civarında Türk ve Ermeni çalışmaktaydı." Krş. Chr. W. Christoph Wilhelm Lüdeke, *Beschreibung des türkischen Reiches, vb*, 3. kısım, Leipzig, 1789, s. 61.

102 Krş. Toderini, *age*, c. II, s. 304.

103 *Age*, c. II, s. 304.

tekrar padişahın merhametine mazhar olarak yeniden işine dönmesi matbaa için bir şans oldu. Râşid Efendi, Şubat ayında hemen matbaayı çalıştırmaya,[104] hatta dizgileri de düzeltmeye niyetli idi. Toderini'nin tavsiyesi üzerine eski harfler eritilerek elde edilen malzemeden yeni harfler döküldü. Böylece bundan sonraki baskı –her ne kadar eski matbaanın zarif harfleri ile boy ölçüşemezse de– yeni matbaanın ilk iki eserinin dizgisinden çok daha temiz bir görüntüye sahip olabildi. Bu, İbnü'l-Hacib'in ünlü dilbilgisiyle ilgili eseridir. Bu eserin, daha önce burada sözü edildiği gibi, Defterdar Atıf Efendi Kütüphanesi'nde bulunan Hüseyin Mahmud Zeynizade'nin elyazması örnek alınarak 1592 yılında Medici harfleri ile basılmış, *I'rab (veya mu'rib) ül- (metn-i) Kafiye* adını taşıyan bir nüshası mevcuttur.[105] 1786 yılının (Hicri 1200) ilkbaharında yayımlanan bu çeyrek cilt, 748 sayfadır.

Bu eserin yayınından sonra birtakım düzmece planların varlığından söz edilir. Avrupa gazetelerinde, İstanbul'da Fransız *Ansiklopedi*'sinin Türkçeye aktarımının yapılacağı, hatta buna başlandığı doğrultusunda bir haber yayıldıysa da, bunun büyük bir abartıya dayandığı anlaşılmaktadır. Aslında herhalde özellikle Hıristiyan devletlerini kapsamına alan ciddi bir genel coğrafya ve devletler bilgisinin yayınının yapılması tasarlanmaktaydı. Giambattista Toderini bunun parçalarını görmüş ve "birtakım Türk beylerinin isteği üzerine kurumda birçok Frenkin Doğu ve Batı dillerinde bir sözlük meydana getirmek üzere çalıştıklarını," gözlemlemişti. "Bana bunun birçok forması gösterildi. Sınırsız zorluk yaratacak, meşakkatli, hazırlanması ve basılması çok güç bir eser!"[106]

Herhalde şu bir gerçekti ki; bundan böyle Batı Avrupa'daki matematik ilmi, seyrüsefer bilgisi ve özellikle de ordu işlerindeki ilerlemelere Osman-

104 Krş. Giambattista Toderini, *age*, c. II, s. 307: "13 Şubat 1786'da Beyoğlu'ndan İstanbul'a geldiğimde, baskı makineleri çalışıyor mu diye görmek için matbaayı ziyaret ettim. Basım altı gündür yoğun bir biçimde sürdürülmekteydi ve çeyreklik 13 forma 1000 adet basılmıştı..."

105 Bkz. "Önsöz." Ayrıca, Giambattista Toderini, *age*, c. II, s.307.

106 Krş. G. Toderini, *age*, 2. c, s. 308. Avusturyalı ünlü Şarkiyatçı Ignaz v. Stürmer (1752-1829) de, 24 Mart 1787'de Konstantinopolis'den G. Toderini'ye yazmış olduğu bir mektupta bu eserden söz etmekte ve şöyle demektedir: "Bugünlerde, matbaanın tek girişimci müdürü olan Râşid Efendi ile görüştüm ve onun ilk matbaanın meşhur kurucusu, kibar İbrahim Efendi'nin tercüme etmiş olduğu, henüz yayımlanmamış olan ve birçok harita içeren bir Avrupa Coğrafyasını yayımlamaya niyetli olduğunu öğrendim. Bu kitap *Cihannümâ* için çok önemli bir ek oluşturacak. Bu çok nandide tek nüshaya sahip olan Beylikçi Efendi bu konuda öyle kıskanç davranıyor ki onu bir türlü bu eseri umuma yaymak üzere bana emanet etmeye ikna edemedim." - Bu eser hiç yayımlanamamış olabilir!

lıların artık kulak tıkamayacağı kesinleşmişti. Batı dünyasındaki bilgi ve kazanımları kendi halkına aktarmak üzere verilen bu karar, uzun düşünüp taşınmalardan sonra alınmış ve sonra da bu uğurda büyük gayret gösterilmişti. Olaya bu açıdan bakmak ve gelişmeleri bu gözle değerlendirmek gerekir. O yıllar istihkâm ve topçuluk alanında ve genel olarak harp ilminde Hıristiyan âleminin önemli bir dönüm noktası yaşadığı, akla hayale gelmeyen aşamalar ve ilerlemeler kaydettiği bir devirdi. Yeniliklere ayak uyduramayan Osmanlı ordusu ise aynı yıllarda bu yeni stratejileri kullanan Rus ordusu tarafından yenilgiye uğratılmıştı. Bu durumda tarihi eserler yayımlayıp halkın dikkatini geçmişe yöneltmek yerine, günün ihtiyaçlarını göz önünde tutan işlevsel eserler yayımlayarak dikkati o günün gereklerine çekmeye karar verilmişti ve bu doğrultuda durmak dinlenmek bilmeden çalışılıyordu. XVI. Louis tarafından gönderilen, orduyu eğitip yeniden düzenlemek amacı ile sarayın emrinde çalışacak olan Fransız topçu subayları ve istihkâmcıları İstanbul'a gelmişti. Hatta Fransız öğretmenlerin görev aldığı bir askeri okul da eğitime başlamış ve tabii bunun için de en başta Türkçe eğitim ve öğretim malzemesinin sağlanması gerekmişti.

Gerçi Beyoğlu'ndaki Fransız Elçilik Sarayı'nda bir de küçük ev matbaası kurulmuştu, ama bu matbaa aslında başka amaçları hedeflediği için donanımı o günkü ihtiyacın hepsini karşılamaktan uzaktı; bu matbaanın Arap harfleri yoktu, yalnızca Latin harfleri vardı.[107] Fakat sırf bu eksikliklerinden dolayı Osmanlı Matbaa-i Amire'si "lüzumsuz" addedilemezdi.

Matbaanın o güne kadarki sahipleri artık görevde değillerdi. Bunlardan Ahmed Vasıf, 1786 yılının Haziran ayında elçi olarak Madrid'e tayin edildiği için ortaklıktan ayrılmak zorunda kalmıştı.[108] Mehmed Râşid ise (Avusturya Elçisi) Ignaz von Stürmer'in burada değinmiş olduğum yazısında rapor ettiğine göre bir süre daha matbaayı yönetmişti, ancak matbaanın bu esas yürütücüsünü de sonunda ölüm görevinden çekip almıştı.[109]

107 Bu matbaa ve ürünleri hakkında bu yazının ileriki sayfalarında bilgi verilecektir.

108 1203 (1788-1789) yılında İspanya'dan döndükten sonra da Ahmed Vasıf matbaanın yönetimine katılmaz ve Anadolu Muhasebe Kalemi'ne atanır ve 1791'de buranın nazırı olur. Eski ortağı Mehmet Râşid ile iki taraf için de nahoş bir şekilde neticelenecek olan büyük anlaşmazlıklara düşer. Ottokar Maria Frhr. V. Schlechta-Wssehrd ayrıntılı biçimde bu konudan bahseder: "Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften" [Kraliyet Bilimler Akademisi'nin Layihaları], phil. Histor. Klasse, Viyana, 1857, c. VIII, s. 7. Ahmed Vasıf uzun bir rahatsızlıktan sonra Mayıs 1807'de ölür. Krş. *Sicill-i Osmani*, c. IV, s. 599.

109 Mehmed Râşid Efendi'nin son zamanlarda matbaayı çok ihmal ettiği anlaşılmaktadır. Bu şahsın biraz şüphe çeken karakteri onu, herhalde bu görevin az gelir getirmesine bağlı olarak, başka bir iş aramaya itmişti. 6 Eylül 1792'de ikinci defa Reis Efendi'liğe (Reisü'l-küttab) tayin edildi, 20 Eylül'de bu görevden alındı. Nisan/Mayıs 1795'te Defter Emini ve bir yıl sonra Tersane Emini oldu. Daha sonra 19 Ağustos 1797'de Reis Efendi olduktan sonra 4 Mart 1798'de İstanbul'da bu dünyayı terk ederek Beyazıt civarına defnedildi. Krş. *Sicill-i-Osmani*, c. II, s. 35.

Böylece matbaa gene öksüz kalmış ve yok olma aşamasına gelmişti. Gerçekten de bundan sonraki yıllarda matbaa, yapıcı bir yöneticisi olmayan kurumların akibetini yaşamış ve acınacak bir halde güç bela yaşamını sürdürebilmişti. Bu durumundan etkilenen Osmanlı Matbaa-i Amire'si –bu yazıda ileride üzerinde durulacak olan– Beyoğlu'ndaki Fransız Elçilik Sarayı'ndaki küçük matbaa ile bağlantı kurarak, ordu ilmi ile ilgili birçok Fransızca bilimsel eseri çevirtip yayımlayarak, Türk savaş uzmanlarının hizmetine sundu. 1206 yılında (1791) İzzet Muhammed Paşa'nın ikinci sadrazamlığı sırasında,[110] ünlü istihkâmcı Vauban'ın[111] *Über die Anlage, den Angriff und die Verteidigung befestigter Plätze*[112] adlı eserinin çevirisi yayımlandı.[113] Cemaziyelevvel ortasında (Aralık 1793) bu eseri, kötü

110 Burada (*Geschichte des osmanischen Reiches*, c. VII, s. 586) verdiği bilgileri izlemek zorunda olduğum Joseph von Hammer yanılmış olmalı, çünkü İzzet Muhammed Paşa'nın ikinci sadrazamlığı, 19.2.1781'den 21.8.1782'ye kadar sürmüştür; üçüncüsü ise 20.10.1794'ten 30.8.1797'ye kadar devam etmiştir. Melek Muhammed Paşa da onun halefi değil "selefi"dir, çünkü Haziran 1792'den 1794'e kadar Türk devletinin en onurlu makamını işgal etmiştir. Bu durumda, eğer Jos. v. Hammer'in verdiği tarihler doğru olmuş olsa, o zaman Vauban'ın eserlerinden yapılan çevirilerin 1206 yılında (1791) basılmış olmamaları gerekir.

111 [Sébastian le Prestre de Vauban (1633-1707) yalnız istihkâm ve strateji üzerinde değil, aynı zamanda milli ekonomi sahasında da önemi olan bir asker ve uzmandı. Önceleri İspanya hizmetinde Fransızlara karşı savaşmış, 1653'te Fransızlara esir düşmüş ve daha sonra da Fransızların hizmetine geçmiştir. 1669'da Fransız Müstahkem Mevki Müfettişi oldu. Fransız istihkâmlarını, kendi adı ile anılan bir tahkim sistemi ile elden geçirerek, yeniledi. Kale savaşında yeni usuller ihdas etti. Kale inşasındaki fikir ve düşünceleri 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Almanya'da 1870'e kadar ise Fransa'da geçerli oldu. Bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995, s. 181. (ç.n.)]

112 [Tahkim Edilen Yerlerin Tesisi, Saldırıların Düzenlenmesi ve Savunulmasına Dair. Bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi* (1776-1826). (ç.n.)]

113 [*Traité de l'attaque et de la défense de palaces* (1729,1737,1739'da 2 cilt halinde olmak üzere çeşitli baskıları vardır), *Traité de Mines* (1740) ve *Traité de Siéges* (1747) yer almakta olup bunların Türkçe çevirilerinin serlevhaları ve fihrist başlıkları yanlış ve yanıltıcı olup, ayrıca kaynaklar ve incelenen kitap listelerinde de her biri değişik ve çeşitli isimlerle zikredildiklerinden, genelde hangi eserin belirtilmek istendiği ancak karine yoluyla anlaşılır. Bunlardan *Traité de Mines, Fenn-i Lağım* (Sanayi-i Lağım) unvanıyla 1793'te; *Traité de l'attaque, Usul-i Harbiyye (Fenn-i Harbiyye, Fenn-i asara, İstimal-i Asakir, Darben ve Def'an Muhasara ve Muharese-i Kıl'a ve Hüsun-i Müşeyyed)* ünvanıyla 1794'te basılmış olup; *Traité de Siéges*,

gravürlerle ve özgün unvanına yer verilmemiş olarak Vauban'ın *Über die Minen*[114] adını taşıyan bilimsel araştırmasının 20 folyo yaprak şeklinde basılan Türkçesi izledi. Aynı yıl, Melek Muhammed Paşa'nın sadrazamlığında (olsa gerek!) ve de Müftü Esseyid Muhammed Arif Efendi Dürrizade'nin döneminde matbaa topu topu kırk folyo yaprağı dolduran, devrin mayın savaşının temellerini atan Bernard Forèt Bélidor'un (1698-1761) başyapıtını yayımlayabildi.

Bu acınacak duruma ve atalete son verip matbaaya bir hedef kazandırabilmek için devlet nihayet, birçok devlet işinde çalışmış, son olarak da bir sınırın düzeltilmesinde bilirkişi olarak görev yapmış olan, yeni kurulan (1795) Kara Mühendishanesi'nin (Mühendishane-i Berr-i Hümayun) deneyimli başkanı Abdurrahman Efendi'yi[115] matbaayı idare etmekle görevlendirdi.[116] Yeni harf takımı temin edildi[117] ve matbaa, geçici olarak konuşlandırılmış bulunduğu Tophane'den, şehrin varoşlarından biri olan Hasköy'de, Mühendishane'nin bulunduğu binaya taşındı. Böylece, "aşağı katta baskı makineleri çalışırken yukarıda da geometri dersleri veriliyordu."[118] 1212 yılında (1797), bu yeni yapılanmanın ilk ürünü olarak o zamanlar pek göze çarpmayan, yüz yıldır ise Osmanlı matbaasının en ender

Fenn-i Harb (Muharese-i Kıl'a, Fenn-i Muhasara) ismiyle 1792'de basılmıştır. Ancak bu *Fenn-i Harb*'ın müellifinin Vauban olmadığı bilinmektedir. Bkz. Kemal Beydilli *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi* (1776-1826). s. 182. (ç.n.)]

114 *[Mayınlar Üzerine.* Bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826).* (ç.n.)]

115 Krş. bu konu ile ilgili *Sicill-i Osmani*, c. III, s. 325'te yer alan kıt ve belirsiz bilgiler.

116 Matbaa-i Amire'nin III. Selim zamanında yeniden yapılanması konusunda aydınlatıcı bilgiler için- özellikle de *Su Risalesi* ile ilgili olarak bkz. *Allgemeine Literaturzeitung*, 25 Şubat 180, no. 58, sütun 457, ayrıca bkz. *Archives littéraires*, c. XVI; *Gazette littéraire*, Kasım 1807 (Alman gazetelerinden alınmış olan not!) s. XXV-XXVI; *Magasin encyclopédique*, yıl 7, 1801, c. 6, s. 73; *age*, 1807, c. 6, s. 407-408.

117 Yeni harflerin yaratıcısı, kendi adı ile anılan Alman matbaa harflerini de yaratmış olan, konusunun en iyi uzmanlarından biri sayılan Berlinli matbaacı ve formacı Friedrich Gottlieb Unger'di (1753-1804). *Magasin encyclopédique*, yıl 3, c. IV, 1797, s. 556'da anlatıldığına göre, Prusya'ya yeni gelen Türk Büyükelçisi (Ahmed Azmi Efendi) Unger'e Arap harfleri ısmarlamıştı; "destiné à servir de modèle pour une fonderie de caractères et une imprimerie à établir a Constantinople, l'ambassadeur dirige ce travail." [İstanbul'da kurulacak bir dökümhane ve matbaa için model teşkil edecek olan bu çalışmayı büyükelçi yürütüyor.] Robert Walpole'un *Travels in various Countries of the East* [Doğu'nun Çeşitli Ülkelerine Yolculuklar] adlı yapıtında, Londra, 1820, c. II, s. 155'te yeni harflerin bir Ermeni tarafından yapıldığı ileri sürülmektedir.

118 Krş. *Allgemeine Literaturzeitung*, 25 Şubat 1800, no. 58, sütun 457. [Mühendishane'nin zemin katında açılan matbaa için bkz. Beydilli, *age*, s. 99-150. (ç.n.)]

eserlerinden sayılan,[119] "Aşirzade" olarak da tanınan Derviş Mehmed Hafid'in *Su Risâlesi* yayımlandı. Bu sekiz formatındaki kitabın, numara verilmemiş 30 adet sayfası mevcuttur. Kitap, İstanbul'un en ünlü su kaynaklarının özelliklerini anlatmaktadır. İlk beş sayfada Nebil, Rıza ve Râşid'in manzum halde övgü ve iyi dilekleri (takriz) yer almaktadır. Ondan sonraki yıl (1213) *Tuhfetü'l -Vehbi* [Vehbi'nin Hediyesi] yayımlanır. Bu, Farsça-Türkçe manzum olarak tertip edilmiş bir sözlüktür ve Şahidi'nin eserinin düzeltilmiş şeklidir; kaynak yapıtla aynı sayıda paragraftan oluşmaktadır. Bunlardan sonuncusu İran simgelerinin en mükemmellerini ele almaktadır. Matbaada 1213 (1798) yılında basılan bundan sonraki eser, öncekilerden tamamen farklıdır, Latin harfleri ile 60 folyo sayfaya basılmış 26 levha/gravür içeren bir kitaptır ve *Tableau des nouveaux reglémens de l'empire ottoman par Mahmoud Effendi, imprimé par Abdarrahman Effendi, nouveau directeur de l'imprimerie et professeur de géometrie et d'algèbre à Constantinople*[120] adını taşımaktadır. Kitabın yazarı, Londra'daki Türk Büyükelçiliği'nin eski Kançilarya kâtibi Mahmud Raif Efendi'dir. Resimli ekler ve şemalarla zenginleştirilmiş bu kitapla yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kışlaları, gemileri vs. hakkındaki yeni düzenlemelerini (Nizam-ı Cedid) Türkçe ve Fransızca olarak tanıtmayı amaçlamıştır.[121] Bundan sonra gerçekleştirilen iki baskı, bu kitaptan çok daha fazla önem taşımaktadır. Bunlardan birincisi, 1214 (1799) yılında yayımlanan Tebrizli İbn-i Halef'in, Ahmed Asım tarafından Türklerin kullanımı için uyarlanmış olan büyük Farsça-Türkçe sözlüktür. 863 folyo sayfadan oluşan bu sözlük, 50 Farsça sözlükten alınmış 21.004 sözcük içermektedir. Sözlüğün adı *Tebyan-ı Nafi-i Tercümet-i Burhan-ı-Kat'i*'dir (Kesin İspatın Faydalı Açıklaması ve Çevirisi]. Aynı öneme sahip olan ikinci eser, *Lehçetü'l-Lûgât* [Dillerin Sözlüğü] adını taşımaktadır. Bu eser, eski Şeyhülislam Muham-

119 Krş. Jos. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, c. VII, s. 587.

120 [Mahmud Efendi tarafından hazırlanan ve matbaanın yeni müdürü ve İstanbul'da geometri ve cebir müderrisi olan Abdurahman Efendi tarafından yayımlanan Osmanlı İmparatorluğu'nun Yeni Düzenlemeleri'nin (Nizam-ı Cedid) Tablosu. Bkz. Kemal Beydilli, *age*, 38, 40 ve 41 no. lu tablolar. Ayrıca bkz. Kemal Beydilli-İlhan Şahin, *Mahmut Raif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Eseri*, Ankara, 2001. (ç.n.)]

121 Krş. Jos. Reinaud, *age*, s.16. Reinaud, bu baskıda, Peter Holdermann'ın *Grammaire turque*'nde [Türkçe Dilbilgisi] kullanılmış olan harflerin kullanıldığını ileri sürmektedir. Ben bu eseri ve bundan sonra basılmış olan eserlerin çoğunun baskısını görmedim. Daha ziyade dış ülkelere bilgi vermek için yazılmış olan ve yeni askeri birliklerin neler yaptığından çok onlardan neler beklendiğini anlatan kitabın içeriği için bkz. Jos. V. Hammer, *Des osmanischen Reiches Staatsverfassung*, [Osmanlı İmparatorluğu Devlet Anayasası], Viyana, 1815, I., s. 81, dipnot.

med Esad Efendi'nin hazırlamış olduğu Türkçe-Arapça-Farsça sözlüktür; 851 sayfadan oluşan bu folyo cilt de aynı yıl içinde yayımlanmıştır.[122]

19. yüzyıla geçiş ile beraber Osmanlı Matbaa-i Amire'si için günümüze kadar uzanan sakin, değişimlerle sarsılmayan huzurlu bir dönem başlar. Her yıl yapılan çalışmaların en az bir kısmı piyasaya sürülür ve Türk baskılarının listeleri her yıl biraz daha zenginleşir.[123]

122 Jos. V. Hammer, *age*, c. VI, s. 587'de, *Lehce-i'l- Lûgât*'in 1210 yılında (1795) yayımlanmış olduğunu söylerken mutlaka yanılmış olmalıdır. Abdurrahman, *Vankulu*'nun 3. baskısının Önsöz'ünde (v. Hammer'de bu kayıtlı değildir!), matbaanın kendi yönetimi sırasında yayımladığı eserleri sıralamaktadır. Bu *Vankulu* nüshasının 1. cildi, 3 yapraklık bir Önsöz ve 650 sayfalık bir metin; 2. cildi, 1 yapraklık İçindekiler listesi ve 764 sayfalık bir metin içermektedir. Bu cildin sonunda, bu kitabın III. Selim'in emri ile Üsküdar'da kurulan matbaada basılmış olduğu yazılıdır. 1. cilt ise Önsöz'ünde belirtildiği üzere, 1217'de "Konstantiniyye'de (İstanbul'da) basıldığına göre, 2. cilt, Üsküdar'da basılan (1218) ilk baskı olarak kabul edilmelidir. *Vankulu*'nun 3. baskısı ve Önsöz'ünün içeriği konusunda beni uyaran Başkonsolos Dr. J. H. Mordtmann olmuştur, kendisine bundan dolayı şükran borçluyum.

123 İstanbul'daki Matbaa-i Amire'nin bundan sonraki kesintisiz faaliyeti ile ilgili olarak bkz. Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, c. VII, s. 583-595 (ilk 100 yayının listesi); *Geschichte der osmanischen Dichtkunst* [Osmanlı Şiir Sanatının Tarihi], c. VI, Peşte, 1838, s. 598-603, no. 101-142; "Verzeichnis der zu Constantinopel in den letzten acht Jahren von 1831 bis 1838 erschienenen Druckwerke" [Son Sekiz Yılda (1831-1838) İstanbul'da Yayımlanmış Olan Basılı Eserlerin Listesi], *Wiener Jahrbücher der Literatur*, c. 96, s. 104-107, no. 143-166. 1801-1844 yılları arasında yayımlanan eserler için krş. *Journal Asiatique* 1843, I, s. 247-266; *age* 1844, I, s. 211-224; *age* 1846, II, s. 253-282.
J. v. Hammer, basılan kitaplarla ilgili olarak ayrıca şu kaynaklardaki önemli yazıları ile katkılarda bulunmuştur: "Wiener Literaturzeitung", *İntelligenzblatt*, 1813, Nisan; "Übersicht in den drei letzten Jahren zu Constantinopel erschienenen gedruckten türkischen und arabischen Bücher" [Son Üç Yılda İstanbul'da Yayımlanmış Olan Türkçe ve Arapça Kitapların Listesi], *Leipziger Literaturzeitung, 1820, s. 2377-2381, 2385-2389, 2393-2396, 2449-2453, 2457-2460; "Übersicht der im Jahre 1820 in der Druckerei zu Skutari erschienenen Werke" [1820 Yılında Üsküdar'daki Matbaada Basılmış Eserlerin Listesi], age*, 1821, s. 633-643; "Übersicht der Leistungen der Constantinopolitanischen Presse in den letzten sieben Jahren" [Son Yedi Yıl İçersinde İstanbul Matbaası'nın verdiği Ürünlerin Listesi], *Deutsche Vierteljahrsschrift*, 1838, II, s. 360-370; "Übersicht des in den Druckereien von Konstantinopel und Kairo seit ihrer Gründung bis Ende 1843 erschienenen halben Tausend von Werken nach ihren Fächern" [İstanbul ve Kahire Matbaalarında 1843 Yılının Sonuna Kadar Yayımlanmış Olan Beşyüz Eserin Konularına Göre Düzenlenmiş Listesi], Schmidt, *Österreichische Blätter für Literatur und Kunst*, no. 32-33, 67-68. Ayrıca, *Sitzungsberichten der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* [Kraliyet Bilim Akademisi Oturum Raporları] arasında yayımlanan haber: "Bericht über die in den letzten vier Jahren (1846-1849) zu Constantinopel erschienenen Werke" [Son Dört Yıl İçinde (1846-49) İstanbul'da Yayımlanan Eserler Hakkında Haber], Viyana, 1849, s. 126, 174, 251, 266, 301.

Matbaanın donanımına da artık eskisine göre daha çok değer verilir ve özen gösterilir ve kısa aralıklarla yeni yazı karakterleri satın alınır.[124] Daha önce de değinildiği gibi, imparatorluğun mevcut tek İslam matbaası kısa

Baron Ottokar von Schlechta-Wssehrd (1825-1894), J. v. Hammer'in çalışmalarını *ZDMG*'de devam ettirir, c. IV, s. 294-295; c. VII, s. 250, 403-404, 456; c. VIII, s. 845-846; c. IX, s. 626-627; c. XX, s. 448-455 ve gene *Sitzungsberichten der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*'de, c. VII, s. 759-760, c. VIII, s. 215, c. X, s. 3-4, 316-317, c. XIII, s. 7-37, c. XIV, s. 74-86, c. XVII, s. 157-174, c. XX, s. 460-470, c. XXVI, s. 339-350.
Paris'te yayımlanan *Journal Asiatique*'de yeni Türk yayımları hakkında bilgi verir. İlk olarak T.X. de Bianchi (1783-1864), 1821 yılında Paris'te bu konuda bir haber yayımlar: "Notice sur le premier ouvrage d'anatomie et de médicine imprimé en turc en 1820. Suivie du catalogue des livres turc, arabes et persans imprimés de 1726 (!)- 1800" [1820 Yılında Türkçe Yayımlanan, Tıp ve Anatomi Dalındaki İlk Eser Üzerine Kısa Açıklama. Ve Buna İlaveten, 1726 (!)-1800 Yıllarında Basılmış Türkçe, Arapça ve Farsça Kitap Kataloğu Bulunmaktadır.] (Viyana Kraliyet Kütüphanesi kayıtlarından alındığı için eksik!) Ayrıca *Journal Asiatique*'de, 1852, II, s. 244-250'de yer alan "Bibliographie turc"; *Revue de l'Orient*'te, 1857, 6. Defter, s. 204-214'de yayımlanan "Bibliographie ottoman"; *Journal Asiatique*'de, 1859, I, s. 519-555, II, s. 287-298, 1860, II, s. 323-346 ve II, s. 217-271'de yer alan "Bibliographie ottomane ou notice des ouvrages publiés dans les imprimeries turques de Constantinople et en partie dans celles de Boulac, en Egypte, depuis les derniers mois de 1856 jusqu'à ce moment" [Osmanlı Bibliyografyası, ya da 1856 Yılının Son Aylarından Günümüze Kadar Olan Süre İçersinde İstanbul'daki Türk Matbaalarında ve Kısmen Bulak'ta (Mısır) Yayımlanmış Olan Eserler Hakkında Kısa Açıklama].
François Belin (1817-1877) İstanbul'dan, Hicri 1281 yılından itibaren yapılan yayımlar hakkında bildirir: *Journal Asiatique*, 1868, I, s. 465-491, 1869, II, s. 65-95; ayrıca 1871, II, s. 125-157, 1873, I, s. 521-563. Bu şahsın kendinin de zengin bir Türk kütüphanesi vardır. Bunun kataloğu da 1878'de Paris'te Léroux'da yayımlanır: *Catalogue de la bibliothèque orientale de feu M. Belin*. Clement Huart (doğ. 1854), Türk dili ve edebiyatını iyi bilen kişilerden biridir; *Journal Asiatique*'de, 1880, II, s. 411-439'de "Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople durant la période 1294-1296 de l'hégire" (1877-1879) [Hicri 1294-1296 Yılları Arasındaki Dönemde İstanbul'da Yayımlanan Türkçe, Arapça ve Farsça Kitaplar Konusunda Kısa Açıklama] başlıklı haberini yayımlar. Devamı 1297-1298 (1880-1881) *age*, 1882, I, s. 164-207; 1299-1301 (1882-184) *age* 1885, I, s. 229-268, 1302-1303 (1885-1886) *age* 1887, I., s. 350-414.
Osmanlı baskılarının en yetkin uzmanlarından biri olan J. H. Mordmann, ne yazık ki yarım kalmış olan "Übersicht über die türkischen Druckwerke von Constantinopel während des Jahres 1883" [1883 Yılı İçinde Yapılmış Türk Baskılarına Toplu Bakış] başlıklı bir yazıyı (E. Kuhn'un Dergisi'nde) yayımlar, *Literaturblatt für orientalische Philologie* [Doğu Filolojisi Edebiyat Dergisi], yıl 1, s. 449-473 (bununla ilgi olarak krş. Arakol'un Kitap Fiyatları Listesi'nin görüşülmesi, II. yıl, s. 39 d. d.). 1887'den sonra yayımlanan eserlerle ilgili en kapsamlı bilgiyi *Orientalische Bibliographie* vermektedir, Berlin, 1887 d. d.

124 Krş. *Mercure belge*, 1818, II, s. 313 ve Ernst Münch, *Mahmud II*, Stuttgart, 1839, s. 188.

süre için de olsa Boğaz'ın karşısında Üsküdar'daki kışlalara taşınmıştı, ama bu durum onu gene de İstanbul şehir sınırları içinde tutuyordu. Ancak çok seneler sonra, 1860'larda ülkenin vilayetlere bölünmesi gerçekleştiğinde, yavaş yavaş yönetim bölgelerinin merkezlerinde yerel matbaalar kurulmaya başlayacaktı. Bunların arasında Uludağ'ın eteğinde yer alan Bursa, bu hareketin ilk mihenk taşlarından biriydi. Burada önceleri sadece taşbaskı yapılmakta ve resmi dairelerin yazıları, özellikle de *Salnameler* [Yıllıklar] basılmaktaydı. Bu yerel matbaaların baskılarından elde kalmış yok denecek kadar az örnek vardır. Yalnızca Bağdat'ın vilayet matbaası birçok ürün vermiştir, *Düstûr* [Çıkartılan Kanun ve Nizamnameler Külliyatı] bunlardan biridir. Bursa Matbaası da kendini katı bir biçimde sadece resmi yazıların basılması ile sınırlamamış, Ahmed Vefik'in *Atalar Sözü* gibi daha birçok güzel bilimsel eseri de basmıştır. Türk yerel matbaaları içinde harf basımına ilk geçen matbaa da Bursa Matbaası olmalıdır.[125]

18. Yüzyıl İstanbul Matbaacılığına Avrupalıların Katkısı[126]

Osmanlıların 18. yüzyılda matbaacılıkta elde etmiş oldukları başarıları tarihsel olarak sıralarken, aynı dönemde Türk başkentinde bu kara sanatın yerleşmesi için Avrupalıların göstermiş olduğu çabadan bahsetmemek haksızlık olacaktır. Bu tür gayretler arasında bilinen en eskisi, Johann Friedrich Bachstrom (1686-1742) adlı bir kişinin garip macerasına dayanmaktadır; onun ilk Türk matbaası hakkındaki raporuna bu yazının başında kısaca değinilmişti. Bu çok bilgili adamın, 1728-1731 yılları arasına rastlayan İstanbul'daki ikameti, ne yazık ki çok hareketli hayatının en az açığa çıkan bölümlerinden biridir. Hermann Ullrich'in[127] çok kıymetli araştırması sonucunda ortaya çıkartılan 27 Şubat 1742 tarihini taşıyan Prens Michael von Radziwill'e yazmış olduğu pek anlaşılır olmayan bir mektup-

125 Vilayet matbaalarının, Avrupalı bilim adamlarının yakın zamana kadar şüphe ile karşıladıkları ürünleri hakkında, örn. Bursa Matbaası'nın ürünleri hakkında, ne yazık ki güvenilir bilgi mevcut değildir. Benim burada sunabildiğim bilgileri de Beyoğlu'ndaki Büyükelçi Dr. J. H. Mordtmann'ın sözlü açıklamalarına borçluyum.

126 [Babinger'in metninde ayrı bir bölüm olarak adlandırılmış olmayan bu kısım, içerdiği önemli bilgileri vurgulamak amacıyla bu yayında ayrı bir bölüm haline dönüştürülmüştür. (ç.n.)]

127 Krş. *Euphorion*, c. XVI, 1909, s. 28-58, s. 320-249. Bachstrom'un İstanbul'daki görevinden söz edilmektedir: s. 41 d. d., bu acayip mektup s. 336'da özgün şekli ile verilmektedir. Ayrıca krş. Johann Bernouillis, *Archiv zur Neueren Geschichte, Geographie, Natur-, und Menschenkenntnis* [Yakın Tarih, Coğrafya Doğa ve İnsan Bilgisi Arşivi], VII. kısım, s. 271-322 (özellikle de 308-310. sayfalar), Leipzig, 1787 ve Stephan Schultz, *Reisen durch Europa, Asien und Africa*, Halle, 1774, IV. Bölüm, s. 115.

ta, bu şahıs kendisinin II. Franz Rákóczi ile, Sadrazam Ahmed ya da Köprülü Mustafa'nın kızının gayri meşru oğlu olduğunu iddia etmektedir. O zamana kadar mutsuz olan yaşamına Doğu'da renk katabilme ümidi ile mi, yoksa diğer bir kaynağın ifade ettiği üzere "Sarayın davetlisi" olarak mı İstanbul'a geldiği pek bilinmemektedir; ama bilinen bir gerçek varsa o da şudur: Bachstrom İstanbul'da Doğa Bilimleri ve Tıp Akademisi kurmayı amaçlamış, aynı zamanda da sırf Protestanlığı yayma amacına hizmet edecek bir matbaa kurmaya çalışmıştır. Gerçi İngilizler daha 1720'de imparatorlukta doğmuş olan Şamlı Salomon Negri (öl. 1729) ve Halepli şarlatan Karl Dadichi (öl. 1734) gibi kişileri çekerek, Kelâm-ı Mukaddes'i[128] Arapça ve Türkçeye çevirtip Müslümanlara duyurabilme girişiminde bulunmuşlardır. Ancak bu gayretler, tıpkı on yıl kadar sonra aynı amaçla yola çıkan Halle'li Şarkiyatçı Joh. Heinrich Callenberg'in (1694-1760) çabaları gibi başarısız kalmıştır. Callenberg, "Yahudi ve Müslüman Enstitüsü Matbaası'nda"[129] bu konuda çaba gösterdiyse de gayretleri boşa çıkmıştır. Bachstrom'un "Cizvit entrikacılığı" ile girişmiş olduğu matbaa kurma ve sahiplenme çabalarının başarısızlığa uğraması da aynı günlere

128 Krş. "Nationale Gespräche", *30. Entrevue*, s. 950 ve Kundmann, *age*, s. 726: Burada, padişahın emri ile Türkçe olarak hazırlatılan, Kuran'dan açıklamaları da kapsayan bir İncil'den söz edilmektedir. İşin garibi Avrupa gazetelerinin bu tasarıdan daha Türk matbaası kurulmadan çok önce bahsetmiş olmalarıdır. *Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdeckt* [Avrupa'nın Dönemin Önde Gelen Saraylarının İçyüzünü Keşfeden Dedikodu Gazetesi] 1723 yılında yayımlanan 263. sayısında, s. 991'de şöyle denmektedir: "Bir süre önce etrafa yayılan bir dedikoduya göre, Türkler bugüne kadar sürdürdükleri kuru, kaba saba örf ve âdetlerinden vazgeçip, diğer aklı başında insanlar gibi yaşamaya başlayacaklarmış. Padişah, kanunlarında kesinlikle yasak olan şaraptan keyif alma hakkını vatandaşlarına bağışlamış ve İncil'in Türkçeye çevrilmesini ve buna Kuran'dan açıklamalar eklenmesini emretmiştir; bundan böyle İstanbul'da bütün serbest sanatlar ve bilimler alenen öğretilecektir. Padişah İstanbul'da bir yüksekokul kurdurtacak ve burada belirli bir sayıda Alman, Fransız, İtalyan profesörü görevlendirecektir. Bu profesörlerin dersleri Türkler ve Hıristiyanlar tarafından izlenecektir." Bu konu ile ilgili krş. Kundmann, *age*, sütun 726'da "Nationalen Gespräche" *30. Entrevue*, s. 950'den nakledilen, "Padişah'ın uzun zamandır Kuran'dan alınan notlarla hazırlanan *Eski Ahid*'in nihayet Türkçeye çevrilip yayımlanmasına dair vermiş olduğu emir" hakkındaki haber.

129 Burada onun, "terk edilmiş çaresiz Müslümanları, insanı selamete kavuşturan İsa'nın yolunu izlemeye yönlendirme çabası" hakkındaki haberi çıkmıştır, Halle 1739. Bu konu ile ilgili olarak ayrıca krş. W. E. Bartolomai: "Merkwürdige Spuren der gnädigen Vorsorge Gottes für die armen ungläubigen Mohammedaner und ihre Bekehrung zum Reiche seines Sohnes" [Tanrı'nın, Zavallı İnançsız Müslümanların, Kendi Oğlunun Kutsal Âlemine Yönlendirilmesi Konusunda Gösterdiği Şefkatli İhtimamın Dikkate Değer İzleri], Weimar, 1735, özellikle s. 64-65.

rastlamaktadır. Bu konudaki tek haberi veren, daha önce de gazete haberlerinden tanıdığımız W. E. Bartholomai'dir[130] ve tabii Bachstrom'un adını açıkça anmamaktadır. Hatta onun girişimini saray matbaası ile birbirine karıştırdığı gözlemlenmektedir ki bu iki kurumun tamamen birbirinden ayrı olmuş olması gerekir. Bachstrom'un matbaasında basılmış olması gereken metinlerden, Johann Arnd(t)'ın insanı yüksek duygulara ulaştıran *Paradiesgärtlein aller christlichen Tugenden* [Tüm Hıristiyan Erdemlerinin Cennet Bahçeciği] adlı eseri, sık sık gazetelerde de yayımlanmıştır. Bunun dışında –gerçekten basılmakta olan– *Vier Bücher vom wahren Christentum* [Gerçek Hıristiyanlığın Dört Kitabı] ve Heinrich Müller'in *Liebes Kuss* [Sevgi Öpücüğü] adlı eserinin "baskıya verilebilmesi için yoğun bir biçimde Türkçeye çevrildiği" belirtilmektedir.

Herhalde burada "gerçekleştirme" ile "amaç" birbirine karıştırılmış olmalıdır, burada adı geçen kitapların da İstanbul'da basılmış olması pek gerçekçi değildir. Aynı şey, Fransız Kapuçin rahibi Romain'in Türkçeye ve Türkçeden başka dile çevirmiş olduğu, "Rats der Missionen in Griechenland und Praefectus der Sprachknaben in Konstantinopel" [Yunanistan'daki Misyonerlerin ve İstanbul'daki Dil Oğlanlarının Yöneticisinin Tavsiyeleri] adlı çalışması için de geçerlidir. Ondan da o günlerdeki gazeteler söz etmekte, bu şahsın çok dilli bir sözlük üzerinde çalıştığını ve hatta "yeni matbaada" bu eserin provalarını bastırdığını ve 1731 yılında kitabı yayımlayabilmek için padişahın iznini beklediğini ifade etmektedirler.[131]

Bu haberlerin inandırıcı olmayışları bence, 18. yüzyılın ilerleyen on yıllarında da Türk harfleri ile yapılan baskıların bir çeşit kısıtlı imtiyaz olarak görülüp, Avrupalılar tarafından bunun ihlalinden özellikle kaçınılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Daha önce de haberci olarak adı geçen İsveçli gezgin J. J. Björnstahl *Mektuplar*'ının 6. cilt, 96. sayfasında, Rumla-

130 Krş. *age*, s. 64 d. d. Daha önce *Auserlesene Theologische Bibliothek*, Leipzig, 1732, s. 700 d. d. aynı haberi vermişti. Krş. G. Weil, *Zentralblatt für Bibliotheks-Wesen*, c. XXIV, s. 60.

131 Krş. *Leipziger Gelehrte Zeitungen*, 1731, no. 52, s. 457, ayrıca *Regensburgische Historische Nachrichten*, 1733 Januar, IV. parça, s. 75. Ve Kundmann, *age*, sütun 723-725. Bu bağlamda bkz. Johann Gottlob Wilhelm Dunkel, *Histor.-Kritische Nachrichten von verstorb. Gelehrten* adlı yazısı, Cothen, 1753, c. I, 1. bölüm, s. 585. Orada Bachstrom için şöyle denilmektedir: "İstanbul'da padişahın izni ile bir matbaa kurdu. İncil'in, Arndt'ın *Gerçek Hıristiyanlığı*'nın, Thomas Kempi'nin *İsa'nın İzinde* adlı yapıtının ve daha birçok kitabının basılışını ve Müslümanların eline verilebilmelerini ona borçluyuz." Bachstrom'un yenilik girişimleri için (Bachstrom'un adı verilmeksizin) krş. "Türckey" maddesi, J. G. Zedler, *Grosses Vollständiges Universal Lexikon*, c. 45, Halle ve Leipzig, 1745, s. 1697. Aynı yerde *Europäische Fama*'dan da söz edilmektedir, c. XXII, s. 971 d. d. Krş. *age*, c. 4, s. 1758.

rın 1764 senesinde bile İstanbul'da Türkçe dua kitaplarını hâlâ Rum harfleri ile bastıklarını, çünkü Arap harflerini kullanmanın yasak olduğunu kaydetmektedir. 1761 yılında da Bükreş'te Hıristiyan öğretisinin bir örneği Rumca ve Osmanlıca olarak yayımlanmış, ama bu kitap da Rum harfleri ile basılmıştır.[132] Yirmi sene sonra, 1787 yılında İstanbul'daki Fransız büyükelçisi Marie-Gabriel-Florent-Auguste-Comte de Choiseul-Gouffier (1752-1817) tarafından Elçilik Sarayı'nda kurulan matbaanın da Türkçe yazıları basmak için Latin harflerini kullanmış olması, Türk baskılarının zor okunabilirliğinden değil, yalnızca Türklere tanınmış olan Türkçe baskı yapma yetkisine[133] karşı hareket edip diplomatik sürtüşmelere sebep olmamak endişesinden kaynaklanmaktadır. Bu Fransız Büyükelçiliği matbaası hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Matbaanın tarihi ile ilgili ilk resmi belgeleri Henri Omont yayımladı.[134] Bu bilgiler Gustave Clément Simons'un (öl. 1909) *Revue de Paris*'teki açıklamaları ile (1907, c. I, s. 437) daha geniş bir açıklık kazandı.[135] Orada basılmış olan eserlerin sayıları hakkında da güvenilmez bilgiler mevcuttur. Liège'li Arap Filoloğu Victor Chauvin'e[136] göre bu matbaanın sadece iki bilinen baskısı vardır.

132 Bükreş'teki Türk baskıları için krş. CH. F. v. Schnurre'nin *Bibliotheca Arabica*'sı, s. 266-271, 368-369, 515-518. Ayrıca *Actes du XII iéme Congrès international des Orientalistes*, c. I, 1901, s. CLXXXIV.

133 [Burada Arapça harflerle "Türkçe baskı yapma" önceliğinden söz edilmektedir. (ç.n.)]

134 Krş. *Revue de Bibliothèque*, 1895, s. 232 d. d. Paris Kraliyet Matbaası Müdürü Etienne Alexandre-Jacques Anisson-Duperron'un (öl. 1794) Comte de Choiseul ile yazışması.

135 Yazar burada şöyle demektedir: "Dizerand, que Choiseul avait faire venir à Constantinople pour créer à l'ambassade une petite imprimerie et qui, non payé de l'arrière de ses salaires, craignant de voir son emploi supprimé cherchait à se rendre nécessaire ou à se faire craindre." [Dizerand maaşının geri kalanı ödenmediğinden görevinin iptal edileceği korkusuyla, kendisini gerekli ve çekinilecek biriymiş gibi göstermeye çalışıyordu.] Choiseul'ün ifadesine bakılırsa, durumun düzelmediği anlaşılmaktadır. Michaud, *Biographie Universelle*, c. I, s. 500, Louis d'Allier (öl. 1827) imzası ile şu bilgiyi vermektedir: "ce fut par les bons offices de son beau-frère qu'Allier fut nommé, le 3 février 1795, sous directeur de l'imprimerie française a Constantinople. Cette sinécure lui laissa le temps de se livrer à son gout pour l'archéologie, l'histoire naturelle et la botanique. En mars 1797, sur la demande de l'ambassadeur Aubert du Bayet, il fut nommé directeur de la mème imprimerie, avec un traitement de 5000 francs, sans avoir plus de besogne." [Allier, kayınbiraderinin himmetiyle, 3 Şubat 1795 tarihinde, İstanbul'daki Fransız Matbaası'na müdür yardımcısı olarak atandı. Zahmeti az, geliri çok olan bu görev sayesinde kendini, ilgi duyduğu arkeolojiye, doğabilime ve bitkibilime verebilmesi için vakti kalıyordu. 1797 yılı Mart ayında, Büyükelçi Aubert du Bayet'nin talebi üzerine, aylık 5000 Frank maaşla aynı matbaanın, fazla yükü olmayan müdürlüğüne atandı.]

136 Krş. *Zbl. Für Bibl.-Wesen*, c. XXIV, s. 261.

Onlar da, *Les éléments de castramétation*[137] (1787) ve Viguir'nin *Éléments de la langue turque*'üdür[138] (1790). Bu iddiayı, İstanbul'da bulunabilen şu bilimsel makale ile güçlendirebilirim: *Usûlü'l Maarifi Vecih- Tasfif-i Sefain Donanma ve Fenn-i Tedbiri Harekâtı*, [Gemilerin Savaş Düzeni ve Konumu Almalarının Bilimsel Yöntemi] İstanbul, 1787. 92 sayfalık bu yapıt 13 şema ve Amiral Laurent-Jean-François Truguet'nin (1752-1839) "Traité de la Marine pratique"[139] adlı yazısını içermektedir. Kitap bu denizci tarafından Türk donanması için yazılmış olmalıdır. Lafitte'in Türkçe *Ordugâh Kurma* (castramétation) adlı eseri ise muhtemelen yalnızca özgün Fransızca eserin bir çevirisi olmalıdır.[140]

Diğer Müslüman Ülkelerdeki Matbaacılık Faaliyetleri[141]

Son olarak bir de diğer Müslüman ülkelerindeki matbaa faaliyetinden söz etmek gerekirse, bu bağlamda da ilk olarak İran üzerinde durmak istiyorum. Batı dünyasının matbaacılık konusunda bu ülkede gösterdiği gayret, Osmanlı İmparatorluğu'nda gösterilen gayretlerden daha zahmetli olmuş ve daha uzun sürmüştür. Altı yıldır İsfahan'da yerleşik durumda bulunan Fransız mücevher tüccarı ve Hindistan seyyahı Chevalier Jean Chardin (1643-1713), ünlü eseri *Voyage en Perse*'in üçüncü cildinde Avrupa matbaacılarını İsfahan'a getirtme ve bu sanatı orada başlatma konusunda birçok defalar İran Sarayı'na götürdüğü tekliften söz etmektedir (Amsterdam, 1735, s. 153). Avrupalılara sempatisi olan Şah II. Abbas (1642-1667), bu teklifi memnuniyetle karşılamış, gerçeğe dönüştürmek istemişse de ölüm onu engellemiştir. Oğlu ve selefi I. Süleyman (1667-1694), bu saray tüccarının yerli âlimler tarafından da desteklenen planına pek yüz vermemiş, gerekli masrafları karşılamaya da başka hiç kimse yanaşmamıştır. Geride çok değerli ve önemli haberler içeren bir seyahatname bırakan prensin mabeyincisi Jean-Baptiste Tavernier (1605-1689) de seyahatnamesi *Les six voyages*' da [Altı Yolculuk] (Paris, 1689, c. I, s. 656'da), II. Abbas zamanında, ince işler sanatkârı olan Culfa'lı Jakob Johann adında bir Ermeninin Avrupa'da Fars harfleri kestirip döktürmüş ve İsfahan'a getirmiş olduğundan, ama sonra bunların ya savrulup gittiğinden ya da kullanılamadığından ve hâlâ orada olabileceğinden söz etmektedir. Şah Nasreddin'in *Rûzname-i Sefer-i-Frengistan* adlı Avrupa Seyahati Günlüğü'nün 1291'de (1874), İran topraklarında ilk harf baskısı gerçekleştiren Tahran Devlet Matbaası'nda (daru't-tibaat-i devleti) basılabilmesi için 200 yıl beklemesi gerekmişti. Bundan önceki tüm Farsça baskılar, dış ülkelerde, çoğunlukla Bombay ve Kalkütta'da bazen de İstanbul'da yapılmıştır.[142]

Gutenberg'in icadı, Türkiye ve İran'dan çok daha önce Suriye'de kabul görmüştür. *Repertorium für biblische und morgenländische Literatur* [Tevrat ve İncil ile İlgili Doğu Edebiyatı Repertuvarı] (II. bölüm, s. 185) böyle demektedir ve belli ki çok ender bir baskı olan, Hermon Hasbaya da Antonius Manastırı'nda Zebur biçiminde yanında Arapça metni ile birlikte 1610 yılında folyo olarak basılmış olan[143] bir eserden söz etmektedir. 1735'te Lübnan'da Mar Hanna'da Maruni keşişler tarafından özellikle dini eserleri basmak üzere kurulmuş bir matbaa olduğu ve örneğin

137 *Usûlü'l Maarifi Terkibi'l Ordu ve Tahsini* adı altında yayımlanmıştır, İstanbul, 1201, 2 kısım (1. kısım: 43 sayfa ve 8 levha, 2. kısım: 52 sayfa ve 12 levha.) Krş. J. Th. Zenker, *Bibliotheca Orientalis*, c. I, Lipsiae, 1846, s.135. Orada ayrıca Truguet'nun yazısı da kendi başlığı ile yer almaktadır. Ayrıca krş. Jos. V. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, c. VII, 1831, s. 586.

138 [Türk Dili'nin Temel İlkeleri. Bkz. Mehmet Gümüşkılıç, "Viguier ve Elements de la Langue Turque adlı Eseri", *İlmi Araştırmalar*, 10, s. 39-64, İstanbul, 2000. (ç.n.)].

139 "Traité sur la construction et l'art de manoeuvrer les vaisseaux de guerre" [Savaş Gemileri'nin Yapımı ve Kullanım Sanatı Üzerine Kitap].

140 Büyükelçilik Matbaası'nda bir süre bir de Fransızca gazete yayımlanmıştır. Krş. J. J. Reinaud, *age*, s. 16.

141 [Babinger'in metninde ayrı bir bölüm olarak adlandırılmış olmayan bu kısım, içerdiği önemli bilgileri vurgulamak amacıyla bu yayında ayrı bir bölüm haline dönüştürülmüştür. (ç.n.)]

142 Bu arada İran'da başarılı olan taşbaskı yapacak matbaa kurma girişimleri de olmuştur. Örn. İranlı Prens Abbas-Mirza, kendisine ayrılan yönetim bölgesinin başkenti Tebriz'de, 1825 yılında bir matbaa kurmak için uğraşmış, ama kısa süre sonra İran ile Rusya arasında patlak veren savaş (bu 1826 savaşı olmalıdır!) nedeni ile matbaa kapanmıştır. Bu arada bu matbaada Sadi'nin *Gülistan*'ı ve *Kaçar Hanedanı Tarihi* yayımlanmıştır. Gene çok kısa bir ömür sürmüş diğer bir matbaa da aşağı yukarı aynı yıllarda, Tebriz ve Tahran arasındaki Süleymaniye'de kurulmuştur.

143 Bu ilk baskının bir parçası Nürnberg Şehir Müzesi'ndedir. Krş. J. Chr. V. Murr, *Journal zur Kunstgeschichte*, XVI. bölüm, s. 331. Silezya'nın Ölse bölgesinde doğmuş uzman filozof Heinrich Scholz (Scholtz, Schulz), Arap Matbaaları hakkında bilgi vermektedir. Scholz, önceleri Ploen'de müdürlük yapmış, sonra 1788'den itibaren Altona'daki Danimarka Kraliyet Lisesi'nde öğretmen ve müdür olarak görevini sürdürmüştür. Çalışkan ama fazla tanınmayan bir şahıstır. Eseri: *Specimen I .Bibliothecae arabicae: De typographäs arabicis* [İlk Arap Kütüphane Örneği: Arap Yazı Sanatçıları], Hamburg, 1741, 4. İlk Arap baskıları için krş. Schnurre'nin *Bibliotheca Arabica*'sı, Halep: s. 272-275, 371-375, 379-380, Lübnan: s. 278-332, 351-354, 380, 386-392; ayrıca G. de Nerval, *Revue des Deux Mondes*'un Belçika nüshası, Brüksel, 1847, c. II, s. 304 ve *Jenaische Allgemeine Literatur Zeitung'un Intelligenz-Blatt*'ın, no. 76, 13.7.1805, 641-654. sütunlarında yer alan U. J. Seetzen'in yazısı.
Beyrut baskıları ile ilgili olarak (krş. v. Schnurre, *age*, s. 383-384), Şam, Trablus ve Lübnan'da yapılan Arapça baskıları konusunda en iyi bilgi için bkz. Peder Chikho'nun kendinin yönettiği dergi *Al Machriq*'in 3. ve 4. Yıllığı'nın sayılarında yer alan Arapça yazılmış "Histoire de l'imprimerie en Orient" [Doğu Matbaasının Tarihi] konulu makale serisi.

Stephan Schultz'un 1755 yılında oradan bir Arapça Zebur satın aldığı[144] artık çok bilinen bir gerçektir. Ancak burada söz konusu edilen Hıristiyanların girişimleridir ve bunlar kendilerini ülkenin Müslüman tebaasından oldukça soyutlayabildikleri için Lübnan'da matbaalarını rahatça geliştirebilmişlerdir. Maruniler ile Roma arasındaki karşılıklı olarak gelişen hararetli etkileşim ve gelişimini buna borçlu olan ve özellikle seçkin es-Samanî ailesi tarafından gerçekleştirilen Doğu Araştırmaları çok ünlüdür ve kısa bir değinme ile geçiştirilmemelidir.

Avrupa'da Yapılan Türklerle İlgili Araştırmalar[145]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kitap basımının tarihi ile bağlantılı olarak Avrupa'da yapılan Türkiyat araştırmalarından da[146] kısaca burada söz etmekte yarar vardır, çünkü bunların da bu matbaacılığın gelişmesinde gözardı edilemeyecek bir etkisi olmuştur. Bu araştırmaların öncülerinden olmasına rağmen yeterince saygı görmeyen[147] Westfalya'lı Amelbeuern'den asilzade Hans Löwenklau (Lewenklau, Leunclavius) (öl.1593, Viyana), 1588 yılında, "Spiegel" [Ayna] adı ile anılan tercümanı Johannes Gaudier'nin yardımı ile, *Annales Sultanorum Othmanidarum a Turcis sua lingua scripti* [Osmanlı Sultanlarının Türkler Tarafından Kendi Dillerinde Yazılmış Yıllıkları] adlı araştırmasını Frankfurt'ta yayımlatır. İki yıl sonra da bu yapıtın Almanca çevirisini, *"Newe Chronica / Türkischer Nation von Türcken selbstbeschrieben" ebendort "bey Andres Wechels seligen Erben, nemlich Claudi de Marne und Johann Aubri" der "Teutschen Nation zu sondern nutz und wohlgefallen zusammen gefaßt / gestellt / übersehen / und in Truck verfertiget" hat* [Türklerin Gözü ile Kaleme Alınmış Yeni Türk Milleti Vakayinamesi, age, "Andres Wechsel'in Müteveffa Vârisleri Claudi de Marne ve Johann Aubri Tarafından Alman Milletinin Yararı ve Beğenisi için Özetlenmiş, Derlenmiş, Gözden Geçirilmiş ve Basılarak Yayımlanmıştır."] başlığı ile yayımlatır. Hans Löwenklau, ilk defa Türk tarihçilerinin yazmalarından –özellikle de Saadettin'in *Tarihlerin Tacı*'ndan– kendi amacı için yararlanan kişi olması açısından zamanının tarihçilerinin çok ilerisindedir; çünkü Türkçe ile ilgili bundan sonra yayımlanan her inceleme, Türk tarih eserlerini bugünkü bazı âlimlerden bile daha doğru yorumlayan bu temiz kalpli Westfalyalının parlak araştırmasının yanında sönük kalmaktadır. Bunlar 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya konan, birkaç seyahatname ve sefaretnamenin dışında konuya yüzeysel bir bakışın ötesine geçememektedir. İtalyanlar, Osmanlıcayı anlamak için yardımcı kaynak sağlama konusunda çok gayret göstermişlerdir. Bu bağlamda ilk olarak 1599'da Venedik'te, haliyle transkribe edilmiş olarak, yani Latin harfleri ile bir İtalyanca-Rumca-Türkçe sözlük yayımlamışlardır. Ondan sonraki yüzyılda buna birçok dilbilgisi çalışması eklenmiştir.[148] Tabii Almanya ilk defa Türk dilbilgisi yazma girişiminde bulunan âlimi yetiştirmiş olmakla haklı olarak gurur duyabilir. Suabyalı[149] Hieronymus Megiser (1555-1616), Macar kralı Matthias'a ithaf ettiği *Institutionum linguae turcicae libri 4* [Dört Kitaplık Türk Dili Eğitimi] adlı eserinde (Leipzig, 1612) gururlanarak kendinin bu barbar dilini dil kurallarına oturtan ilk kişi olduğunu kaydetmektedir. Megiser'in girişiminin pek yaygın olarak tanınmadığını, Fransa kralının hususi hizmetinde yer alan ve Kutsal Mezar Şövalyeleri'nden Andreas du Ryer'nin 1630'da Paris'te yayımlanan *Rudimenta grammatices linguae Turcicae* [İlk Türk Dili Gramer Kuralları] adlı eseri ortaya koymuştur; çünkü o da kitabına yazdığı Önsöz'de, "Türk dil sanatını yazan ilk Avrupalı" olmak şerefine kendisinin nail olduğunu ileri sürmektedir.[150] Bütün yardımcı kaynaklar Osmanlı dilinin Avrupa'da yayılmasını sağlayamadı. Yeni Ahit'i ilk defa Türkçeye

144 Krş. *Reisen durch Europa, vb.*, 5. bölüm, s. 452; ayrıca H. Scholz, *age.* Bu manastır matbaası ile ilgili olarak ayrıca bkz. J. J. Björnstahl'in *Resa til Frankrike, Italien*'in içinde, M. Norberg'in aktardıkları, 5. bölüm, Stockholm, 1783, s. 255 d. d. Bunun dışında C. F. Kont von Valery, *Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785* [1783, 1784 ve 1785 Yıllarında Suriye ve Mısır'a Yolculuk] adlı seyahatnamesinin II. bölümünün 340. sayfasında Maruni Matbaası hakkında pek iyi olmayan izlenimlerinden söz etmekte ve orada basılmış olan 13 kitabın künyesini vermektedir.

145 [Babinger'in metninde ayrı bir bölüm olarak adlandırılmış olmayan bu kısım, içerdiği önemli bilgileri vurgulamak amacıyla bu yayında ayrı bir bölüm haline dönüştürülmüştür. (ç.n.)]

146 M. Th. Houtsma'nın, 1895-96 yılında rektörü olduğu Utrecht Rijks-Universiteit'te yapmış olduğu, 1896'da Utrecht Üniversitesi Yıllığı'nda yayımlanan, "Eenige opmerkingen betreffende de beoefening van het Turkisch" [Türkçe Çalışmaları ile İlgili Birkaç Gözlem] konulu Açılış Konuşması'nın Türk dili araştırmalarına çok önemli katkısı olmuştur.

147 Krş. A. Horawitz'in H. L. hakkındaki, ufak tefek eklemeler gerektirmesi dışında mükemmel olan makalesi, *A.D.B.*, c. XVIII, 1883, s. 432-493.

148 Z. B. v. Giovanni Molina, Roma, 1641; Bernardo da Parigi, Roma, 1665; Antonio Mascio, Floransa, 1677. 1688'de de Giambattista Donado bu metnin başında sözü edilen araştırmasını yayımlamıştır.

149 [Schwabe: Almanya'nın Stuttgart yöresinde oturan kişilerine verilen ad.]

150 Marcigny (Burgonya) doğumlu, Malezair Senyörü Andreas Ryer kendi kralının hizmetinde uzun yıllar İstanbul'da bulunmuştur, son olarak da Fransa'nın Mısır Konsolosluğu görevini yürütmüştür. İlk olarak 1647 yılında Paris'te yayımlanan, 1649'da ise ikinci baskısı yapılan bir Kuran çevirisi vardır. Türkçe Dilbilgisi Kitabı'nın Önsöz'ünden anlaşıldığına göre, "qui devrait être accompagné d'un recueil de diplomes d'actes et de lettres familiaires" [Berat ve aile mektuplarından oluşan bir kitapla be-

çeviren, Osmanlı Sarayı'ndaki İngiliz büyükelçisi Sir Peter Wyche'nin (1628-1639) sekreteri olarak çalışan ve Osmanlı dilini iyice öğrenen İngiliz William Seamann'ın da (1606-1680) amacı, İncil'i çevirerek Osmanlıların anlamasını sağlamaktan başka bir şey değildi. 1670'te Oxford'da basılan *Turkish Grammar*'ın da Türkiyat araştırmaları üzerinde derin bir etkisi olmadı. Aslında Osmanlı tarihçilerinden birinin ya da diğerinin çeviri kanalı ile Avrupalılara tanıtımı hâlâ bir türlü gerçekleşmemişti. Viyanalı dil uzmanı Johann Baptist Podesta (1675) ve onun çağdaşı Saray Harb Şûrası müşaviri Franz Meninski von Mesnien bile sadece dili anlamaya yarayan[151] yardımcı malzeme üretmeyi seçmiş ve Türk edebiyatı ile ilgilenmemişlerdi. Eğer Ragusalı saray tercümanı Vincenzo Bratutti'nin, *Chronica dell'origine progressi della casa Ottomana* [Osmanlı Tarihi: Doğuşu ve Gelişimi] (I.: Viyana, 1649. 4, II.: Madrid, 1652) adı ile çevirmeye cesaret ettiği ancak pek başarılı olamadığı kazaya uğrayan *Saadeddin Tarihi* ve bununla hiçbir şekilde gölgelenmeyen Löwenklau'un çalışması[152] bir kenara bırakılacak olursa, Türk matbaasının kuruluşundan önce Avrupa'da Osmanlı edebiyatını tanımayı özendiren hemen hemen hiçbir girişimde bulunulmamıştı. İlk olarak, İbrahim'in önyargıları kıran girişimi Batı dünyasında Türk edebiyatına karşı ilgi uyandırmış ve ilk İstanbul matbaasının birçok eserinin çevrilmesine imkân vermiştir. Bu alanda da öncülüğü yapan, bilimin bu koluna hayranlık duyan ve etrafını bu konuda heyecanla eğiten gene bir Alman bilim adamı olmuştu. Bu şahıs sık sık adı geçen Leipzig'li Şarkiyatçı Johann Christian Clodius'tur. Clodius, baştan beri matbaadaki gelişmeleri büyük bir heyecanla izlemiştir. Bununla birlikte, o dö-

raber bulunacak] bu şahıs bir Türkçe sözlük hazırlamayı planlamaktadır. Ancak bu çalışma elyazısının ötesine geçememiş ve müsveddesi, Paris'te Bibliotheque Nationale'de kalmıştır. Türkçe Dilbilgisi'nin ise 1834'de ikinci basımı yapılmıştır.

151 Meninski'nin *Linguarum orientalum institutiones sive grammatica turcica, cuius singulis capitulis praecepta linguae Arabicae et Persicae subjiciuntur* [Doğu Dilleri Öğretimleri ya da Türkçe Grameri: Arap ve Fars Diline Ait Kurallar da Ayrı Ayrı Bölümler Halinde Eklenmiştir] (Viyana, 1680) başlığını taşıyan yapıtı, adından dolayı burada anılmalıdır; çünkü bu yapıt, Holdermann'ın *Grammaire Turque*'üne temel oluşturmuştur. Franz Meninski ünlü Türkçe-Arapça-Farsça sözlüğün yazarıdır. Daha sonra Baron Bernhard v. Jenisch, Kereszténli A. F Kollar ile beraber bu kitabın yeni bir baskısını gerçekleştirmiştir.

152 J. B. Podesta da, anlaşıldığına göre eski bir Türk metninden aynı eseri Almancalaştırmış ve eser, *Türckischer Chronik Erster Theil, welches, beides den Ursprung des Ottomanischen Geschlechts als auch die Thaten eilff Türkischer Kaiser, der Türkischen Historien-Lehre nach in sich begreiffet* [Türk Tarihi Birinci Bölüm: Osmanlı Soyunun Doğuşunu ve 11 Türk Hükümdarının Türk Tarihine Katkılarını Kapsamaktadır], adı ile 1671 yılında Nürnberg'de yayımlanmıştır.

nemin bilimsel gazeteleri de bu konudaki Türk girişimleri hakkında az çok güvenilir haberler yaymaktan geri kalmamışlardır. Fransız gazetelerine[153] dayanarak olsa gerek, *Leipziger Gelehrte Zeitungen*, 1728 yılı, no. 40, s. 377'de bir haber yayımlamıştır. Yazıda şeyhülislamın direncine değinilmekte ve birçok formanın çoktan basılmış olduğu bildirilmektedir. Johann Christopher Clodius sevincinden matbaanın yönetimine Türkçe bir mektup yollamıştır. Mektubun Latince çevirisi bize *Leipziger Gelehrte Zeitungen* vasıtası ile ulaşmıştır (1730, no. 52, s. 456).[154] Sırf edebi açıdan Clodius'un emeklerini saptamaya çalışan Gotthold Weil, bu mektuba başlangıçta cevap gelmediğinin, ancak sonra İstanbul'dan birden üç cevap geldiğinin anlaşıldığını ileri sürmektedir.[155] 1731'de Clodius'a İmparatorluk Doğu Dilleri Saray Sekreteri Heinrich von Penckler'in aracılığı ile, o günkü Roma İmparatoru Majesteleri'ne Divan-ı Hümâyun Defterdarı unvanıyla elçi olarak gönderilen Mustafa Efendi tarafından bir mektup[156] ve bunun yanında bir de nadide ve çok değerli bir kitap verilmiştir.[157] 13 Haziran 1733'te Beyoğlu'ndan, üç eserin daha basımının tamamlandığı haberi geldikten sonra[158] nihayet 1736 yılında, İbrahim Müteferrika bizzat kendisi Clodius'a o güne kadar yayımlanmış olan eserlerin bir listesini göndermiş ve *Râşid Tarihi*'nin ve (hiçbir zaman yayımlanamayacak olan) *Lisanü'l-Arab*'ın[159] yayıma hazırlanmakta olduğunu bildirmiştir. Clodius,

153 İstanbuldaki matbaanın kuruluşu ile ilgili ilk haberi 7 Ocak 1727'de, *Registres de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres* vermiş, bunun üzerine birkaç gün sonra, 18 Ocak 1727'de *Gazette de France*, İstanbul'dan 17 Kasım 1726'da gönderilmiş olan ayrıntılı bir mektubu yayımlamıştır. Ayrıca Krş. *Journal des Şavans* 1727, 81.c (Amsterdam), s. 550-551. Fransa'ya Türk eserlerinin ilk baskıları bundan böyle gelmeye başlamıştır, bunda belki de elçi Villeneuve'nin gayretinin payı olmuştur. (Krş. *Gazette de France*, 26 Kasım 1729, ayrıca *Leipziger Gelehrte Zeitungen*, 1729, no. 98, s. 890, *Relationen von gelehrten Neuigkeiten*, 1730, s. 440 dd.)

154 Krş. *Zentralblatt für Bibliothek Wesen*, XXIV, 1907, s. 57.

155 Krş. *Zeitschrift für Bibliotheks Wesen*, XXIV, s. 58; ayrıca *Leipziger Gelehrte Zeitungen*, 1731, no. 66, s. 584. Aynı yıl Clodius'a, onun matbaaya olan sempatisini bilen "meraklı ve âlim bir adam" *Tarîh-i Seyyah*'ın kendi tarafından yapılmış bir çevirisini yollamıştır. Krş. *Leipziger Gelehrte Zeitungen*, 1731, no. 8, s. 71 d. d.

156 İkinci Defterdar rütbesindeki Mustafa Ağa, sonraki Reis Efendi, 1732 baharında, Sultan I. Mahmud'un tahta çıkışını ilan etmek için büyük bir refakat heyeti ile Viyana'ya gelir ve "beraberinde getirdiği birçok hediye arasında son üç yıldır İstanbul Matbaası'nda yayımlanan harika eserler de vardır. Kendisine de buna karşılık Meninski'nin Sözlüğü hediye edilir." Krş. Jos. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, c. VII, Pest, 1831, s. 413.

157 Bu kitap *Gülşen-i Hülefâ*'dır.

158 Krş. Kundmann, *age*, sütun 725.

159 Burada dikkati çeken nokta şudur: Christoph Wilhelm Lüdeke, *Beschreibung des*

İstanbul ile olan olumlu ilişkileri nedeni ile, hem kendisine gönderilen *Gülşen-i-hülefa*'yı Almanca veya Latinceye çevirmek, hem de matbaanın kendisi ve İstanbul'daki edebi faaliyetler hakkında *de le literaria Turcarum* [Türk Edebiyatı Üzerine] adını taşıyan bir eser yazmak istemiş,[160] fakat ne yazık ki bunların hiçbirini yapamamıştır.[161] Onun yerine ünlü bilim adamı, Göttingenli Profesör Christof August Heumann (öl.1763), *Oratio, qua auroram musis amicam Constantinopoli nuper ortam contemplatur* [İstanbul'da Yeni Doğan Şafak Seyredilirken Yapılan Konuşma] adlı

Türkischen Reiches adlı yapıtının 3. bölümünün 60. sayfasında (Leipzig, 1789), *Çelebizade Tarihi* ile *Bosna Seferi'nin Tasviri* arasında, matbaanın 16. yayını olarak yayımlanan bu Arapça sözlüğü, *Lisanü'l-Arap* [Arap Dili] adıyla tanıtmakta ve eserin 43. sayfasında yer alan (**) işaretli dipnotta, Türkçe basılan kitapların tasvirini "gözleriyle görmüş olarak" yaptığını vurgulamaktadır. Eserin kapsamını 1200 yaprak olarak vermekte ve muhtemelen bir gazete haberine dayanarak da şu bilgiyi eklemektedir: "Sultan bu eserin basımını teşvik etmek için peşinen 30.000 Piaster (Gulden'in alt birimi) vermiş (i), bunun karşılığında da 1000 adet kitap istemiştir. Kitabın ilk satış fiatı ise 20 kuruş olarak belirlenmiştir." Bu ayrıntılı bilgilerin İbrahim'in bu planının gerçekleştirilmesi ile ilgili niyetiyle karıştırılmış olup olmadığını tespit edemedim, çünkü padişahın peşinatı ile ilgili bilgiler ve özellikle de verilen teşviğin miktarı yukarıda, 1736'da yayımlanan *Leipziger Gelehrten Zeitungen*'in 15. sayısının 134. sayfasından devam ederek verilen bilgilerle örtüşmektedir. (i) (Burada sözü edilen "Löwentaler" 600 Piaster, yani 6 kuruş anlamına gelmektedir. Krş. *Göttinger Anzeigen von gelehrten Sachen*, 1783, 8. madde: Burada, 1 kuruşun, 1 Alman Guldeni ve 60 meteliğe eşdeğer olduğu belirtilmektedir ve 500 kuruş 1 keseyi doldurmaktadır, bkz. Christoph Wilhelm Lüdeke, III, 338. Buna göre, "60 kese Löwentaler" tam 30.000 kuruşa denk gelmektedir.) Eğer bu sözlük gerçekten yayımlanmış ise, bunun Çelebizade'nin tarihi eserinden önce gerçekleşmiş olması gerekir, yani 1741 Şubat'ının ortasında basılmış olmalıdır; çünkü *Zustände der Kämpfe in Bosnien*, 4 hafta sonra, 1741 Mart'ının ortasında yayımlanmıştır. Buna karşın İbrahim'in matbaasının, savaş içinde geçen 1734 Ekim'i ile 1741 Şubat'ı arasında gerçekleşmiş olabilecek olan faaliyeti ile ilgili hiçbir kanıt da yoktur. Bu durumda İbrahim'in huzurlu uğraşına, (krş. Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, VII, 457!) ara vermiş olabileceği düşünülemez mi?! Balyoz Simone Contareni, İbrahim'in daldan dala konan bu özelliğini Joseph von Hammer'in eserinde belgelemektedir (*age*, VII, 480, 520-521): Ocak 1737'de Polonya'ya tayin edilmiş, buradaki başarısızlığı sadrazamın gözünden düşmesine ve hatta sürülmesine neden olmuştur. Müteferrikalık vazifesiyle İran, Rusya, Ukrayna, Sırbistan ve Bosna seferlerine katılmıştır. Bu nedenle bu süre zarfında matbaanın faaliyetini durdurmuş olması düşünülemez mi? Her halükârda papaz Domenico Sestini'nin Floransa'daki "Novelle letterarie"ye göndermiş olduğu ilk 15 yayın arasında Arapça Sözlük yoktur (krş. *Esprit de journaux*, c. IX, 1783, s. 392-394).

160 Krş. *Leipziger Gelehrte Zeitungen*, 1736, no. 15, s. 134; *Staats- und gelehrte Zeitung des Hamburgischen Unparteyischen Correspondenten*, 1736, no. 33. Ayrıca krş. Clodius'un *Chronicon peregrinantis*'inin Önsöz'ü, s. 2b.

161 Krş. G. Weil, *Zentralblatt für Bibliothekwesen*, XXIV, s. 58.

yazısında[162] Türk Matbaa-i Amire'sine kısaca değinir. Bunun üzerine Friedrich Christian Lesser, *Typographia jubilans, d.i. Kurzgefasste Historie der Buchdruckerey* [Kitap Basımının Kısa Tarihi] (Leipzig, 1740) adlı eserinde, Kundmann'ın aktarımını esas alarak 61. paragrafta ayrıntılı bir biçimde bu konuya yer verir. Son olarak da Daniel Seyler, 1740 yılında Elbing'de, Joh. Gutenberg'in 300. Anma Töreni vesilesi ile yaptığı konuşmada ("Oratio secularis: de fatis artis typographicae in Turcia" [Türkiye'deki Yazım Sanatının Gelişmesi Üzerine Çağdaş bir Konuşma])[163] bu sorun üzerinde durur. Türk matbaası ile ilgili bütün bu Almanca haberler, G. Weil'in anlattığına göre, "kitap baskısı dört gözle bekleniyor", Heumann buna " Türk İncil'i," diyor, "iyileştirici bir gerçek, sanki!"[164] gibi coşkun ifadelerle doludur.

Böylece o yıllarda Türkçe, bilim çevrelerinde adeta moda bir dil haline gelmiştir. Helmstädt'li Şarkiyatçı Christof August Bodius (1722-1796), Osmanlıcayı ayrıntılı bir incelemeye değer bulup, 1750'de bilimsel araştırmasına konu yapmıştır. Nerdeyse hiç tanınmamış olmasına rağmen 18. yüzyılın yetiştirdiği en büyük Şarkiyatçılardan olan Silezyalı köy papazı Christian Gottlieb Unger (1671-1719), yerli birinin aracılığı ile Türkçeyi öğrenmişti. Bu uğraşının ürünleri topluma pek yayılmadı.

Bunun dışında, özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ilişkilere sahip olan ve bu ülke ile acilen dilsel iletişim kurarak anlaşabilme gereği duyan Avusturya, ünlü Dil Oğlanları Enstitüsü'nde dünyada Doğu Araştırmaları konusunda eşi ve benzeri olmayan bir yetiştirme merkezi oluşturmuş ve burada Türk tarih ve edebiyatını etraflıca inceleyebilecek bir dizi mükemmel bilim ve devlet adamı yetiştirmiştir. Bunun tabii sonucu olarak da Avrupa'da, Türk matbaaları ve Türkçeden yapılmış olan çeviriler üzerine tüm bilimsel incelemelerde, neredeyse istisnasız bir biçimde hep Avusturyalıların isimlerine rastlanır. Burada adı geçen bu parlak kişilerin isimlerine rahatça başkaları eklenebilir, örneğin; A. F. Kolar, J. W. Korabinski, B. Pianzola, J. V. Preindl, vb. Bunların hepsi Türk edebiyatı konusunda bilginin geliştirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Şüphesiz bunların da hepsinin üstünde, doymak bilmez hafızasının gücü ile o devirde Doğu dünyası ile ilgili mevcut olan tüm bilgiye sahip bulunan 19. yüzyılın ünlü âlimi Baron Josef von Hammer Purgstall (1774-1856) yer almaktadır. O güne kadar yayımlanmış olan tüm edebiyatın yanı sıra ilk defa

162 Krş. Heumann'ın *Poikile* adlı yapıtı, Halle, 1729, c. 3, 2. kitap s. 295 d. d.

163 Bu konuların tümüne dikkatimi çeken G. Weil'a müteşekkirim, *age*, s. 58.

164 G. Weil, *age*, s. 59.

Türklerin elyazması tarih ve edebiyat eserlerini çok kapsamlı bir şekilde incelemiş, uzmanlık çalışmaları üretmiştir. Onun bu karşılaştırılamaz değerdeki çalışmalarında, birtakım çekememezlikler ve kıskançlıklar sonucu yanlışlar, eksiklikler bulmaya çalışan çapsız kişiler, onu boşuna küçültmeye ve araştırmalarını küçümsemeye çalışmışlardır. Josef von Hammer'in adı, her dönemin Türklük araştırmalarında bir temel taşı olarak kalacaktır. Osmanlı baskılarının uzayıp giden listesinin ne denli sevindirici geniş bir kapsama ulaştığı ise Josef von Hammer'in *Geschichte des osmanischen Reiches* adlı eserinin VII. cildinin 582-593. sayfaları arasında yer alan eserler sıralamasında açıkça görülmektedir. Bu gibi kaynaklar ve Josef von Hammer'in emsalsiz koleksiyoncu ruhu ile satın almış olduğu, Viyana Saray Kütüphanesi'nde yer alan paha biçilmez Türk elyazmaları, ondan sonra devam eden bilimsel araştırmalara imkân vermiş ve Türkolojinin, diğer bilimler arasında eşdeğer bir kardeşbilim olarak gelişmesine ve Şarkiyat Araştırmaları içersinde sürekliliğe sahip bir araştırma alanı olmasına katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA[1]

Beckmann, Johan. "Nachricht von der Errichtung und dem Zustande der Buchdruckerey in Constantinopel ums Jahr 1735", *Hannoverische Magazin*, 91. parça, 11 Kasım 1768, 1449. sütun, 56. satıra kadar; Karl Kristofer Gjörwells'in *Svenska Bibliotekett*'inden alıntı, Stockholm, 1760, s. 18 d.s.

Calza, Giuseppe. *Saggio sulla religione dei Maometani*, Venedik, 1794, s.171-172: "Delle stamperie dei Turchi."

Celcius, Magnus Ol. *Historia bibliothecae Stockholmensis*, Holmiae, 1751, s.195-205.

Chauvin, Victor. "Notes pour l'histoire de l'imprimerie à Constantinople", *age*, s. 255-262.

David, Arthur Lumley. *Turkish Grammar*, Londra, 1836, s. LXX-LXXVIII.

De Bianchi, T. X. *Notice sur le premier ouvrage d'anatomie et de médicine imprimé en turc en 1820.*
Suivi du catalogue des livres turcs, arabes et persans imprimés de 1726 (!) -1800, Paris, 1821. (yeterince itinalı olmayan bir kaynakça!).

D'Ohsson, Ignaz Mouradgea. *Tableau général de l'Empire Ottoman*, c. I, Paris, 1787, s.298-302.

Ernesti, J. H. G. *Die wohleingerichtete Buchdruckerey*, Nürnberg, 1733. (sayfa sayıları yok).

Europa 1878, no. 25, s. 775-782: "Der erste türkische Buchdrucker" (önceki makalenin yeniden basımı!).

Hammer, Joseph von. *Geschichte des osmanischen Reiches*, c. VII, Peşte, 1831, s. 583 d.s. (1728'den 1830'a kadar yayımlanmış eserlerin listesi.)

Heumann, Christoph August. "Oratio qua auroram musis amicam Constantinopoli nuper ortam contemplatur", *Poikile* (derlenmiş makaleler), Halis Sax., 1729, Tom. 3, liber 2, s. 295 d.s.

Journal des Sçavans, c. 126, Amsterdam, 1742, s. 248-252. (Bay de Brémond adlı birinin, 13 Kasım 1740 tarihinde İstanbul'dan yazılmış mektubuna dayanan, yanlışlarla dolu, kifayetsiz bir haber).

Karacson, Emerich von. "İbrahim Müteferrika" *Revue Historique publiée par l'Institut d'Histoire Ottomane*, yıl 1, no. 4, 19 Ağustos 1910, İstanbul, 1910, s. 178-185 (Türkçe!) . Tamamlayıcı ek (gene Türkçe!) s. 186-189.

1 Burada yalnızca bu konu üzerinde ayrıntılı biçimde duran eserler, yazılar vb yer almaktadır.

Kundmann, Johann Christian. *Rariora naturae et artis.* Breslau, 1737. (710. sütundan itibaren).

Lesser, Friedrich Christian. *Typographia jubilans, d.i. kurzgefaßte Historie der Buchdruckerey*, Leipzig, 1740. (Kundmann'ın verdiği bilgilere dayanır).

L, C. "Die erste türkische Buchdruckerei", *Frankfurter Zeitung, Morgenblatt*, 5 ve 7 Şubat, 1878. (Toderini'den, kaynak belirtilmeden (!), tüm yanılgı ve yazım hataları ile beraber kopya edilmiş metin.)

Lorck, C. B. *Handbuch der Geschichte der Buchdruckerkunst*, Leipzig, 1882, 1. kitap, s. 281 d.s.

Lüdeke, Christoph Wilhelm. *Beschreibung des türkischen Reiches nach seiner Religions-, Staatsverfassung, usw*, 3. kısım, Leipzig, 1789, s. 43-62.

Meninki, Bernhard Freiherr von. Jenisch F. *Lexikon arabico-persico-turcicum*'un yeni baskısının Önsöz'ünde yer alan "De fatis linguarum orientalum" başlıklı yazısı, Viyana, 1780, s. LXXXVII d.s.

Mordmann, J. H. "İbrahim Müteferrika", *Enzyklopädie des Islam*, c. II, Leiden, 1919, s. 467 d.s.

Mystakidis, B. A. "Die erste türkische Staatsdruckerei und ihre Veröffentlichungen", *Age*, yıl 1, İstanbul, 1910, s. 322-328. Yazının devamı: yıl 2, s. 451-457. İstanbul, 1911 (Türkçe!)

Murr, Christoph Gottlieb von. *Journal zur Kunstgeschichte und zur allgemeinen Literatur*, XIV. bölüm, Nürnberg, 1787, s.323-332.

Omont, Henri. "Documents sur l'imprimerie à Constantinople au XVIII e siècle", *Revue des bibliothèques*, yıl 5, Paris, 1895, s. 185-200, s. 228-236 (toplanmış olan bu değerli malzeme, ayrı basım olarak da, 29 kalın sayfa halinde, 1895'te Paris'te yayımlanmıştır.)

Reinaud, Joseph Touss. *Bulletin universel des sciences*' da yayımlanan, "Notice des ouvrages arabes, persans, turcs et français imprimés à Constantinople," makale, c. XIX, Paris, 1831, s. 271-288. (Ayrıca ayrı basım olarak da 18 kalın sayfa halinde yayımlanmıştır.)

Schmidt, E.- Weissenfels. *Zwölf Buchdrucker.* Dikkate değer lonca mensuplarının tarihsel tasvirleri, 1878, s.48-62: "Der erste türkische Buchdrucker" (önceki makaleden !)

Schnurrer, Christoph Friedrich von. *De typographia turcica Constantinopolitana Oratio decani*, Tübingen, 1788. (Chr. F. V. Schnurre'nin *Orationum academicarum...delectus posthumus*' unun içinde tekrar basılmıştır. Tübingen, 1828, s. 223-233.)

Seyler, Georg Daniel. "De fatis artis typographicae in Turcia", *Oratio secularis*, Elbing 1740.

Strübe, Rudolf. "Die Einführung des Buchdruckes in der Türkei", *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Buchwesen und Schrifttum*, c. I, Leipzig, 1918, 9-10. defter, s. 103-105.

Toderini, Giambattista. *Literatur der Türken* (İtalyancadan ilaveler ve yorumlarla çeviren felsefeci Wilhelm Gottlieb Hausleutner) II. kısım, Königsberg, 1790, s. 165 d.s. (Türklerin matbaacılığı hakkında çok değerli, ayrıntılı bilgiler. Eserin *Letteratura Turchescha* adını taşıyan aslı, 1787'de Venedik'te basılmıştır.)

Ubicini, A. *Lettres sur la Turquie*, 1. kısım, Paris, 1851, s. 172 d.s.

Weil, Gotthold. "Die ersten Drucke der Türken", *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, yıl XXIV, Leipzig, 1907, s. 49-61 (kapsamlı araştırma!). Bununla eşdeğer bir tamamlayıcı metin için bkz. Chauvin, Victor.

İstanbul'un ilk matbaasında basılmış eserlerin, o devirdeki fiyatları ile birlikte saraydaki eski Prusya Elçisi Friedrich von Diez'in (1751-1817) bizzat kendisi tarafından hazırlanmış listesi, Berlin'deki Kraliyet Kütüphanesi'ndeki Elyazmaları arasında yer almaktadır. Söz konusu liste, kütüphaneye Ms. Diez adı altında, A.4, 124 sayı ile kayıtlı olan belgenin ilk iki sayfasında bulunmaktadır. Krş. W. Pertsch, *Verzeichnis der türkischen Handschriften*, Berlin, 1889, s. 64. no. 32.

Çevirmenin Kaynakçası

Adıvar, A. Adnan. *Osmanlı Türkleri'nde İlim*, İstanbul, 1943.

Afyoncu, Erhan. "İbrahim Müteferrika", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 21, İstanbul, s. 325.

Benz, E. Hagebutt-, D.Glass, G.Roper (yay. haz.). *Sprachen des Nahen Ostens und die Druckrevolution: eine interkulturelle Begegnung*, Mainz: Johann Gutenberg Museum, 2002.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978.

Beydilli, Kemal. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, İstanbul: Eren Yayımları, 1995.

"İgnatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan): Ailesi hakkında Kayıtlar, Nizâm-ı Cedid'e dair Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasi Hayatı". *Tarih Dergisi*, XXXIV (1984): 247-314.

Beydilli, Kemal ve İlhan Şahin. *Mahmut Raif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e dair Eseri*, Ankara, 2001.

David, Géza. "François Baron de Tott", *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul, 1992, s. 83-84.

Findley, Carter V. "Mouradgea d'Ohsson and his Tableaux Général de l'Empire Ottoman", *The Torch of The Empire: Ignatius Mouradgea d'Osson and the Tableaux Général of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, İstanbul, 2002, s. 23-57.

Gökyay , Orhan Şaik. "Kâtip Çelebi", *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 25, İstanbul, 2002, s. 36-40.

Gümüşkılıç, Mehmet. "Viguier ve Elements de la Langue Turque adlı Eseri", *İlmi Araştırmalar* 10 (2000): 39-64.

Kut, Turgut, Fatma Türe. *Yazma'dan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.

Necatioğlu, Halil. *Matbaacı İbrahim Müteferrika ve Risale-i İslâmiye*, Ankara, 1982.

Özcan, Abdülkadir. "Humbaracı Ahmed Paşa", *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul, 1998, s. 351-353.

Rado, Şevket. *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, İstanbul: Yayın Matbaacılık, 1990.

Şen, Adil. *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem*, Ankara, 1995.

Universität Bamberg, Lehrstuhl für Türkische Sprache, Geschichte und Kultur (yay.haz.). *The Beginnings of Printing in the near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*, Wiesbaden: Horrasowitz Verlag, 2001.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi,*. c. IV, kısım 2, Ankara, 1962.

İKİNCİ BÖLÜM

İBRAHİM MÜTEFERRİKA

OSMANLI MATBAASININ KURULUŞU VE BAŞLANGICI

"Origio et Principium Typographia Otthomanica":
The Müteferrika Press in The Hague / Holland
(The Hague, Rijksarchief, Legatiearchief Turkijë tot 1811, No 1090)

Lahey - Hollanda'da Müteferrika Matbaası Hakkında Bir Elyazması
(Lahey Devlet Arşivi Elçilik Bölümü -Türkiye Belgeleri,
1811'e kadar, No.1090)

1733-34

GİRİŞ

Lahey'deki (Hollanda) Devlet Arşivi'nin İbrahim Müteferrika Matbaası'nın 18. yüzyıl başlarındaki halini ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Türkçe kitap basma sanatının gelişme sürecinin ilk aşamasını ayrıntılı bir biçimde anlatan Latince eşsiz bir elyazmasına ev sahipliği yapması ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir insana. Ancak bunun, göründüğü gibi basit bir rastlantı olmadığı anlaşılmaktadır. Hollanda, Gutenberg'in 1450/51 yıllarında Almanya'nın Mainz kentinde icat etmiş olduğu yöntemle, hareketli harfler kullanarak, seri üretim halinde kitaplar basmaya başlayan Avrupa ülkelerinin başında gelir. Deventer, Delft, Dordrecht, Haarlem ve Leiden kentlerinde 1500 yılından önce kitaplar basılmaya başlamıştır. Utrecht bu konuda önderlik etmiş, burada kitap basımı –Londra ve Paris'ten önce!– 1473 yılında, Delft'te ise 1477'de başlamıştır.[1]

Ortodoks-Slav dünyasında da kitap basılmaya başlanmış, Moskova'da İvan Fedorov 1563'te bu konuda bir girişimde bulunmuşsa da sonunda tutuculuğun modernizmin başlamasına galebe çalması üzerine Polonya'da Lemberg'e/Lvov'a kaçarak hayatını kurtarmak zorunda kalmıştır. Tutucu rahipler Fedorov'u kilisenin itikatlarına karşı gelmekle (sapkınlıkla) ve büyücülükle suçlamışlar ve matbaasını yakmışlardır. Aynı tutuculuk Osmanlı kontrolündeki Sırbistan'da yaşayan Ortodoksların basım girişimini de engellemiştir. 1539'da büyük Gracanica Manastırı'na bir matbaa makinesi yerleştirilmiş, fakat aynı yıl baskı durdurulmuştur. Başka bir matbaa 1544'te Sırbistan'da Milesevo'da kurulmuş ve 13 yıl faaliyette bulunmuştur. Moskova ve Sırbistan'da basılan kitapların tümü dini içeriklidir. Bunlar İnciller, ilahi ve ayin kitaplarıdır. İçlerinde teknik ya da bilim ile ilgili tek bir eser yoktur.[2]

---

1 Kitap basımı tarihi ile ilgili genel bilgi edinmek için bkz. Gustav A. E. Bogeng, *Geschichte der Buchdruckkunst*, 2 cilt, Berlin 1930/40. H. Barge, *Geschichte der Buchdruckkunst von ihren Anfängen bis zur Gegenwart*, 1940; veya Sigfrid H. Steinberg, *500 Years of Printing*, (gözden geçirilmiş baskı) 1962; eski dönemler için daha ayrıntılı olarak bkz. Curt Bühler, *The 15th Century Book*, 1960. [Ayrıca bkz. Çevirmenin Kaynakçası. (ç.n.)]

2 Sırp matbaaları için bkz. şu makaleler: "Gracanicka Stamparija", *Enciklopedija Ju-*

Batı Avrupa'da ise durum çok farklıdır; örneğin Güney Hollanda'nın Antwerpen şehri 1555 ve 1876 yılları arasında faaliyetini sürdüren ünlü Plantijn-Moretus Matbaası'na ev sahipliği yapmış, burada akla gelen her tür metin basılmıştır. 17. yüzyılda Leiden'deki Elzevier ve Amsterdam'daki en Blaeuw Avrupa'nın önde gelen basım ve yayın evleridir ve ürünleri büyük ölçüde bilimsel içeriklidir.[3] Özetleyecek olursak, Avrupa'da özellikle de Hollanda'da kitap basımına yönelik canlı bir ilgi vardır. Müteferrika Matbaası'nın bu kadar erken yapılmış bir betimlemesinin Lahey'de bulunuşunun ikinci bir nedenini ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hollanda'yı özgür bir ülke olarak tanıyıp, bu ülke ile resmi diplomatik ilişkiler başlatan ilk büyük ülke olmasında aramak yerinde olacaktır. Bu olay 1612 yılında gerçekleşmiş,[4] diğer Avrupa ülkeleri bu konuda Osmanlı İmparatorluğu'nu ancak 1648'den sonra izleyebilmişlerdir.

Hollanda'da aydınlar arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kültürel gelişmelere karşı hep canlı bir ilgi var olmuştur. İstanbul'da görevli bazı Hollandalı diplomatların kendileri de bilim adamıydılar. Sultan İbrahim'in hükümdarlığı sırasında, 1644 yılında Levinus Warner İstanbul'a gelmiş ve 1655-1665 yılları arasında saray nezdinde Hollanda Elçisi olarak görev yapmıştır. Boş zamanlarını Arapça, Farsça ve Türkçe kitaplar alarak geçiren bu şahıs, Hüseyin Hezarfen ve Kâtip Çelebi gibi devrin en ünlü bilim adamları ve aydınları ile ahbaptı. Kâtip Çelebi'nin ölümünden sonra Warner, onun kütüphanesinin önemli bir kısmını satın almayı başarmış ve kendi ölümünden önce yaklaşık bin kadar elyazmasını Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışlamıştır. Bugün bu kitaplar, Doğu Dünyası Elyazması

goslavije, IV, Zagreb, 1962, s. 469 ve "Milesevska Stamparija", *Enciklopedija Jugoslavije*, VI, 1965, s. 109-110. Bulgaristan için: Petar Atanasov, *Nacalo na Balgarskoto knigopecatane*, Sofya, 1959. Bu konuda Rusya ile ilgili her tür ayrıntıyı kapsayan kaynak olarak bkz. E. Nemirovski, *Vozniknovenie knigo-pecatanija v Moskve, Ivan Fëdorov (Fodorov)*, Moskova, 1964. Öz bir fikir edinmek için bkz. Erich Donnert, *Russland an der Schwelle der Neuzeit*, Berlin 1972, s. 401-407.

3 Bu matbaalar için bkz. M. Roses, *Plantijn en de Plantijnsche Drukkerij*, Brüksel, 1877. Elzevier için bkz. H. B. Copinger, *The Elzevier Press*, Londra, 1927; veya D. W. Davies, *The World of the Elzeviers, 1580-1712*, Lahey, 1954. Bu bağlamda şunu ekleyelim ki, Elzevier Matbaası 132 yıllık geçmişinde, çoğunluğu bilimsel olan 4200 eser basmıştır. Kitapların müellifleri içersinde Bacon, Calvin, Descartes, Galilei, Grotius, Hobbes ve Milton gibi ünlü isimler bulunmaktadır. Buna karşın, 1728 ile 1830 yılları arasında İstanbul'da faaliyet gösteren matbaada sadece 98 kitap basılmıştır.

4 Osmanlıların 1612 yılında Hollanda'yı tanıması ile ilgili olarak bkz. A. H. De Groot, *The Ottoman Empire and The Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610-1630*, İstanbul, 1978.

Koleksiyonu'nun temelini oluşturur.[5] 1575'te kurulmuş olan Leiden Üniversitesi bugün, Hollanda'da Arapça, Farsça ve Türkçe okutulup öğretilen yerlerin başında gelir.[6] Bu açıdan bakıldığında Müteferrika Matbaası'nda basılan eserlerin çoğunun Leiden'de bulunması bizi şaşırtmamalıdır.

Birkaç yıl önce Devlet Arşivi'nde bulmuş olduğumuz ve burada yayımladığımız bu küçük eser, Hollandalı aydınların Türk kültürüne karşı duyduğu ilginin başka bir ifadesidir. Çeyrek boyutta 11 sayfadan oluşan bu eser, Latince olarak deneyimli bir el tarafından zarifçe yazılmıştır. Yazarı kendi ismini açıkça zikretmemiştir. Ancak eğer insan satır aralarını okumak isterse, metinde konuşan kişinin İbrahim'in kendisi olduğunu hissedecektir; çünkü yazar matbaa hakkında çok şey bilmektedir. Ayrıca metnin birçok yerinde alçakgönüllülüğün bir ifadesi olan "çoğul özne" kullanılmış, "bizim Osmanlı baskıları/*typographia nostra Otthomanica*" (s. 2 ve 3) ya da "ilk baskılarımız/*nostri libelli primo*" (s. 3) denmiştir. İbrahim oldukça iyi eğitim görmüş, yetenekli bir kişidir. Mıknatısın yaydığı dalgalar ve çağdaş düzen gibi zor teknik ve felsefi konularda yazılar yazmış (matbaanın 9. ve 10. ürünleri), Kâtip Çelebi'nin *Büyük Coğrafya*'sını tamamlamış ve genişletmiş, hatta onu eski uygarlık dönemindeki yazarların coğrafya birikimini yeterince kavrayamamış olduğu için eleştirmiştir. İbrahim, bilindiği üzere, Transilvanya'da (Erdel) bir manastır okulundan mezun olmuş, kusursuz bir biçimde Latince yazma ve okumayı öğrenmiş ve mükemmel bir klasik eğitim almıştır. Matbaa hakkındaki bu küçük eser, Hollandalı aydınlara ya da elçilik çevresine hitap etmeyi amaçlayarak yazılmış olduğu için, Batı dünyasının bilim adamlarının kullandığı uluslararası dil ile, yani Latince olarak kaleme alınmıştır. Bu metin, yukarıda söylendiği gibi İbrahim tarafından yazılmış olabilir. Öte yandan matbaanın kurulduğu yıllarda İstanbul'da matbaanın yakın çevresinde Latince ve Osmanlıcaya

5 Levinus Warner için bkz. G. R. Bosscha Erdbrink, *At the Threshold of Felicity: Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelius Calkoen at the Sublime Porte, 1726-1744*, Ankara, 1975, s. 19-25. Özellikle: (müellifi meçhul) *Levinus Warner and His Legacy, Three Centuries Legatum Warnerianum in the Leiden University Library. Catalogue of the Commemorative Exhibition in the Bibliotheca Thysiana from April 27th till May 15th 1970*, Leiden, 1970. Kısa ve öz bir bilgi edinmek için bkz. Jan Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University*, Leiden, 2000, s. 43-45. Ayrıca bkz. Cevdet Küçük, "Hollanda-Osmanlı İlişkileri", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, İstanbul, 1998, s. 221-226. Hezarfen ve ilişkileri için bkz. Heidrun Wurm, *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Cafer genannt Hezârfenn*, Freiburg, Br. 1971. Ayrıca bkz. Mücteba İlgürel, "Hüseyin Efendi Hezarfen", *İslam Ansiklopedisi*, XVIII, 1998, s. 544-46.

6 Bu konu ile ilgili olarak bkz. A. H. De Groot, "Hollanda'da İslâm Araştırmaları", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, XVIII, 1998, s. 229-232.

hâkim başka aydın bir kişinin daha varlığı bilinmektedir. Bu, uzun yıllar İran'da İsfahan Piskoposu'nun sekreteri olarak görev yaptıktan sonra 1727 yılında İstanbul'a gelmiş ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın tercümanı olarak göreve başlamış olan Polonyalı Tadeusz Jan Krusinski'dir.[7] Matbaanın üçüncü eseri olan *Tarih-i Seyyah*'ın gerçek çevirmeni de bu şahıstır. Eserin Latincesinde Krusinski bunu açıkça dile getirmektedir.[8] Buradaki metinde ise yazar, *Tarih-i Seyyah* ile ilgili olarak, belirsiz bir biçimde, "bizim tarafımızdan" çevrilmiştir, ifadesini kullanmaktadır. Ancak burada yayımladığımız metnin yazarı Krusinski olamaz, çünkü Krusinski 1728'de Polonya'ya dönmüş ve 1731 yılına kadar burada Kamenetz-Podolsk Manastırı'nda yaşamıştır. 1731-33 yılları arasında Jaroslaw kentinin üniversitesinde rektörlük yapmış, Mareşal Josef Mniszcha'nın maiyetinde, sonra da Samborz'da bulunmuş, 1736-41 yılları arasında Ostrog-Wolynski Koleji'nin rektörlüğünü yürütmüştür. 22 Temmuz 1757'de de Kamenetz-Podolsk'ta vefat etmiştir. Zaten eğer İstanbul'da kalmış olsaydı herhalde işini kaybetmiş olacaktı, çünkü oradaki oldukça aydın olan patronu Damat İbrahim Paşa, bilindiği üzere, 1730 yılında Patrona Halil İsyanı'nda vahşice katledilmiştir. Latince metnimizin yazılış tarihi açık seçik 1146 olarak (Haziran 1733-Haziran 1734) metinde iki kez zikredilmiştir. Birinci sefer 12 numaralı kitap olan *Takvim-i Tevârih*'in betimlenmesinde sözle, ikinci sefer ise metnin sonunda rakamla belirtilmiştir. Krusinski o tarihten beş yıl

7 Krusinski'nin yaşamöyküsünün ayrıntıları için bkz. *Wielka Encyklopedia Powszechna*, c. IV, Varşova 1965, s. 212; daha fazla ayrıntı için bkz. Christian Gottlieb Jöcher, *Allgemeine Gelehrten Lexikon*, Leipzig, 1784 (Hildeshein'da yeniden basım: 1961), s. 922-924, özellikle: *Polski Slovnik Biograficzny*, c. XV, Varşova, 1970, s. 426-428 (geniş kaynakça!). Krusinski 1675 yılında Doğu Polonya bölgesi Kujawia'nın Brest kentinde asil bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Cizvit bir keşiş olur, 1693'ten 1704'e kadar Jaroslaw ve Lublin kentlerinde ilahiyat ve çeşitli dillerin eğitimini görür. 1705'te Moskova'ya, oradan da 1706'da İran'da Astrahan ve Gence'ye gider. Daha sonra Suriye, Anadolu, Filistin ve Irak'ta uzun uzun seyahat eder ve 1715 yılında İsfahan'da Şah'ın maiyetinde bulunur. (Krusinski'nin İstanbul'a Rakoçi Ferenc ile beraber gelmiş olduğu ileri sürülmektedir -1717-, ancak bu kayıt ihtiyatla karşılanmalıdır. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, 162; c. IV/2, s. 515.) 1720'de İsfahan Katolik Piskoposu'nun sekreteri olur, 1726'da Türkiye'den geçerek Roma'ya, oradan da Fransa'ya gider. 1727'de İstanbul'da bulunur ve sadrazam için çalışır. Ünlü eseri, 1722 yılındaki Afgan İstilası'nı ve Safevi İmparatorluğu'nun sonunu konu alan kitaptır. Krusinski bu eserini Latince olarak, *Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici Historiam* adı ile kaleme alır. Bu eser çeşitli Batı dillerine çevrilir, 1729 yılında da, *Tercüme-i Tarih-i Seyyah* adı ile Türkçeye çevrilir. Eserin Lehçeye çevirisi 1733 yılında Lemberg'de (Lvov) yayımlanır. Krusinski, Lehçe ve Latincenin yanı sıra Arapça, Ermenice, Farsça ve Türkçe de bilmektedir. Krusinski'nin hayatı ile ilgili olarak ayrıca bkz. Jan Reichmann'ın incelemesi: *Skice w dziejow Polskiej Orientalistyki*, Varşova, 1957.

8 Krusinski'nin bu hususa dair beyanı için Bkz. s. 22.

önce Polonya'ya yerleşmiş, uzmanı olduğu çeşitli işlerde çalışmaktadır. Bu konudaki kayıtlar oldukça sağlamdır. Ayrıca elimizdeki metnin Hollanda'ya Polonya'dan değil de İstanbul'dan doğrudan diplomatik posta yoluyla ulaşmış olması, yazının otantik bir metin olduğuna ve Müteferrika'nın ya da 1733/34 yıllarında İstanbul'da yaşamış olan ve de hem Osmanlıcaya, hem de Latinceye çok hâkim olan ona çok yakın bir kişinin elinden çıkmış olduğuna işaret etmektedir. İbrahim'in dışında bu özelliklere sahip bir kişiyi ise bu satırların yazarı tanımamaktadır.

İbrahim'in İstanbul'daki Hollanda Elçisi Cornelius Calkoen ile doğrudan temasta olduğu açıktır. Müteferrika Matbaası'nın harflerinin Hollanda'da döktürülmüş ve Calkoen'in başarılı aracılığı ile İstanbul'a getirilmiş olduğu düşünülürse bu ilişki daha iyi anlaşılacaktır. Bu elçinin, diğer ünlü yenilikçi ve ihtida etmiş olan Humbaracı Ahmed Paşa -Comte de Bonneval- ile de yakın ilişkisi olmuştur. Hollanda arşivlerinde bu iki şahsın yazışmasına ait düzinelerce belge mevcuttur.[9] Bu bağlamda burada, 12 Rebiyülâhır 1160 (23 Mayıs 1747) tarihini taşıyan Osmanlıca mezar kitabesine ait metnin müsveddesinin de Lahey Devlet Arşivi'nde "Calkoen Aile Arşivi" Bölümü'nde muhafaza edildiğini belirtmekte yarar olacaktır. Yedi çift beyitten oluşan bu Osmanlıca metin, belki de içeriğinin yüksek mevki sahibi bir Osmanlı için aykırı görülmüş olabileceğinden Bonneval'in mezar taşında yer almadığı düşünülebilir. Kitabenin yazarının, bu olağanüstü adama hayranlığını ifade etmek isteyen Müteferrika olması akla gelse de Müteferrika'nın Bonneval'den bir yıl önce 1746'da ölmüş olması bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır.[10] İbrahim ve Bonneval'in mezar taşları iyi korunmuş bir halde, romantik Galata Mevlevihanesi'nde, diğer şair ve bilim adamları arasında birbirlerine çok yakın olarak yer almaktadır. Ancak bu konum orijinal değildir. İbrahim vefat ettiğinde önce Aynalıkavak Kabristanı'na defnedilmiş, 1942 yılında naaşı ve mezar taşı Galata Mevlevihanesi'ne Bonneval Ahmed Paşa'nın mezarının yakınına nakledilmiştir.[11]

Burada tanıttığımız küçük eserin içeriği tamamen meçhul değildir. Daha 1831'de Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*'de

9 Bonneval Ahmed Paşa'nın ilişkileri ve iki kültür içersindeki hayatı için bkz. Abdülkadir Özcan, "Humbaracı Ahmet Paşa", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, c. XVIII, s. 351-53, Türkçe geniş kaynakçası ile birlikte. Ayrıca bkz. Boschka Erdbrink, *Threshold*, s. 139 ve A.Vandal, *Une Ambassade Française en Orient sous Louis XV, la mission du Marquis de Villeneuve, 1728-1741*, Paris, 1987, s. 202-08, 230-34.

10 Hammer Avusturya Elçisi Penkler'in raporuna istinaden Müteferrika'nın Haziran1746'da ölmüş olduğunu bildirmektedir, *GOR*, IV, s. 423. Ayrıca bkz. s. 34.

11 İbrahim'in naaşının ilk defnedilmiş olduğu yer ve mezar taşının nakli için bkz. Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, 21, s. 326, İstanbul, 2000.

(VII, s. 583-595) İbrahim ve halefleri tarafından 1830'a kadar matbaada basılmış olan eserlerin listesini vermiştir. Ondan önce de Rahip Toderini buna benzer, ama daha kısa bir liste yayımlamıştır. Ancak biz "kültür kahramanının" kendi elinden -ya da onun çok yakını olan birinin elinden- çıkmış olan bu orijinal dokümanı, bu kitaba ekleyip onu Türk okuru ile buluşturmanın doğru ve iyi olacağını düşündük.

Dokümanın çevirisinde, kaynak metinde rastlanan bazı yazım hataları ve ufak yanlışlar sessizce düzeltildi.[12] Latincede ima edilip de doğrudan yazılmamış olan bazı sözcükler yuvarlak parantezler içinde (...) yazıldı. Yuvarlak parantezler aynı zamanda orijinal metindeki sayfa başlarını belirtmek için de kullanıldı. Asıl metinde olmayan bir isim ya da diğer bir sözcük eklemenin gerekli görüldüğü yerlerde ise köşeli parantezler [...] kullanıldı. Metnin aslı ise faksimile olarak kitaba eklendi.

Machiel Kiel

12 Burada Latince metnin çevirisinde çok değerli yardımları olan uzaktaki üstadım Dr. Richard Kreutel'i (Kabil) anmak istiyorum. 18. yüzyıl uzmanı meslekdaşım Prof. Dr. Kemal Beydilli bu küçük araştırmayı yönlendirmiş ve beni bazı tuzaklara düşmekten korumuştur. Kendisine yapıcı uyarıları için şükran borçluyum. Metinde oluşmuş olabilecek tüm hatalar ise doğal olarak yalnızca şahsıma aittir.

OSMANLI MATBAASININ KURULUŞU VE BAŞLANGICI[13]

İlk önce matbaanın yararlarını anlatan ve bunları birçok delille ispatlayan Türkçe küçük bir kitap hazırlandı. Bu kitapçık Sadrazam İbrahim Paşa'ya sunuldu. O da okuduktan sonra matbaanın kuruluşunu onayladı ve kitabı Sultan Ahmed Han'a sundu. Padişah ise kitabı okuduktan sonra devletin en üst düzey hukukçusu ve hâkimi sayılan müftüye gönderdi. Müftü kitabı okudu ve matbaanın üstün yararlarını dile getiren bir fetva verdi, ayrıca yazısını matbaanın kurucusunu öven iltifatlar ve matbaa sanatının değerini belirten sözlerle süsledi ve fetvayı kendi eliyle imzaladı. Müftüden (s. 2) sonra en üst düzey devlet erkânından on altı kişi de aynı şekilde bu kitapçığın içeriğini onayladıklarını belirten belgeyi imzaladılar. Bunların her biri verdiği onaya, kendi yaratıcılığını kullanarak, matbaanın yararını ve kurucusunun yüksek hizmetlerini dile getiren takdirkâr sözler ekledi.

Böylece, yüksek devlet ricali arasında Osmanlı Matbaası'nın kurulması ve baskının başlatılması için ortak görüş oluşunca, bu ortak fikir bir diploma anlamına gelen bir "padişahlık yazısı"na dönüştürüldü. "Hatt-ı Şerif" adı verilen bu yazı bizzat padişah tarafından imzalandı. Bu süreç Osmanlı Matbaası'nın temelini oluşturdu ve bastığımız ilk kitabın, Arapça-Türkçe sözlüğün başına da sözcüğü sözcüğüne kaydedildi.

1) Osmanlı Matbaası'nın (s. 3) ilk eseri, *Vankulu* adını taşıyan Arapça-Türkçe sözlüğün baskısıdır. Bunun aslı bir Arapça-Arapça sözlüktür; içinde Arapça sözcükler, Arapların kullandığı gibi Arapça açıklanmıştır. Sözlüğün adı *Sıhâhü'l-Cevherî*'dir, yazarı ise Hamidoğlu İsmail'dir. Mâverâünnehir civarında Fârâb şehrinde doğmuş olan bu şahsın hayatı ve eserlerinin listesi de bu ilk baskının başında etraflı bir biçimde yer almaktadır. Bu sözlük Türkçeye Osmanlı İmparatorlu-

13 Latince Elyazması'nın İngilizce çevirisinden Türkçeye aktarımı. Orijinali için bkz. Ekler Bölümü.

ğu'nda yaşayan Mehmed adlı bir kadı tarafından çevrilmiştir. Bu şahıs Azerbaycan civarında Van şehrinde doğmuş ve Arabistan'da Medinetü'n Nebi'de [Peygamber'in Şehri] ölmüştür. Onun hayat hikâyesi ve eserleri de ilk baskımızın başında yer almaktadır. Bu sözlükte müellif takdire şayan basit bir yöntem kullanmıştır: Öncelikle eserini, alfabenin yirmi sekiz harfini dikkate alarak yirmi sekiz bölüme ayırmış, sözcüklerin son eklerinde harflerin alfabedeki sırasını taklit etmiş, sonra sözcüklerin başında da aynı şekilde (s. 4) alfabenin harflerini taklit ederek birçok bölümü yirmi sekiz alt bölüme ayırmıştır. Üçüncü gelen harflerde de alfabedeki harfler taklit edilmiş, bunlar da sözlüğün başında bölüm ve altbölümlerin dizini ile birlikte yayımlanmıştır. Bu sözlüğün 1. cildi 666, 2. cildi 756 sayfadan ibarettir. Baskı folyo (ikilik formalı) boyutundadır. Sözlüğün baskıdan çıktığı andaki fiyatı Saray'ın talimatı üzere 35 Taler [1 Taler=3 Mark (ç.n.)] olarak tespit edilmiştir. Bundan kasıt, kitabın bu fiyatın üstündeki ya da altındaki bir fiyata satışını önlemektir. Bugün ise bu kitap 25 Taler'e satılmaktadır.

2) İkinci eser, *Tuhfetü'l Kibâr fî Esfâri'l Bihâr* adlı kitabın baskısıdır. Bu eserin müellifi Kâtip Çelebi olarak tanınan başkadı Hacı Halife'dir. Bu tarih ve coğrafya kitabı Osmanlıların denizyolları, kara ve deniz savaşları hakkında bilgiler içermekte, Akdeniz, Karadeniz, Arap Okyanusu ve Fırat Nehri'ndeki seferlerini anlatmakta, çeşitli gemi türleri ve Osmanlı donanmasının başarıları hakkında bilgi vermektedir. (s. 5) Orta ikilik formalı boyda olup 75 yapraktan oluşan bu kitapta beş coğrafya haritası bulunmaktadır. Kitap 3 Taler'e satılmaktadır.

3) Üçüncü eser, *Tercüme-i Târîh-i Seyyâh der beyân-ı Zuhûr-ı Agvânîyân ve Sebeb-i İnhidâm-i Devlet-i Şâhân*'ın baskısıdır. Bu bir misyonerin öyküsünün ya da günlüğünün çevirisidir ve Afgan Hanedanı'nın isyanını ve kuruluşunu ve Pers İmparatorluğu'nun çöküşünü anlatmaktadır. Bir Cizvit misyoneri olan kitabın yazarı, Afgan tarihini içeren bu günlüğünü Latince tutmuştur. Günlük tarafımızdan Türkçeye çevrilmiş ve gün be gün Saray'a sunulmuş olan bu konudaki raporlarla zenginleştirilerek basılmıştır. Kitap çeyrek boyutta olup, Giriş bölümünün dışında 97 yapraktan oluşmaktadır. Şu andaki satış fiyatı 2 Taler'dir.

4) Dördüncü eser, *Târîh-i Hind-i Garbî*, yani Batı Hindistan'ın Tarihi'dir (s. 6). Bu kitabın müellifinin de Kâtip Çelebi olduğu sanılmaktadır. Kitapta eskilerin pek doğru kavrayamadığı anlaşılan bazı coğrafya bilgileri yer almaktadır. Keşif tarihinden itibaren elli yıl içer-

sinde Amerika'nın keşfi, İspanyolların deniz seferleri ve başarıları anlatılmaktadır. Dört coğrafi ve kozmografik harita ve bu bölgelerde yaşayan bazı hayvanların resimleri bulunmaktadır. Bu kitap çeyrek boyutta olup 91 yapraktan ibarettir ve 3 Taler'e satılmaktadır.

5) Beşinci eser, *Târih-i Timur*, yani Timurlenk'in Tarihi'dir. Müellifi, Nazmizade olarak anılan Bağdatlı bir bilim adamıdır. Tarih Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir. Eserin Arapçasını (kaynak metnini) yazan [İbn-i] Arabşah adında bir Araptır. Timurlenk ile ahbaplık kurmuş ve onun hayatı ile yaptığı işleri yazmıştır. (Biçem açısından) inanılmaz zariflikteki bu esere nüfuz etmek imkânsızdır. Bu nedenle yukarıda adı geçen Nazmizade kitabı Türkçe olarak tanıtmış ve onu mükemmel olarak anlaşılabilir hale getirmiştir. (s. 7) Kitap çeyrek boyutta olup 190 yapraklıdır ve 3 Taler'e satılmaktadır.

6) Altıncı eser, *Târih-i Mısr-i Kadîm ve (Mısr-i) Cedîd*, yani Eski ve Yeni Mısır'ın Tarihi'dir. Bu kitabın yazarı Mısır Mahkemesi'nin Ruheylî adlı kâtibidir. Elyazması bu kitap iki ciltten oluşmaktadır; birinci ciltte dünyanın yaratılışından Nuh Tufanı'na kadar Mısır'ın hali ve Nuh Tufanı'ndan Çerkezlerin yenilişine kadarki hal Arapların eski tarihlerinden çıkartılarak ele alınmıştır. İkinci cilt Osmanlı İmparatoru Sultan Selim Han'ın Çerkezleri Mısır'dan çıkarışını ve aynı imparator ile onun görevlendirmiş olduğu bir dizi paşanın gerçekleştirmiş oldukları işleri anlatmaktadır. Kitap çeyrek boydadır. İlk cildi 65 yaprak, ikinci cilt de 51 yapraktan oluşmakta, kitap 3 Taler'e satılmaktadır.

7) Yedinci eser, *Gülşen-i Hülefâ*'nın, yani Halifeler'in Gül Bahçesi'nin baskısıdır. Bu eser *Hülefâ-yı Abbasiye* olarak da anılır. Yazarı Murtaza Efendi'dir. Bu şahıs (s. 8) Timur Tarihi'ni Türkçeye çeviren şahıstır. Eser bir tarih kitabıdır ve Babil'in kuruluşunu, Bağdat'ı ve sıra ile tüm halifeleri ve şu anki padişah Sultan Mahmud Han'ın selefi Ahmed Han'a kadar hüküm sürmüş olan tüm Osmanlı padişahlarını ele almaktadır. Genelde kitap Doğuluların 1003 yıllık tarihini kapsamaktadır. İkilik formalı boyutta olan bu eser 130 yapraktan oluşmakta ve 5 Taler'e satılmaktadır.

8) Sekizinci eser, *Grammatica Gallico-Turcica*, ya da, *methodus facilis ac brevis ad discendam Linguam Turcorum*'dur [Türk Dilini Öğrenmenin Basit ve Kısa Yöntemi]. Kitapta isim, fiil, bilinmesinde çok yarar olan birçok deyiş ve günlük diyaloglardan oluşan bir özet de yer almaktadır. Kitap Türk ve Latin harfleri ile yazılmış 194 sayfadan ibarettir. Yazarı bilinmemektedir. (Kitap) çeyrek boyuttadır ve 3 Taler'e satılmaktadır. Aynı zamanda çevre ülkeleri ile birlikte İran'ı gösteren bir coğrafi harita, bir de Karadeniz haritası basılmıştır.

9) Dokuzuncu eser, *Füyûzât-ı Mıknatısîyye*, adlı küçük kitaptır. Manyetik dalgaları konu alan bu kitapçık, mıknatısın kendini dünyanın (s. 9) kutuplarına yönlendiren, demiri çeken, demire ve çeliğe gücünü ileten manyetik gücünü ve mıknatısın iğnesinin yapısını anlatmakta, mıknatısın bulunduğu herhangi bir yerden enlem ve boylamları nasıl belirleyebildiğini açıklamaktadır. Bu kitapçık, Osmanlı matbaacısı tarafından, kısmen felsefe kitaplarından bölümler alınarak, büyük ölçüde ise Latince bir kitapçıktan bölümler Türkçeye çevrilerek düzenlenmiş ve yayıma hazırlanmıştır.

10) Onuncu eser, *Usûlü'l-Hikem fi Nîzamü'l-Ümem*, insanların kurallarının felsefi temelleri konusunu ele almakta, eskilerin coğrafyaya dayanarak yapmış oldukları savaşların ne kadar tehlikeli olabileceğini göstermekte, buna karşın Avrupalıların gerek orduların isyanını önlemek, gerekse düşmana karşı etkin olabilmek amacıyla geliştirmiş oldukları çağdaş savaş düzeninin ne kadar etkili olabileceğinin altını çizmektedir. Bu kitap Osmanlı matbaacısının eseridir ve şu anda 1 Taler'e satılmaktadır.

11) On birinci eser, coğrafya ve tarihle ilgili olan *Cihânnümâ*'dır. Dünya Aynası anlamına gelmektedir. Kitapta Asya'nın tamamı, imparatorlukları, kralları ve coğrafi haritaları ile yer almaktadır. Müellifi, Sultan Mehmed devrinde yaşamış olan Kâtip Çelebi'dir. Kâtip Çelebi eserini, İmparator Sultan Mehmed'e (s. 10) ithaf etmiştir. Yarım kalmış olan bu kitabı Osmanlı matbaacısı tamamlamış, kitabın birinci baskısında (nüsha) mevcut olmayan Asya yönetimlerini eklemiştir. Bunun dışında, Ptoleme'nin, Kopernik'in ve Tycho'nun [Brahe] görüşlerini yansıtan Makrokozmik Uyum da kitaba eklenmiştir. Sözü geçen Osmanlı matbaacısı bu kitabı, bu yeni edisyonunu (nüshasını), şu anda tahtta bulunan âdil İmparator Sultan Mahmud Han'a ithaf etmiştir. Böylece kitap çeşitli İranlı, Arap, Türk ve Latin (yazarlardan) ve tarih coğrafya kitaplarından derlenmiş ve hamarat matbaacının çalışkanlığı sayesinde elde edilmiş ve yayımlanmıştır.

12) On ikinci eser, *Takvîm-i Tevârih*'dir. Bu kitap, dünyanın yaratılışından içinde yaşadığımız Hicri 1146 senesine kadar yaşanmış olan tüm tarihlerin bir özetidir. Bu eserde bütün dünyada yaşanmış olan ve önemli kabul edilen olay, başarı ve kazaların nasıl, nerede, ne zaman, hangi yıl gerçekleşmiş olduğuna kısaca değinilmiştir. Hükümranlık sırasına göre tüm imparatorlar, krallar, peygamberler; doğum, yönetim, ölüm tarihlerine göre sıralanarak sayılmışlardır (s. 11). Bu meyanda, bugün tahtta bulunan Sultan Mahmud Han'a kadar tüm

Osmanlı imparatorları, sadrazamlar, müftü ya da şeyhülislâm adını alan tüm üst düzey din adamları, Nukabâ-ı Eşrâf denilen üst düzey yöneticiler, Asya ve Rumeli'nin dini hâkimleri olan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, İstanbul kadıları, yani Konstantinopolis'in hâkimleri, Hocayân-ı Selâtin adı verilen padişahların hocaları, Agayân-ı Yeniçeriyân denilen Yeniçeri Ocağı'nın ağaları, Kapudân-ı Derya olarak anılan denizlerin kaptan paşaları ve Mısır'ın paşaları. Tüm bunların, birbiri ardına, imparatorluğun başından günümüze, 1146'ya kadar nasıl, ne zaman, kaç sene yaşamış ve memleketi yönetmiş oldukları belirtilmiştir [1733/34].

EKLER

EK 1

FRANZ BABINGER'İN YAŞAMÖYKÜSÜ*
(1891-1967)

Franz Babinger 1891 yılının 15 Ocak günü Almanya'da Yukarı Palatina'nın (Oberpfalz) Weiden kasabasında demiryolu amiri Franz Karl Babinger (1859-1909) ile Christiane Luise Ende'nin (1865-1955) ilk çocuğu olarak dünyaya gelir. Franz'ın daha sonra Alfred, Hugo ve Maria isimli üç kardeşi daha dünyaya gelecektir. Anne tarafı Protestan olan Babinger'in babaannesi Marianne Henle Musevi bir ailenin kızıdır, ama doğar doğmaz Katolik olarak vaftiz edilmiştir. Babası Katolik olan Franz Babinger de, doğduktan dört gün sonra Katolik olarak vaftiz edilir. Ailesinin dini kökeni Babinger'in ileriki yaşamında önemli bir rol oynayacaktır. 1896 yılında Babinger ailesi baba Babinger'in tayini nedeni ile Weiden'dan Würzburg'a taşınır. Würzburg kenti, bir demiryolu kavşağında yer almanın ötesinde, insanın kendini geliştirebilmesi için olanaklar sunabilen bir kent değildir; ama gene de Weiden ile karşılaştırıldığında, daha kalabalık olan nüfusu, bağları ve sayısı giderek artan küçük esnafı ile görece yaşanması kolay bir ortamdır ve Babinger kimliğini, kendini buraya ait hissederek geliştirecektir.

Küçük Franz 1897 yılında burada ilkokula başlar. 1901 yılında da, 1886 yılında bu kentte kurulmuş olan Yeni Lise'de orta öğrenimine devam eder. Bu kentte geçen on yıl boyunca Babinger'in zihnini, Avrupa'nın "Doğu Sorunu" karşısındaki politikası meşgul eder. Avrupa'nın

* (Bu kısım büyük ölçüde Gerhard Grimm, "Franz Babinger (1891-1967) Ein Lebensgeschichtlicher Essay", *Koninklijke Brill BV.*, Leiden, 1998'den özetlenerek çevrilmiştir. Babinger'in hayatı ve eserleri için ayrıca bkz. Hans Joachim Kissling, *Südost-Forschungen*, c. 26, 1967, s. 375-379. Semavi Eyice, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, 1991, s. 390-392; *Der große Brockhaus*, c. 1, Wiesbaden, 1958; Yılmaz Öztuna, "Alman Türkoloğu Prof. Babinger'le Bir Konuşma", Hayat Tarih Mecmuası 9 (1967): 19-21; Mihail Guboğlu, "Franz Babinger", *SAO*, c. 7, 1968, s. 233-235. Reşat Ekrem Koçu, "Babinger, Franz", *İstanbul Ansiklopedisi.*, c. 4, s. 1773-1774.

Franz Babinger'in annesine gönderdiği fotoğrafı.

büyük güçleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama ya da muhafaza etme fikirleri arasında gidip gelirken, Osmanlı yönetimi altındaki Balkan halkları bağımsızlıklarına kavuşmak istemekte ve Makedonya'da komitacılar ayaklanmaktadır. Buna koşut olarak Jön Türkler de padişaha karşı örgütlenmeyi sürdürmektedirler.

Babinger'in miras bıraktığı belgeler bize onun lise öğrenimindeki başarısının vasat, hatta zaman zaman matematik, fen, tarih gibi derslerde yetersiz olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni genç Babinger'in hayatında ders konularının dışındaki diğer merakların ağır basması olabilir. Nitekim yazarın anılarında lise yıllarında Würzburg Üniversitesi kitaplığının müdavimlerinden olduğuna dair işaretler göze çarpmaktadır. O yıllarda Babinger'i etkileyen iki yazar vardır; Karl May ve Jacob Philipp Fallmerayer. 1934 yılında *Karl May Yıllığı*'na yazmış olduğu "Karl May'ın İzinde Güneydoğu Avrupa'ya" adlı yazısında Babinger, lise yıllarında okumuş olduğu onun kitapları sayesinde Doğu dünyasına karşı içinde bir ilgi doğduğuna değinmekte ve daha sonraki yıllarda Akdeniz'i, İran'ı, İstanbul Boğazı'nı ve Kuzey Arabistan'ı gezip kendi gözleriyle gördükten sonra Karl May'ın betimlemelerinin ne kadar canlı ve gerçek olduğuna bir kez daha hayran olduğunu ifade etmektedir. Lise yıllarında Farsça öğrenmeye başlayan Babinger, önemli bulduğu Şarkiyatçıların resimlerini toplamaya başlamıştır. Fallmerayer de bunların arasında yer almaktadır. Güneydoğu Avrupa ve Levant tarihi ile ilgili ileride yayımlanacak olan ilk eserinin tohumlarının bu lise yıllarında atılmış olduğu anlaşılmaktadır. Gene Babinger arşivindeki okul belgeleri tarihçinin lise eğitiminin müfredatında, Almanca, Fransızca, Latince, Yunanca, İbranice gibi dil derslerinin ağırlıklı olarak yer aldığını göstermektedir. Bu birikimin, Şarkiyatçı olmayı hedefleyen bir kişi için oldukça sağlam bir temel oluşturduğu açıktır. İtalyancayı ne zaman öğrendiği bilinmemektedir. Lise yıllarında okutulan klasiklere olan hâkimiyeti ise her vesile ile onlardan alıntılar yapmasından anlaşılmaktadır. Babinger ileriki yıllarda lise yıllarını hayatının en mutlu yılları olarak özlemle anacaktır.

Babasını erken yitirmenin Babinger'i nasıl etkilemiş olduğu bilinmemekle beraber ailede parasal sorunlar yaşanmadığı açıktır; bu sayede genç Franz 1911-12 yılında Münih Üniversitesi'ndeki yüksek tahsiline sorunsuz bir biçimde başlayabilmiştir. Germanistik, Semitik Filoloji -Klasik Arapça, İbranice, İndoloji Sanskritçe -, Süryanice, Akadca, Yeni ve Eski Farsça, Türkçe dersleri gibi çok geniş bir yelpazeyi tarayan bu eğitim süreci, Babinger'in 1914 yılında başladığı, "Şarkiyatçı Gottlieb Siegfrid Bayer (1694-1738) XVIII.Yüzyılda Doğu Araştırmalarına Bir Katkı" konulu doktora te-

zi ile devam eder. 1915 yılında Münih'te toplanan Oryantalist Süßheim ve Hommel, İndolog Ernst Kuhn ve Germanist Muncker'den oluşan doktora jürisi ise tezi büyük bir başarı ile işlenmiş ve övgüye layık bulur.

Doktora savunmasından sonra kısa zamanda birçok yayın yapan Babinger'in ilk yayınları yoğun olarak doktora babası Ernst Kuhn gibi bilim adamlarının biyografilerini ele almıştır. Bu ilk incelemeler arasında Babinger'in Augsburg'daki Fugger Arşivi'nde bulduğu *Hans Dernschwamm'ın Seyahatnamesi'nin Değerlendirmesi* de vardır. Bu eseri Babinger 1923'de yayımlayacaktır.

Başarılı geçen doktora sınavının ardından Babinger akademik kariyerine Arapçada devam etmeye karar vermiştir; ancak sözlü sınavın üzerinden birkaç gün geçince Birinci Dünya Savaşı patlak vermiş, Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın yanında savaşa girmiş, Babinger de önce 1. Bavyera Sahra Topçu Takımı'nın Yedek Bölüğü'nde görev almış, 1914 yılının Aralık ayında da, 1913 yılından beri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman Askeri Misyonu'nun şefliğini yürüten Liman von Sanders Paşa'nın yanına, İstanbul'a gönderilmiştir. 1915 yılının Nisan ayında Osmanlı ordusunda üsteğmen rütbesini alan Babinger, 21 Şubat-21 Kasım 1915 tarihleri arasında Liman von Sanders Paşa'nın dil bilen bağlantı subayı ve yaveri olarak önce Çanakkale'de, sonra da Avrupa yakasında Gelibolu Yarımadası'nda görev almış, buradaki saptamalarını ayrıntılı bir biçimde *Frankfurter Zeitung*'a yazdığı yazılarda anlatmıştır.[1]

Arşiv belgeleri Babinger'in daha sonra, 30 Kasım 1916-26 Ağustos 1917 tarihleri arasında Galiçya'da yaver ve bağlantı subayı olarak Osmanlı ordusundaki görevini sürdürdüğünü göstermektedir. Babinger Arşivi'nde o döneme ait pek çok belge ve harita bulunmaktadır. Temmuz-Eylül 1918 tarihleri arasında Babinger'i Almanya'nın Alpler kolordusunda izlemek mümkündür.

Savaş sırasında ilgi alanında araştırmalar da yapmaya fırsat bulan Franz Babinger, Baalbek ve Çanakkale'de Abydos harabelerini gezmiştir.

Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu için ağır bir hezimetle biten savaşın ardından Almanya'da devlete karşı tepkisel sesler yükselmeye başlar, Bavyeralılar kendi devletlerini kurmak isterler ve bu amaçla Bayerische Schützenkorps adlı kolordularını meydana getirirler. Babinger de kardeşi ile bu kolorduya katılır, 7 Temmuz 1920'de üsteğmen rütbesi ile sınıflandırılır ve Münih'in bağımsızlığını elde etmesine katkıda bulunur.

Savaş sona erdiğinde artık Babinger için sivil bir iş aramanın zamanı da gelmiştir, ama savaş birçok kurumu olduğu gibi yüksek eğitim kurumlarını da olumsuz yönde etkilemiş, para kaynakları iyice kısılmıştır. 1921 yılının ilk yarısında Marburg Üniversitesi'nde göreve başlamak isteyen Babinger'in bu girişimi, üniversite entrikaları nedeni ile sonuçsuz kalır. Ancak ünlü İslam araştırmacısı ve Arap filologu Becher'in aracılığı ile Berlin Friedrich Wilhelms Üniversitesi'nde, "Simavna Kadısının Oğlu Şeyh Bedreddin'in Safeviler için Önemi ve Anadolu'daki Müslüman Tarikatların Rolü" adlı tezi ve "Küçük Asya'daki İslam: İslam Araştırmalarında Yeni Bir Yaklaşım" konulu dersi ile doçentliğe hak kazanır ve 7 Haziran'da Arap filologu Edward Sachau ve Şarkiyatçı Eugen Mittwoch'un raporu ile memur statüsü taşımayan bir kadroya doçentlik ataması yapılır. Aynı üniversiteye eklemlenmiş olan Orientalisches Seminar adlı birime düzenli doçent olarak atanması ise ancak bundan dört yıl sonra, 1 Nisan 1925'de gerçekleşecektir. Kendisine bir iş bulduktan sonra, 1924 yılında Mathilde Merlin ile ilk evliliğini yapan Babinger mutsuz geçen evlilik yıllarından sonra 1939'da bu eşinden ayrılacaktır.

Berlin'de bulunduğu yıllarda üniversitedeki derslerinin yanı sıra Franz Babinger, emeklilik yıllarını bu şehirde geçirmekte olan İstanbul Konsolosu Johann Heinrich Mordmann ile birlikte bilimsel araştırmalarını sürdürür. Burada Türkçe çevirisini yayımladığımız *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert* adlı 1919 yılında Leipzig'de yayımlanmış olan inceleme, eserin başında yer alan "İthaf" yazısından da anlaşılacağı üzere, temeli daha da eski yıllara dayanan bu ortak çalışmanın bir ürünüdür. Bunun dışında Babinger, Avrupa kütüphanelerinde bulduğu Şarkiyatçıların ve Osmanlı tarih yazarlarının elyazmalarını inceler, *İslam Ansiklopedisi* ve *Toplum Bilimleri Ansiklopedisi*'ne bu konularla ilgili sayısız makale yazar ve 1927 yılında ünlü eseri *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*[2] adlı kitabını yayımlar. Aynı yıl Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nda bulunan Türk ve Arap elyazmalarını, bir yıl sonra da Yunan hükümetinin daveti üzerine o ülkedeki oldukça harap durumda bulunan Osmanlı mimari eserlerini inceler, Arnavutluk hakkında da bir el kitabı yazar.

1 Semavi Eyice, Babinger'in kendisinin, Çanakkale'de Miralay Mustafa Kemal ile tanıştığını ve irtibat subayı olarak görevlendirildiğini ifade ettiğini belirtmekte, ama rütbesi asteğmen veya teğmen olan bir gencin Mustafa Kemal'e ne kadar yaklaşmış olabileceğinin bilinmemekte olduğunu ileri sürmektedir. (*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, 1991, s. 390.) Bu konuda yapılmış başka bir yorum için bkz. Nurer Uğurlu, "Mustafa Kemal'in Emir Subayı: Franz Babinger", *Cumhuriyet*, "Olaylar ve Görüşler" Sütunu tarh???????????.

2 Babinger'in bu eseri 1982 yılında Coşkun Üçok tarafından *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* adıyla Türkçeye çevrilmiş ve Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Ankara'da yayımlanmıştır. Bu çevirinin Kemal Beydilli tarafından yapılan eleştirisi için bkz. *MÜTAD*,????? No: 1, İstanbul, s. 358-365.

Bu arada 1925 yılında, bir zamanlar hocası olan Münihli bilim adamı Fritz Hommel'in emekliye ayrılması ile onun kürsüsüne profesör olarak tayin olması gündeme gelen Babinger'e bilim jürisi, adayın tamamen Türkoloji'ye yoğunlaşmış olması ve Türkologlar arasında da en ön sırada yer almaması gerekçesi ile onay vermez.

Öte yandan Almanya'da 1928 yılından itibaren Yahudi düşmanlığı baş göstermiş, Yahudi aleyhtarı sloganlar sağ görüşlü partilerde iyice yayılmaya başlamıştır. Siyasete bulaşmaktan pek hoşlanmamakla beraber 1930-31 yılında Franz Babinger de, içinde bulunduğu Seminer'in mensupları tarafından, o günlerde gündemde olan Yüksek Eğitim Reformu'nda üniversitenin menfaatini koruma amacı ile teşvik edildiğini ileri sürerek merkez partilerden birine girer.

30 Ocak 1933'te Parlamento'nun en güçlü partisi olan NSDAP'nin Başkanı Adolph Hitler'e cumhurbaşkanı tarafından hükümeti kurma görevi verilir. Bu arada kendisine verilen gücü, yetkilerini hiç vakit kaybetmeden arttırarak genişleten Hitler, 7 Nisan 1933'te yüksek eğitim kurumlarını da büyük ölçüde etkileyecek olan "Memuriyeti Yeniden Yapılandırma Kanunu"nu [Wiederherstellung des Berufsbeamtentumsgesetzes], Eylül 1935'te de "Yahudi Karşıtlığı Kanunu"nu [Antijüdisches Gesetz] yürürlüğe koyar ve Babinger 1933 yılı ortalarında, 30 Haziran'dan beri devlet bakanı statüsünde görev yapan Prusya Kültür Bakanı Wilhelm Stuckert tarafından görevinden uzaklaştırılır. Gerekçe olarak, biri çoktan emekli olmuş olan Arap ve Rus filologu iki meslektaşının jurnalleri gösterilmiştir. Kendisi hakkında yapılan eleştiriler, bilimsel ders vermedeki yetersizliğinden çağdaş Semitik dillere yeterince hâkim olamamasına, Seminer'in dergisinde çalışan meslektaşlarına kötü davranmasından bilimsel araştırmalarının yetersizliğine kadar uzanan bir dizi gerekçeyi kapsamaktadır. Eleştirilerin en sonunda ise tarihçinin Aryan kökeni konusunda duyulan şüphe yer almaktadır, çünkü Babinger kendisinden yazıp teslim etmesi beklenen aile şeceresini bakanlığın müteaddit ikazlarına rağmen bir türlü teslim etmemiştir. Kendisi hakkında yazılan olumsuz raporda ayrıca entrikaya yatkın, kavgacı mizacı onun Seminer'den uzaklaştırılması için önemli bir neden olarak gösterilmiş, Seminer'de ancak onun yokluğunda huzur içinde yeniden bir bilimsel araştırma ve çalışma ortamı yaratılabileceği dile getirilmiştir.

1934 yılının Ocak ayında Nasyonal Sosyalistlerin savaş dergisi *Stürmer*'de "Profesör Babinger: Bir Yahudi Melezi'nin Trajedisi" başlığını taşıyan imzasız bir yazıda, kan ve kalıtım yasasından söz edilmekte ve Yahudi kanı taşıyan kimselerin Nasyonal Sosyalist Almanya'da devlet görevlerinde işinin olamayacağı, üniversite profesörü Babinger'e de bu nedenle

işten el çektirildiği dile getirilmektedir. Babinger'in babaannesi Maria Henle'nin Katolik olarak vaftiz edilmiş olmasına rağmen Yahudi olduğu ve Yahudi kanı taşıdığı ve bu kanın irsiyetle Babinger'e de geçmiş olduğu, Katolik olarak vaftiz edilmiş olmanın bu gerçeği değiştiremeyeceği ve Babinger'in bunu bilmesine rağmen bilimsel yayınlarını öne sürerek Münih Üniversitesi'nde kendisine bir kürsü aramasının boşuna bir çaba olduğunun altı çizilmektedir.

Bu yazı ile resmiyete dökülen Babinger'e karşı açık saldırı, tarihçinin görevden uzaklaştırılmasını 1 Temmuz 1934'te zorunlu emekliliğe dönüştürür. Hakkında verilen bu acımasız karar Babinger'in hayatında yeni bir aşamanın, bir bakıma istikrarsız sürgün yıllarının başlangıcı olacaktır.

1933 yılı işini kaybeden, zorunlu emekliliğe ayrılan ve ülkesini terk etmek zorunda kalan Almanya'da yaşayan Yahudi kökenli ya da komünizm eğilimli bilim adamları için çok acı bir yıl olmuş, Almanya'nın akademik dünyası da bu arada çok kan kaybetmiştir. Önemli kayıplara uğrayan bilim dallarından biri de "Orientalistik"dir. Zarara uğrayan bilim adamları arasında yer alan Babinger, vakıa tamamen işsiz kalanlar kadar mağdur olmamış ve 300 Mark olan emekli maaşını almaya devam etmiştir; ama bu cüzi maaş ve istikrarlı bir biçimde ödenmeyen eserlerinden gelen telif ücretleri tarihçinin kendisini ve eşini geçindirmeye yetmemektedir. Böyle bir ortamdayken bilim adamı, Romanya'da Bükreş Üniversitesi'nden tarihçi Nicolae Iorga aracılığı ile gelen misafir öğretim üyeliği teklifini kabul ederek, 1935-36 yıllarında bu üniversitede görev alır ve kısa bir sürede Romence öğrenerek önceleri Fransızca vermekte olduğu dersleri Romence vermeye ve bu dilde yayınlar yapmaya başlar. Buradaki görevi sona erdiğinde ise, gene dostu Iorga onun Yaş Üniversitesi'ndeki İslam Bilimi Kürsüsü'ne profesör olarak atanmasını, daha sonra da 1 Nisan 1940'ta Romanya'da ilk kez bu üniversitede kurulan Türkoloji Enstitüsü'nün başına getirilmesini sağlayacaktır. Bu arada Babinger'in ilgi alanı Anadolu'dan Balkanlar'a ve Güneydoğu Avrupa'ya kaymış, oradaki Osmanlı izleri üzerine odaklanmıştır. Bu yeni kürsüye profesör olarak atanmasında bu yoğunlaşma etkin olmuş, Babinger yeni enstitünün kütüphanesini oluşturmak amacıyla sık sık Türkiye'ye gidip gelmeye başlamıştır.

Savaşın tüm hızıyla sürdüğü 1939 yılının 6 Eylül'ünde tarafsızlığını ilan eden Romanya, 29 Mayıs 1940'ta, ordusunun motorlu taşıtları için Romanya petrolüne ihtiyacı olan Almanya'nın baskılarına dayanamayarak "Petrol-Silah Antlaşması"nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bundan sonra gelişen olaylar ve Almanya'nın Rusya akını, Romanya'nın Moldau bölgesinde Yahudilere karşı soykırım eğilimlerini tetiklemiş, devlet ise bu katli-

amlar karşısında etkisiz kalmıştır. O güne kadar Almanya ile ilişkisini bir pasaport memuru ile sınırlamış olan profesör Babinger ise bu durum karşısında bir şeyler yapma zorunluluğu duyarak Yaş bölgesindeki Alman Askeri Misyonu'na görev almak için başvurur ve bu görevdeki resmi kimliği ile pek çok Romen Yahudisini toplama kamplarından kurtarır; onlara gıda, çamaşır temin ederek, kimlik düzenleyerek ve akrabaları ile iletişim sağlayarak kurtulmalarına katkıda bulunur. Bu gayretlerinde kendisine Bükreş'teki müdafaa müfrezesinin komutanı Albay Erich Rodler destek olur. 1942 yılında Babinger'in İngiliz ajanı olmasından şüphelenildiğinde de Rodler onu korumuş ve Babinger'in Askeri Misyon tarafından, hem gözden uzaklaşması hem de son zamanlarda Nasyonal Sosyalistlerin aklını kurcalayan bir konuda, Müslümanların İngiltere'ye karşı silahlanmakta olup olmadıkları konusunda inceleme yapması için Bulgaristan'a ve Bosna'ya gönderilmesini sağlar. Babinger Sofya'da yeni başbakan olmuş olan eski dostu arkeolog Bogdan Filov ile karşılaşır ve kendi anlattığına göre, Makedonya'dan Belgrad'daki meslekdaşlarına gıda yardımı yaptırır.

1942 yılının Aralık ayında Berlin'e dönmesi istenen Babinger dönüşünü 4 ay erteletmeyi başarır, 1943'te ise annesinin Würzburg'daki evine taşınır. Bu yeni adresinde her an orduya katılmak üzere bekleme emri alan Babinger gene yayınlarına yoğunlaşır; ancak 16 Mart 1945'de kendisini bekleyen yeni bir felaket, Würzburg'a yapılan bir hava saldırısı, bilim adamının yıllarca özenle biriktirip annesinin evinde sakladığı doğu belgelerini, elyazmalarını ve bir yığın evrakı yok eder.

Savaş sonunda Almanya parçalanmış, farklı ülkelerin işgal ettiği dört bölgede birbirine benzemeyen demokrasi anlayışlarıyla yeni oluşumlar baş göstermiştir. Halkın çoğu ülkesini, evini, akrabalarını, sağlık ve mallarını, hepsinden acısı da kendine güvenini yitirmiştir. Bu savaştan oldukça ağır zarar gören Babinger de kendisine Ochsenfurt'ta bir oda tutmuş ve iş aramaya koyulmuştur. Her ne kadar iş bulma kurumu, 18 Haziran 1945'de kendisine Bavyera Devlet Arşivi Kütüphaneciliği görevini önermişse de Babinger 1934'te yarım kalan akademik kariyerine devam etmekte ısrar etmiştir. Vakıa üniversitelerde savaşın kayıpları sonucunda pek çok öğretim üyesi kadrosu boşalmıştır ama bu kadrolar öncelikli olarak gereksinim duyulan tıp, hukuk ve eğitim gibi alanların uzmanları tarafından doldurulmakta, sıra Semitistlere, Türkologlara ve İslambilimcilere gelmemektedir.

Arşiv belgeleri bundan sonra Babinger'in Amerikan kontrolündeki Heidelberg Üniversitesi ile irtibata geçtiğini, ama orada ne yaptığının belirlenemediğini, Sovyet kontrolündeki Berlin Üniversitesi'nden bir zamanlar bırakmak zorunda kaldığı göreve geri dönmesi için teklif aldığını, ama bunun da sonucunun ne olduğunun belirlenemediğini ortaya koymaktadır. 1946 yılında ise Bavyera'daki Würzburg ve Breslau üniversitelerine atanması düşünülmekle birlikte bunun da olumsuz raporlar, kuvvetli ya da tercih edilen rakipler gibi çeşitli nedenlerle gerçekleşemediği anlaşılmaktadır. Nihayet 16 Ocak 1948'de Franz Babinger, ordinaryüs profesör statüsünde Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi'nde ömür boyu memuriyetini sürdürebilme yetkisi ile göreve atanır ve gücünü bilimsel araştırmalarına adar. Kültür Bakanlığı'ndan bir yıl sonra gelen resmi atama yazısı, tek bir ordinaryüs kürsüsünde toplanan Semitik Filoloji ve İslam Bilimleri'nin bundan böyle iki kişinin, Spitaler ve Babinger'in sorumluluğunda paylaşılacağını açıklar.

Babinger bundan sonra kendi özel hayatını da düzene sokmak üzere 1948 yılının Haziran ayında Dachau caddesinde kendisine bir ev tutar ve üç hafta sonra da kendisinden 26 yaş genç olan Berlin'li Margot Nagel ile ikinci evliliğini yapar. Bu eşinin, Babinger'in felaketlerden arta kalan 8000 kitap, 10.000 broşür, tıpkıbasımlar ve diğer evraktan oluşan ve sürekli sahaflardan alınan yeni belgelerle üreyen özel kütüphanesini düzenlemekte büyük katkıları olmuştur.

1951 yılında 60. doğum yıldönümü münasebetiyle Babinger'in öğrencilerinden Hans Joachim Kissling ve A.Schmaus hocalarına bir armağan kitap hazırlanmasına öncülük ederler. Bu kitap, *Serta Monacensia, Franz Babinger zum 15. Januar 1951* adıyla 1952 yılında Leiden'da yayımlanır.

1953'te de bilim adamının ünlü eseri *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende* [Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı] yayımlanır. Bu konuda bilim adamı sonraları, atıfsız alıntı yapmakla suçlanacaktır.[3] İtalya'ya yapmış olduğu birçok yolculukta Osmanlı tarih yazarları ve Avrupa-Osmanlı ilişkileri ile ilgili birçok resim, harita ve belge bulacak, bunları yayımlayacak ve 15. yüzyıl Arnavutluk tarihi ile ilgili araştırmalarını sürdürecektir.

1955 yılının Mart ayında Bavyera Kültür Bakanlığı Babinger'in profesörlüğünü düzenli bir kürsü başkanlığına çevirerek Münih Üniversitesi'ndeki Türklük Çalışmaları'na istikrar ve süreklilik kazandırmış olur. Babinger kendi çalışma alanının "Türkoloji" olarak adlandırılmasına - bu sözcüğün dil araştırmaları ile sınırlı olarak algılanması nedeniyle- tepki duyar ve "Türklük Araştırmaları" kavramını benimser.[4]

3 Bu konu ile ilgili bazı eleştiriler için bkz. Semavi Eyice, *age*, s. 391. Ayrıca bkz. Ananiasz Zajaczkowski, *V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 1956, s. 12-17; Hasan Ali Yücel, *Cumhuriyet*, no. 11401, 22.04.1956; Mihail Guboğlu, A Propos de la Monographie du Professeur Franz Babinger...", *SAO*, c. 2, 1959, s. 217-237; Halil İnalcık, *Speculum*, XXXV, 1960, s. 408-427; Paul Wittek, *Bibliotheca Orientalis*, XIV, 1957, s. 405-416.

4 Bkz. H. J. Kissling, *age*, s. 377.

1958 yılının 31 Mart günü emekliye ayrılan Babinger, yerine asistanı Hans Joachim Kissling'in atanmasını sağlar; kendi de seyahatlerine, araştırmalarına devam eder ve 23 Haziran 1967 günü çok sevdiği Arnavutluk'un Adriyatik kıyısında, Draç'ta yüzerken geçirdiği bir kalp krizi sonucu yaşamını yitirir. Viyana'ya gönderilen cenazesi orada yakılır ve külleri Almanya'da Würzburg mezarlığındaki aile mezarına konulur. Aykırı mizaçlı bir bilim adamı olan Franz Babinger, fırtınalarla geçen ömrünün 1910-61 yılları arasına rastlayan faal döneminde 340'ın üzerinde yayın yapar.(Bu eserlerin bir kısmı Türkçeye çevrilmiştir; diğerleri de dilimize çevrilmeyi ve 21. yüzyılın bakış açısı ile yeniden okunmayı beklemektedir.

Franz Babinger'in, ünlü Avusturyalı Şarkiyatçı Joseph von Hammer Purgstall'den sonra Doğu dünyası ile en çok ilgilenen ve yayın yapan Batılı bilim adamı olduğu doğrudur; ancak araştırmacının bu dünya ile ilgili yorumları bu alanın uzmanları tarafından çok ciddi eleştiriler de almıştır. Öte yandan Babinger'in Batı dünyasında oldukça yaygın bir kitle tarafından tanınmasına karşın eserleri hakkında çıkan eleştirilerin batı dünyasının ancak belirli bir çevresine ulaşabildiği gözlenmektedir. Örneğin Babinger'in çağdaşı Türk aydını Mehmet Fuad Köprülü'nün "Türk Akınından Sonra Anadolu'da İslam" adını taşıyan, Babinger'in "Der İslam in Kleinasien: Neue Wege der İslamforschung" adıyla 1922'de *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*'ta yayımlanan yazısına getirdiği ciddi eleştiri ancak günümüzde, Gary Leiser tarafından *Islam in Anatolia after the Turkish Invasion (Prolegomena)*[5] adı ile İngilizceye çevrilerek -82 yıl sonra- Batı dünyasının dikkatine sunulmaktadır. Bugünün bakış açısıyla Şarkiyatçı Babinger'in tüm eserlerini yeniden ele alıp değerlendirmek, hem bu bilim adamını ve Batıdaki etkisini yakından tanımak, hem de Türk dünyasının Babinger gibi bir Batılı bilim adamı tarafından nasıl algılanıp tanıtıldığını anlamak açısından çok yararlı olacaktır.

(Bkz. Rudolph Vogel, der., *Franz Babinger Schriftenverzeichnis 1910-1961. Sonderdruck aus dem Bande der Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, Münih: Südosteuropa- Verlagsgesell schaft m.b.H, 1962.

5 Salt Lake City: University of Utah Press, 1993.

EK 2

FRANZ BABINGER'İN ESERLERİNDEN SEÇMELER[1]

1915 *Gottlieb Siegfrid Bayer (1694-1738). Ein Beitrag zur Geschichte der Morgenländischen Studien im 18. Jahrhundert*, Münih: J. Schön. (Doktora Tezi)
1919 *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig: K.W. Hiersemann.
1921 "Schejch Bedred-Din, der Sohn des Richters von Simaw", *Der Islam*, c. 11, s.1-106, Berlin.
1923 *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-55)*, Münih ve Leipzig: Duncker und Humboldt.
1925 *Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, Hannover: Orientbuchhandlung Heinz Lafaire.
—— *Goldziher, I., Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg: Carl Winter's Universitäts-buchhandlung.
—— *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*, Hannover: Orientbuch-handlung Heinz Lafaire.
1927 *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig: Otto Harrassowitz.
—— *Aus Südslaviens Türkenzeit*, Berlin: Reichsdruckerei.
—— *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*, Berlin: Walter de Gruyter & Co.
1930 "Ewlija Tschelebi's Reisewege in Albanien", *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, XXXIII. Jahrg., II. Abtlg.: Westasiatische Studien*, Berlin, s. 138-178.
1931 *Das Archiv des Bosniaken Osman Pascha*, Berlin: Reichsdruckerei.
—— *Zur Geschichte der Papererzeugung im Osmanischen Reiche*, Berlin: Reichsdruckerei.

1 Babinger'in eserlerinin eksiksiz kaynakçası için bkz. *Franz Babinger Schriftenverzeichnis 1910 bis 1961: Sonderdruck aus dem Bande der Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, Rudolph Vogel (der.), Münih: Südosteuropa-Verlagsgesellschaft m. b. H., 1962.

—— *Führer durch Südserbien*, Beograd: Verlag der Putnik.
1932 *Sherleiana: Sir Anthony Sherley's persische Botschaftsreise (1599-1601). II. Sir Anthony Sherley's marokkanische Sendung (1605-06)*, Berlin: Reichsdruckerei.
1933 *J. H. Mordmann zum Gedächtnis*, Berlin: Reichsdruckerei.
1936 "Robert Bargrave, un Voyageur Anglais dans les pays Roumains du Temps de Basile Lupu (1652)", *Academia Romana.*
—— "Origina şi Sfarşitul Lui Vasile Lupu", *Academia Romana.*
1937 *Conrad Jacob Hiltebrandt's breifache schwedische Gesandschaftsreise nach Sieben-bürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656-58)*, Leiden: E. J. Brill.
—— "Originea Lui Vasile Lupu", *Academia Romana.*
—— "O Relatiune Neobserv at a despre Moldova sub Domnia Lui Antonie-Voda Ruset (1676)", *Academia Romana.*
1938 *Rumelische Streifen*, Berlin: Reichsdruckerei.
1943 *Die Vita (Menaqıbname) des Schejchs Bedr-ed-din Mahmud, gen İbn Qadı Samauna von Chalil B. Ismail B. Schejch Bedr-ed-din Mahmud*, Leipzig: Otto Harrassowitz.
—— *Der Mährische Humanist Stephan Taurinus und sein Kreis*, Würzburg.
1952 "Vier Bauvorschläge Lionardo da Vinci's an Sultan Bajezid II. (1502-03)", *Nachrichten der Akademie dér Wissenschaften in Göttingen.*
1953 *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende*, Münih: Fr. Bruckmann.
1954 *Mahomet le Conquerant et son Temps. une peur du Monde au Tournant de l'Histoire*, Paris: Edition Payot.
1956 "Reliquienschacher am Osmanenhof im XV. Jahrhundert, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Goldprägung unter Mehmed II., dem Eroberer", *Bayerische Akademie der Wissenschaften.*
—— *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II., des Eroberers. I. Teil: Das Qanun-name-i Sultani ber Müdscheb-i Örf-i Osmani. Handschrift Ancien Fonds Turc 39 Der Biblio- theque Nationale zu Paris*, Münih: Verlag R.Oldenburg.
—— *Fetihname-i Sultan Mehmed. Müellifi: Kıvami*, İstanbul: Maarif Basimevi.
—— "Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475", *Bayerisceh Akademie der Wissenschaften.*
1957 *Maometto il Conquistatore e il suo Tempo*, Torino: Giulio Einaudi.
—— "Der Quellenwert der Berichte über den Entsatz von Belgrad am 21./22. Juli 1456. *Bayerische Akademie der Wissenschaften.*
1959 *Mehmed der Eroberer und Seine Zeit, Weltenstürmer einer Zeitenwende*, Münih: Bruckmann.
—— "Zwei Baierische Türkenbüchlein (1542) und ihr Verfasser", *Bayerische Akademie der Wissenschaften..*

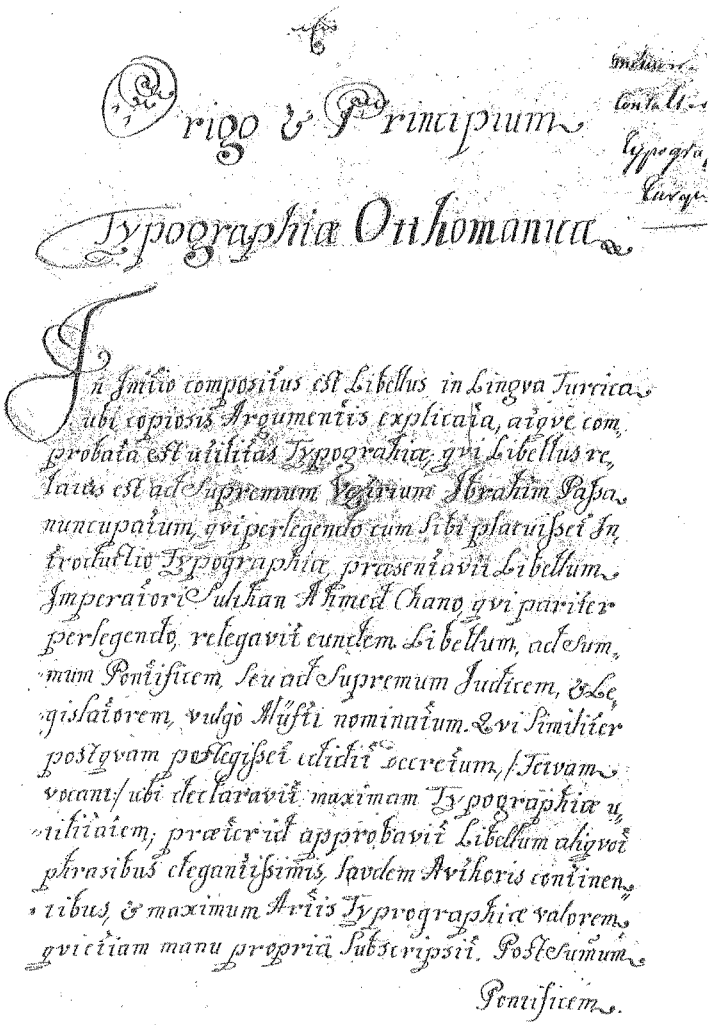
—— "Der Akademiezwist um Jacob Philipp Fallmerayer (1851", *Bayerische Akademie der Wissenschaften.*
—— "Drei Stadtansichten von Konstantinopel, Galata (Pera) und Skutari aus dem Ende des 16. Jahrhunderts", *Österreichische Akademie der Wissenschaften.*
1960 "Zwei Stambuler Stadtansichten aus den Jahren 1616 und 1642", Bayerische Akademie der Wissenschaften.
—— "Das Ende der Arianiten", *Bayerische Akademie der Wissenschaften.*
—— "Laudivius Zacchia, Erdichter der 'Epistolae Magni Turci' (Neapel 1473)", *Bayerische Akademie der Wissenschaften.*
1961 "Ein weiteres Sultansbild von Gentile Bellini", *Österreichische Akademie der Wissenschaf-ten.*
—— "Johannes Darius (1414-1494), Sachwalter Venedigs im Morgenland, und sein Griechischer Umkreis", *Bayerische Akademie der Wissenschaften.*

18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat'ın özgün baskısının kapağı.

EK 3

"Origio et Principium Typographia Otthomanica":
[Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı]
(Lahey, Hollanda, Rijksarchief, Legatiearchief Turkijë tot 1811, No 1090)

Origo & Principium
Typographiæ Otthomanicæ
In Initio compositus est Libellus in Lingva Turcica
ubi copiosis Argumentis explicata, atque com,
probata est utilitas Typographiæ, qui Libellus re,
latus est ad Supremum Vezirum Ibrahim Pasa,
nuncupatum, qui perlegendo cum sibi placuisset In
troductio Typographiæ, præsentavit Libellum
Imperatori Sultan Ahmed Chano qui pariter
perlegendo, relegavit eundem Libellum, ad Sum,
mum Pontificem, seu ad Supremum Judicem, & Le,
gislatorem, vulgò Müfti nominatum. Qui Similiter
postquam perlegisset edidit decretum, ut Istvam
vocaret, ubi declaravit maximam Typographiæ u,
tilitatem, præterea approbavit Libellum aliquot
phrasibus elegantissimis, laudem Auctoris continen,
tibus, & maximum Artis Typrographiæ valorem,
quietiam manu propria Subscripsit. Postea Summum
Pontificem.

Pontificem, decem & sex Personæ, de Primatibus Ecclesiasticorum, primi Ordinis Similiter approbaverunt Libellum, & Subscripserunt, Ingenti probatione usus est quisque Secundum Suum Ingenium, prasibus Suavissimis, per Suadendo utilitatem Typographiæ, extendendoque Laudem, & magnum Authoris Meritum.

Sic cum communis Primatum consensus esset ad Introducendam, vel erigendam Typographiam Othomanicam, exaratum est Mandatum Imperiale conveniens cum consensu Primatum. Et Sic Mandatum, seu diploma illud Imperiale confirmatum est manu propria Imperatoris, id est Scriptura, quæ Chatti Serif appellatur. Hæc sunt Fundamenta Typographiæ Othomanicæ, quæ omnia de verbo ad verbum in præfatione nostri Libelli primi, id est expressi, id est in Initio Dictionarij Arabico Turcici excussa, quæ singulis codicibus annexa sunt.

1mo Primum opus, in Typographia nostra Othomanica.

Othomanica est expressio Dictionarij Arabicè Turcici, quod vulgè nominatum Vankuly, cuius originale est Dictionarium Arabicò Arabicum, id est vocabula Arabica ubi explicabantur Arabicè Secundum mores Arabum. Dictionarium verò appellatur Sihahi Dgueheri, cuius Author est Ismaël Filius Hameckj, qui natus est in Regione Maverain Nehr, in Civitate Farab, cuius vita, & opera similiter; in Initio primæ nostræ expressionis abundanter descripta sunt, quod Dictionarium translatum in Linguam Turcicam ab atque Othomanij Imperij Judice Ecclesiastico, qui vocatur Mehemmed, natus in Regione Azerbaidgan, in Civitate Vann nominata, defunctus est in Arabia, in Mecine Tunneli cuius etiam vita, & opera extant in Initio primæ nostræ expressionis. Usus est Author in hoc Suo Dictionario Methodo planè mirabili, id est, primò Secundum viginti, & octo literas Alphabeticas, Divisit Suum Suum opus in Capitia viginti octo immittendo Seriem Literarum Alphabeticarum in fine vocabulorum, id est in ultimis literis originalibus. Secundò in principijs vocabulorum similiter

Immittendo.

Immittando literas Alphabeticas. Singula Capita Divisa sunt in viginti, et octo Sectiones. Similiter etiam in tertijs vocabulorum literis immittuntur literæ Alphabeticæ, uti hæc etiam extant in Initio Dictionarij nostri expressi cum Indice capitum et Sectionum. Dictionarium hoc in unc Codice continet suos Tomos. primus Tomus continet paginas. 666. Secundus Tom. continet paginas 756. Expressio est in Folio. Finita expressione Dictionarij mandato Imperiali impositum erat pretium Triginta quinque Tallerorum, ne quis pluris vel minoris venderetur pretij, sed præsens tamen venditur 35. Talleris.

96

220 Secundum opus est expressio Libri Tahkikul Tyzibar, fi est bene nominati, cuius Author est Præfectus unius Cancellariæ, nomine Haadsi Chalifæ, cognomine Tyabib Celebi, qui liber Historicò Geographicus, continet navigationes, et Bella Othomanorum per Aquas, id est Festa, et Acta in Mari Mediterraneo in Mari Nigro, in oceano Arabico, in Flumine Euphratis, et explicat varia navium genera, seriem admirabilium Hostis

Othomanicæ.

Othomanicæ continet quinque Chartas Geographicas. Liber est in mediocri Folio, continet Folia numero septuaginta quinque, venditur tribus Talleris.

310 Tertium opus est expressio Libri nominati Terigumeti Tarikhj, Seyda Derbeciani Zuberi Aquanian, ve Szebebi inditi, binati Devletli Osmanlj id est Translatio Historiæ, vel Diarij alicuius Missionarij, qui continet Rebellionem, et ortum Senis Aquanicæ, et Evolutionem Regni Persici. Libri huius Author est aliquis Hesbira Missionarius, qui Latino Idiomate conscripsit Diarium suum Sexebæi Aquanicis. Quod Diarium a nobis in Idioma Turcicum translatum, et amplificatum est Relationibus de die, in diem, ad Præfulgidam Portam relatis. Liber expressus est in quarto, continet Folia nonaginta sex Septem, extra Præfationem, modo venditur duobus Talleris.

Quartum opus est expressio Libri nominati Tarikhul Hindigarbi, id est Historia Indiæ occidentalis.

97

talis, cuius Avthor putatur esse Iyatib Celebi. Liber con-
tinet res aliquas Biographicas. Secundum Antiquos, non
bene intellectas. Continet priorem Americæ Inven-
tionem, & navigationem Hispanorum, nec non Acta
et Sectæ Illorum, e primo inventionis Anno, usqve ad
quinquagintà Annos; continet quatuor Chartas Geogra-
phicas, & Cosmographicas, similiter figuras aliqua-
rum Animalium, eius Regionis. Liber profanus expres-
sus in quarto, continet folia nonaginta, e unum
venditur Tribus Talleris.

570 Quintum opus est, expressio Libri dicti Ja-
vichi Tcimur, id est Historia Tamerlanj. Avthor
est vir aliquis doctus nomine Bagdadensis Mur-
jeta, cognomine Hasmi Zade. Historia translata
est ex Arabico, in Turcicum. Arabici Avthor est Ara-
bus nomine Areschaz. qui se associaverat Tamerlane,
et conscripsit vitam, et acta eius. Sed propter max-
imam, et incredibilem elegantiam, est plane impene-
trabile, quam ob causam præfatus Hasmi Zade
Idiomate Turcico exposuit, et egregiè Intellectui ac-
commodavit.

commodavit, Liber ex pressus in quarto, continet folia
centum, et viginti novem, venditur Tribus Talleris.

570 Sextum opus est, expressio Libri nominati Ja-
vichi Meßiri Kadim, id Meßiri Dgedid, id est Historia
Ægyptii Antiquæ, et novæ, cuius Avthor est Scriba aliquis
Arabs Ægyptiensis cognomine Kußeili. Liber continet in
codice Suos Tomos. In primo enarratur Status Ægypti
à Creatione Mundi usqve ad Diluvium, et à Diluvio usq;
ad excisionem Circassiorum, quæ sunt excerpta ex Antiquis
Arabum Historijs. Secundus Tomus continet excisionem
circassiorum in Ægypto, per Imperatorem Ottomanorum
Sultanum Selim Chan nominatum, ubi acta
eiusdem Imperatoris, et Series Passarum, à pari
Imperatorum constituorum, usqve ad longum tempus
conscribuntur. Liber est in quarto. primus Tomus centum,
et folia sexaginta quinque, Secundus Tomus folia quin-
quaginta, et unum, venditur Tribus Talleris.

7mo Septimum opus est expressio Libri nominati Rud-
seni Chulesa, id est Rosarium Chalifarum, qui vulgò nomi-
nantur Chulefai Abassitæ, Avthor Maurissa Essenoi, qui
In Turcicum.

In Turcicum transtulit Tamerlani Liber est Historicus, continet Babiloniæ, id est Bagdadi Fundationem, seriem totam Chalifatuum, & seriem totam Imperatorum Othomanicorum, usqve ad Sultan Ahmet Chan, modernum Sultan Mahmut Chani Antecessorem. In Summa continet liber acta orientalium, per Annos Mille & tres, expressum in folio, continet folia centum & triginta, ad præsens venditur qvinqvè Talleris.

8vo Octavum opus est Grammatica Pallio Turcica, seu Methodus facilis, ac brevis ad discendam Linguam Turcicam, cum Epitome nominum, verborum, ac variis, etiam, quis scitu necessarijs loqvendi formulis, cum aliqvot familiaribus Dialogis. Hic liber Characteribus latinis & Turcicis impressus, habet paginas 192. Author ipsius est Anonimus, expressus in qvario, venditur duobus Talleris.

Expressa etiam est Charta Geographica Persiæ cum suis Confinijs, & Charta Maris nigri accurata.

9no Nonum opus est Libellus nominatus Tyuhfay Nikanii, sive, id est pro fluvio Magnetica, ubi tractatur de viribus Magneticis, id est virtute, qvâ se magnes ad Mundi Polos

Polos dirigit, & qvâ ferrum sibi attrahit, et virtutem suam ferro, & Galybi communicat. Acus Nautica Inclinatoria & et declinatoria qvid sit, et qvomodo inserviat ubicunqve locorum, inveniendi longitudinem, et latitudinem.

Libellus est compositus à Typographo Othomanico, partim ex libris Philosophicis excerptus, maior vero eius pars translata est ex libello aliqvo latino in Linqvam Turcicam.

10mo Opus decimum, est Libellus nominatus Usulul Hiyem, Fi Nizamil Vmem, id est Fundamenta Philosophica, ad regulas Bentium, qvi tractat de modo, & forma Pugnarum apud Antiqvos, & qvam sit periculosus modus, qvo utebantur Antiqvi in Bellis, & afflictionibus. Geographia utilitas, modernum Europeanorum Regulamentum Bellicum, qvam sit utile, tum ad evitandas Rebelliones Militum, tum res, pectu Hostem: Est opus Typographi Othomanici, ad præsens venditur uno Tallero.

11mo Opus undecimum est Liber Geographico, Historicus, qvi nominatur Tzihanumo, id est Theatrum Mundi, vel qvi ostendit Mundum, ubi describitur totus Asia cum suis Regnis, Regibus, & suis Chartis Geographicis. Author est Tyatib Zelebi, qvi vixit tempore Sultan Mehemed Imperatoris.

Imperatoris, cui Dedicavit Editionem Suam, Sed liber iste
non dum erat finitus, quem Typographus Othomanicus fi-
nivit, et adjunxit Regna Asiæ, quæ in prima Editione
deerant; Similiter adjuncta est Harmonia Macro-cosmica
Universalis Secundum Diversorum Authorum opiniones
id est Secundum opinionem Ptholomei, Copernici, et Tycho-
nis. Quem Librum, seu Editionem novam, Dedicavit Men-
sionarius Typographus Othomanicus, Moderno Felici,
Pio, ac Justissimo regnanti Imperatori Sultan Mahmud
Chan. Denique Liber iste est compositus, ex varijs Au-
thoribus, tum Persicis, tum Arabicis, tum Turcicis, tum
Latinis, nec non Denique ex Historicis, et Geographicis —
Libris de Industria Typographi diligenter congesitis,
et in lucem editus.

IZMO

Opus duodecimum, est Libellus nominatus Takvimüt
Tevarich, id est compendium omnium Historiarum, ab Exordio
Mundi, ad hunc usque Annum Millesimum Centesimum, qua-
dragesimum Sextum currentem Hegyræ, ubi Acta, Festa,
Accidentiaque maioris momenti in Mundo breviter consig-
nantur, qualiter, quo loco, quando, quo tempore atque —
Annô omnes Imperatores, Reges, atque Prophetæ, secun-
dum seriem Successionum Suarum, una cum nativitate —
Dominij, Decessionibusque illorum ordine, numerantur.

Sic.

Sic consequenter Othomanorum omnes Imperatores, usque
ad modernum Sultan Mahmud Chanum, nec non omnes Su-
premi Vezirij, Singuli Pontifices, vulgo Müfftiler, Se Scheik
Islam nominatij, Nukebai, Esraf, id est Prefecti Emiri-
orum, Kaziaskerij Rumelij, et Annatholij, id est Judices
Ecclesiastici Asiæ, atque Rumeliæ. Similiter et Istanbel
Kaziterij, id est Judices Constantinopolitanenses, Hes-
quinan Sclatin, id est Præceptores Imperatorum,
Aquian Jenitscherian, id est Aquilar Ordinis Jenicerici,
Kapudanan Derja, id est Kapitan Passæ Maris Passæ
que Aggaji. hi omnes, et Singuli ab Initio huius Imperij,
qualiter, quô modo, quô tempore, et quot Annis vixerint,
et Regnaverint, usque ad Annum hunc 1174. Currentis
de Serie ad Seriem assignantur.

DİZİN

A
Abbas II (Şah) 50
Abbas-Mirza (İranlı Prens) 51
Abdullah (müftü) 13, 18
Abdurrahman Efendi 42, 43
Abdülhamid I 34
Abydos harabeleri 82
Adem 28
Adıvar, Adnan 15
Adler, J. G. C. 10
Adriyatik Denizi 11, 19, 88
Afganlılar 20, 21, 72
Agayân-ı Yeniçeriyân 75
Ahmed III 12, 13, 19, 33, 34, 71, 73
Ahmed Asım 43
Ahmed Azmi Efendi 42
Ahmed Efendi (Müftü, Damatzate) 28
Ahmed Paşa (Humbaracı) 25, 26, 69
Ahmed Paşa (Sadrazam) 47
Ahmed Vasıf Efendi (vakanüvis) 36, 38, 40
Ahmed Vefik 46
Ahmet (Kırımlı) 19
Ahmet Efendi (Damatzade) 28
Ahmet Refik Efendi 5
Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna 29
Akadca 81
Akdeniz 19, 72, 81
Akşenasi, Nissim 17
Al Machriq 51
Ali Paşa (Sadrazam) 9
Alibeyköy 32
Alman Askeri Misyonu 82, 86
Alman harfleri 42
Almanca 3, 18, 26, 52, 56, 81
Almanlar 9, 17
Almanya 17, 33, 41, 53, 65, 79, 82, 82, 84-86, 88
Alpler 82
Altona 51
Amelbeuern 52
Amerika 73
Amerikalılar 86
Amsterdam 21, 32, 50, 66
Anadolu 13, 19, 40, 68, 75, 83, 85
Analecta ad tragicam belli Persici historiam 22
Anfangsgründen der Raumlehre 4
Annales Sultanorum Othmanidarum a Turcis sua lingua scripti 52
Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of he Christian Area by Nâimâ 29
Ansiklopedi 39
Antonius Manastırı 51
Antwerp 66
Apkar Tıbir (Sivaslı) 9
Arabistan 72, 81
Arap Edebiyatı Tarihi 3
Arap harfleri 9, 11, 40, 49
Arap matbaaları 51
Arapça 4, 18, 22, 23, 36, 45, 49, 52, 54, 56, 66-68, 71, 73, 81, 82
Araplar 16, 27, 71, 73, 74
Arba'a Turim 8
Armain 27
Arnavutlar 33
Arnavutluk 83, 87, 88
Arndt, Johann 48
Arte della Stampa 10
Aryan ırkı 84
Asmay Ahmed Han (Kaytak Hanı) 30
Astrahan 68
Asya 19, 74, 75
Aşıkpaşazâde Tarihi 18
Atalar Sözü 46
Atatürk, Mustafa Kemal (Miralay) 82
Atmeydanı 38

Augsburg 82
Avrupa 4, 5, 9, 19, 20, 24, 25, 27, 30, 32, 39, 54, 57, 65, 66, 79, 81, 82, 83, 85, 87, 88
Avusturya 15, 16, 29, 57
Avusturyalılar 57, 88
Aynalıkavak Kabristanı 69
Azerbaycan 72

B
Baalbek 82
Babinger, Franz Karl 79
Bachstrom, Johann Friedrich 16, 17, 46
Bacon 66
Bağdat 23, 46, 73
Balkanlar 81, 85
Bartholomai, W. E. 48
Bavyera 82, 87
Bavyera Devlet Arşivi 86
Bavyera Kültür Bakanlığı 87
Bavyeralılar 82
Bayer, Gottlieb Siegfrid 81
Bayet, Aubert du (Büyükelçi) 49
Becher 83
Bedreddin (Şeyh) 83
Belgrad 16, 86
Belin, François 45
Berkes, Niyazi 15, 31
Berlin 83, 86, 87
Berlin Friedrich Wilhelms Üniversitesi 83
Berlin Kraliyet Kütüphanesi 61
Berlin Üniversitesi 86
Bernabita, Friedrich (İsfahan Piskoposu) 21
Beyazıt 40
Beydilli, Kemal 70, 83
Beyoğlu 24, 26, 39-41, 46, 55
Bianchi, T. X. de 44
Bibliotheque Nationale 54
Bievre Şatosu 5
Biographie Universelle 21
Björnstahl, J. J. 48
Bodius, Christof August (Helmstadt'li Şarkiyatçı) 57
Bombay 51
Bonneval, Claude Alexander von (Kont) bkz. Ahmed Paşa (Humbaracı)
Bosna 29, 56, 86
Brahe 74
Bratutti, Vincenzo (tercüman) 54
Breslau 16, 87
Brest 68
Britanya Doğu Dünyası Çeviri Fonu 29, 30
Brockelmann, Karl 3
Brunet, J. P. 22
Brzezice 20
Buchdruckerei der Türken 5
Bulgaristan 86
Bursa 46
Bursa Matbaası 46
Busbecq, Aughier Ghislain van 7
Bükreş 49
Bükreş Üniversitesi 85

C
Calkoen Aile Arşivi 69
Calkoen, Cornelius (Hollanda Elçisi) 69
Callenberg, Joh. Heinrich (Halle'li Şarkiyatçı) 47
Calvin 66
Carbognano, Cosimo di 9
Carli, Giovanni Rinaldo (Kont) 28
Celsius, Magnus Olof 17, 26
Cengiz Han 12
Cercaeau, Du 21
Cerceau, Jean Antoine du 21
Chardin, Chevalier Jean (seyyah) 50
Charmoy, Bernhardt (Baron) 27
Chauvin, Victor (Liege'li Arap Filoloğu) 5, 49
Choiseul-Gouffier, Marie-Gabriel-Florent-Auguste-Comte de (Fransız Büyükelçisi) 49
Chronica dell'origine progressi della casa Ottomana 54
Cihannüma 26-28, 35, 74
Cizvitler 8, 20, 25, 47, 68, 72
Clodius, Johann Christian (Leipzig'li Şarkiyatçı) 22, 24, 54-56
Cluver, Philipp 27
College de France 23
College de Louis le Grand 24
Collegii Typis 21
Contareni, Simone (balyoz) 56
Cosimo I 10
Culfa 51

Ç
Çanakkale 82
Çelebizade 29, 38
Çelebizade Tarihi 56
Çemberlitaş 38
Çerkezler 73

D
D'Ohsson, İgnatius Mouradgea 5
Dadichi, Karl (Halepli) 47
Dağıstan 30
Danimarka 51
D'Anville, J. B. 27
David ve Schemu'el 'ibn Nahmias Matbaası 8
Defterdar Atıf Efendi Kütüphanesi 39
Delenda (Cizvit) 24, 25
Delft 65
Descartes 66
Deventer 65
Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke 83
Die Kriege in Bosnien in den Feldzügen 1737, 1738 und 1739... 30
Diez, Friedrich von (Prusya Elçisi) 61
dil oğlanları 48, 57
Divan-ı Hümayun 3, 11, 55
Doğu Dünyası Elyazması Koleksiyonu (Leiden Üniversitesi) 66
Doğu Sorunu 79
Dominikenler 9
Donado, Giambattista 3, 9, 53
Dordrecht 65
Draç 88
Dublin 21
Dubsky, Johann Nepomuk (Trebosmislyc Baronu) 30
Dünya Savaşı I 82
Düstûr 46

E
Edirnekapı 9
Eflak 8
Elbing 57
Éléments de castramétation, les 50
Eléments de la langue turque 50
Elzevier 66
En Blaeuw Yayınevi 66
Ende, Christiane Luise 79
Endülüs 12
Erdel bkz. Transilvanya
Eremiani, Paul 24
Ermeni matbaaları 8, 17
Ermenice 9, 68
Ermeniler 9, 16, 38, 42, 51
Ermeniler (Katolik) 5
Ernesti, Joh. Hch. Gottfr. 17
Esad Efendi (Galata Kadısı, Yanyalı) 14, 37
Eugen (Prens) 16
Euklid 4
Evliya Çelebi 9

F
Fallmerayer, Jacob Philipp 81
Fârâb 71
Fars harfleri 51
Farsça 20, 28, 36, 42, 45, 51, 54, 66-68, 81
Fedorov, İvan 65
Fener 8
Fenn-i Harb 41
Fenn-i Lağım 41
Ferheng-i Şu'urî 35
fıkıh 14, 32
Fırat Nehri 72
Fiennes, M. de 22
Filistin 68
Filov, Bogdan 86
Firavunlar Dönemi 23
Fleury, A. H. de (Kardinal) 24
Floransa 10, 56
Franeker 23
Frankfurt 52
Frankfurter Zeitung 5, 82
Fransa 5, 17, 53, 68
Fransız Elçilik Sarayı 40, 41, 49
Fransızca 3, 18, 19, 22, 23, 26, 27, 41, 43, 50, 81, 85
Fransızlar 8, 9, 17, 40, 41, 50, 53
Fraser, Charles (Britanya Şarkiyatçı) 29, 30
Frenkler 24
Fugger Arşivi 82
Füyûzât-ı Mıknatısîyye 26, 35, 74

G
Galata Mevlevihanesi 26, 69
Galiçya 17, 20, 82
Galilei 66
Garzonis, Agostino (Venedik Balyozu) 25
Gaudier, Johannes 52
Gelibolu Yarımadası 82
Gence 68

Geschichte der osmanischen Dichtkunst 3
Geschichte des osmanischen Reiches 58, 69
Geschichte des Reisenden 20
Giacomo Sorti Matbaası 3
Gleditsch, J. L. 22
Golius, Jakob 23
Gracanica Manastırı 65
Grammaire turque 43, 54
Grammatica arabica, dicta Caphia (=kafiye) auctore filio Alhagiabi [İbn Hâcib] 10
Grammatica Gallico-Turcica 73
Grotius 66
Gutenberg, Joh. 4, 7, 11, 51, 57, 65
Gülistan 51
Gülşen-i Hülefâ 23, 33, 35, 56, 73

H
Haarlem 65
Hacı Halife bkz. Kâtip Çelebi
hadis 14, 32
Halil (Patrona) 33
Halil Hamid Paşa (Sadrazam) 38
Hammer, Joseph von 3, 12, 16, 27, 34, 41, 44, 56, 58, 69, 88
Hans Dernschwamm'ın Seyahatnamesi'nin Değerlendirmesi 82
Hasbaya, Hermon 51
Hasköy 19, 42
Havariyun Tarihi 9
Heidelberg Üniversitesi 86
Henle, Marianne 79, 85
Heumann, Christof August (Göttingen'li Profesör) 56
Hinckelmann, Abraham 27
Hindistan 50, 72
Hint Okyanusu 72
Hipodrom 38
Histoire de la derniere révolution en Perse 21
Histoire de Thomas Kouli Kan, sophi de Perse 21
Histoire des révolutions de Perse... 21
Histoire du Grand Tamerlan 23
History of the Maritim Wars of the Turks of Haji Khalfa 20
History of the Maritim Wars of the Turks, The 20
History of the War in Bosnia during the years 1737 to 1738 and 1739 30
Hitler, Adolph 84
Hobbes 66
Hocayân-ı Selâtin 75
Holdermann, Johann (Cizvit papazı) 24, 25, 33, 54
Holdermann, Peter 43
Hollanda 9, 16, 23, 65- 67, 69
Hollanda Devlet Arşivi 65, 67, 69
Hollandalılar 17, 67
Hommel, Fritz 82, 84
Hotor 9
Hugo 79
Hulagu 12
Humbaracılar 26
Hülefâ-yı Abbasiye 73
Hüseyin Hezarfen 66

I
Iliacus, Matthaus 22
Imprimerie Royale 10
Institutionum linguae turcicae libri 4 53
Iorga, Nicolae 85
I'rab (veya mu'rib) ül- (metn-i) Kafiye 39
Irak 68
Islam in Anatolia after the Turkish Invasion (Prolegomena) 88

İ
İbn Arabşah (Arap tarihçisi) 23, 43
İbn Hacib 39
İbn Halef (Tebrizli) 43
İbrahim (Osmanlı Padişahı) 66
İbrahim (Kadı) 35, 36, 38
İbrahim (Küçük) 35
İbrahim (Müteferrika) 5, 12, 14, 15, 17-35, 38, 54-56, 65-67, 69, 70
İbrahim Paşa (Sadrazam, Damat) 12, 16, 19, 68, 71
İbrani harfleri 8
İbranice 81, 81
İdris-i Muhtefi Mezarlığı 31
İncil 47, 48, 54, 57, 65
İngiliz ajanı 86
İngilizce 20, 30
İngilizler 9, 11, 47
İngiltere 8, 86
İran 4, 19, 20, 43, 50, 51, 56, 68, 73, 81
İranlılar 20, 74
İran-Rus savaşı (1826) 51
İsa'nın İzinde 48
İsfahan 50, 68
İsfahan Katolik Piskoposu 68
İshak Efendi (İstanbul Kadısı) 14, 37
İslam Ansiklopedisi 83
İsmail (Hamidoğlu) 71
İsmail bin Hammad el-Cevherî 18
İsmail Çelebizâde Şeyh Asım Efendi 11
İspanya 8, 40, 41
İspanyollar 73
İstanbul Boğazı 46, 81
İstanbul Kadısı 13
İsveç 5, 17, 26
İtalya 10
İtalyanca 18, 28, 53, 81
İtalyanlar 9, 10, 53
İzmir 17
İzzet Muhammed Paşa 41
İzzi, Süleyman (tarihçi) 34, 38

J
Jakob, Jona ben (Galiçyalı) 17
Jaroslaw 68, 68
Jenisch, Bernhard v. (Baron) 54
Johann, Jakob 50
Jonas, Haham 17
Journal Asiatique 44
Jön Türkler 81

K
Kabil 70
Kaçar Hanedanı Tarihi 51
Kâğıthane 32, 32
Kalkütta 51
Kalvinistler 15
Kamenetz-Podolsk 68
Kameniek 20
Karacson, Emerich v. 14, 15
Karadeniz 19, 72, 73
Karl May Yıllığı 81
Karl V (Şarlken) 7
Karl VI 29
Kasımpaşa 31
Kasımpaşa Mevlevihanesi 14, 37
Kâtip Çelebi (Hacı Halife) 19, 20, 26-28, 31, 66, 67, 72, 74
Katoliklier (Latinler) 15, 27, 74, 79, 85
Kefeli Mescit 9
kelam 32
Kempi, Thomas 48
Kissling, Hans Joachim 87, 88
Kitab-ı Lisanü'l-Acem 30
Kitab-ı Lûgat-i Vankulu 18
Klausenburg 14
Klemens, Mikes 14
Kollar, A. F. (Keresztén'li) 54, 57
Kopernik 74
Korabinski, J. W. 57
Köprülü, Mehmet Fuad 88
Kraliyet Lisesi (Danimarka) 51
Kreutel, Richard 70
Krusinsky, Judas Thaddaus 20-22, 68
Kudüs 11
Kuhn, Ernst 82
Kujawia 68
Kundmann, Johann Christian 5, 16, 17, 19, 57
Kuran-ı Kerim 11, 13, 27, 32, 47
Kutsal Kabir Kilisesi 11
Kutsal Kabir Şövalyeleri 53
Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) 35

L
Lafitte 50
Lahey 21, 65-67, 69
Landi, Salvadore 10
Laria, M. de 24
Latin harfleri 40, 43, 53
Latince 18, 20-23, 26-28, 56, 65, 67-70, 74, 81
Lehçetü'l-Lûgât 43, 44
Leibniz 3
Leiden 16, 23, 65-67
Leiden Üniversitesi 67
Leiden Üniversitesi Kütüphanesi 66
Leipzig 8, 22, 57, 83
Leipzig Müzesi 6
Leipziger Gelehrte Zeitungen 55
Leiser, Gary 88
Lemberg/Lvov 17, 21, 65, 68
Lenglet (Papaz) 27
Leopoli 21, 22
Les six voyages 51
Lesser, Friedrich Christian 57
Letteratura Turchesca 3
Levant 81
Lisanü'l-Arab 56
Lomaca 24
Londra 20, 21, 43, 65

Lothringen 25
Louis XVI 40
Löwenklau, Hans 53, 54
Lublin 68
Lukaris, Kyrillos (İstanbul Patriği) 8
Lund 27
Lübnan 51, 52
Lüttich 5

M
Macaristan 15
Macarlar 11, 12, 14, 16
Madrid 40, 54
Maglaibechiana Kütüphanesi 10
Mahmud I 29, 34, 38, 55, 73, 74
Mahmud II 32
Mahmud Raif Efendi (Kâtib) 43
Mainz 65
Makedonya 81, 86
Manger, Samuel Hendrik 23
Manuel du libraire 22
Mar Hanna 51
Marburg Üniversitesi 83
Marcigny (Burgonya) 53
Marsilya 17
Maruniler 51, 53
Matbaa-i Amire/devlet matbaası 37, 41, 44, 57
Mattei, Santi 10
Matthias (Macar Kıralı) 53
Mâverâünnehir 71
May, Karl 81
Medici Matbaası 4, 10, 39
Medinetü'n Nebi 72
Megiser, Hieronymus (Suabyalı) 53
Mehmed IV 11, 27, 74
Mehmed (kadı) 72
Mehmed der Eroberer und seine Zeit 87
Mehmed Efendi 11, 12, 29
Mehmed Hafid (Aşirzade, Derviş) 43
Mehmed Şeyhî Efendi (Emir Buharâ Şeyhi) 28
Mekke 13, 34
Mekke Şerifi 13
Mémoires sur les Turcs et les Tartares 31
Memoria 10
Memuriyeti Yeniden Yapılandırma Kanunu (Almanya) 84
Meninski, Franz bkz. Mesgnien, Franz
Mercator, Gerhard 27
Merlin, Mathilde 83
Mesgnien, Franz Meninski von 25, 54
Meşrutiyet 15
Méthode pour étudier la Geographie 27
Mıgırdiç (Galatalı Ermeni) 19
Mısır 19, 53, 73, 75
Michaelis, J. H. 27
Michaud 21
Mignon, Vincent 14
Milesevo 65
Milton 66
Mitchell, James 20
Mittwoch, Eugen 83
Mniszcha, Josef (Mareşal) 68
Moldau bölgesi 85
Mordmann, Johann Heinrich (Dr., İstanbul Konsolosu) 6, 44-46, 83
Moskova 65
Muhammed Arif Efendi (Dürrizade Esseyid, Müftü) 42
Muhammed bin Mustafa el Vanî 18
Muhammed Esad Efendi (Şeyhülislam) 43
Muhammed, Hz. 13
Muhammed Paşa (Melek) 41, 42
Muhammed Paşa (Tiryaki Hacı) 34
Muhammed Raşid Efendi (tarihçi) 29
Muhtarü's-Sahah 18
Muncker 82
Murad III 4
Murr, Christoph Gottlieb von 9
Murtaza Efendi 73
Musa Efendi (şeyh) 14, 37
Mustafa (Köprülü) 47
Mustafa III 33, 35
Mustafa Efendi (Tavukçubaşızade) 23, 34,55
Mühendishane-i Berr-i Hümayun 19, 20, 42
Müller, Heinrich 48
Münih 82-84
Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi 87
Münih Üniversitesi 81, 85, 87
müstensihler 9

N
Nagel, Margot 87
Nahmias, David 7
Naima 29
Nasreddin (Şah) 51
Nasyonal Sosyalistler (Almanya) 84, 86

Nazmizade (Bağdatlı) 23, 73
Nebil 43
Negri, Salomon (Şamlı) 47
Nevres 31
Newe Chronica / Türkischer Nation von Türcken selbsbeschrieben ebendort bey Andres Wechels seligen Erben... 52
Nizâm ı-Devlet 35
Nizam-ı Cedid 43
Norberg, Matthaus (İsveçli Şarkiyatçı) 27
nostri libelli primo 67
Novelle Letteraire Fiorentine 10
Nuh Tufanı 73
Nukabâ-ı Eşrâf 75
Nürnberg 9, 17
Nürnberg Şehir Müzesi 51

O
Oberpfalz 79
Ochsenfurt 86
Omont, Henri 5
Oratio, qua auroram musis amicam Constantinopoli nuper ortam contemplatur 56
Ordugâh Kurma 50
Orientalisches Seminar 83, 84
Orientalistik 85
Ortel, Abraham 27
Ortodoks Rumlar 8
Oryantalizm Kongresi IV 10
Osmanlı Edebiyat Tarihi 3
Osmanlıca/Türkçe 6, 9, 14, 19-22, 26, 28, 29, 36, 39, 40, 42, 43, 45, 47-49, 53-57, 65-68, 71-74
Osservazioni della Letteratura de' Turchi 3
Ostrog-Wolynski Koleji 68
Otter, Johann (İsveçli gezgin) 27
Oxford 54

Ö
Ölse 51
Ömer Ağa (Kazancızade, Viyana Şehbenderi) 17
Ömer Efendi 29

P
Pakir Keraganutyan gam aypperan 9
Papalık 15
Paradiesgartlein aller christlichen Tugenden 48
Paris 5, 8, 10, 11, 14, 21-24, 26, 27, 29, 44, 51, 53, 54, 65
Pasarofça Antlaşması (1718) 16
Patrona Halil İsyanı 68
Penckler, Heinrich von (Avusturya Elçisi) 31 55
Pers İmparatorluğu 72
Petrol-Silah Antlaşması (Almanya-Romanya) 85
Peysonnel, Charles de 32
Pianzola, B. 57
Plantijn-Moretus Matbaası 66
Ploen 51
Podesta, Johann Baptist 54
Poletti, Andrea 3
Polonya 56, 65, 68, 69
Prag 17
Preindl, J. V. 57
Preßburg Meclisi 16
Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici Historiam 21, 68
Protestan 79
Protestanlık 8, 17, 47
Prusya 42
Ptoleme 74

R
Radziwill, Michael von (Prens) 46
Raimondi, Giambattista 10
Rakoczi, Franz II 16, 47
Râşid, Mehmed (Divan Beylikçisi) 11, 36-40, 42
Reichenhall, Bad 6
Reiske, Joh. Jakob 22, 28
Repertorium für biblische und morgenlandische Literatur 51
Reviczky von (Baron von Revisnye), Karl Emerich Graf 26, 32
Revue de Paris 49
Rıza (vakanüvis) 43
Risâle-i İslâmiye 15
Risâletü'l-müsemmâti bi vesiletü't-tıbaa 12
Rodler, Albay Erich 86
Rodosto 16
Roma 10, 52, 68
Roma İmparatoru 55
Romain (Kapuçin rahip) 48
Romanya 85
Romen Yahudileri 86

Romence 85
Rudimenta grammatices linguae Turcicae 53
Ruheylî 73
Rum harfleri 49
Rumca 26, 49, 53
Rumeli 13, 75
Rumeli ve Bosna 28
Rumlar (Ortodoks) 8, 16, 17, 48
Rus ordusu 40
Rusça 24
Rusya 35, 56, 85
Rûzname-i Sefer-i-Frengistan 51
Ryer, Andreas du (Malezair Senyörü) 53

S
Saadeddin 29, 53
Saadeddin Tarihi 54
Sachau, Edward 83
Sadi 51
Safeviler 20, 21, 68, 83 ayrıca bkz. İranlılar
Sahip Efendi (Selanik Kadısı) 14, 37
Said Efendi 11, 12, 16, 18, 32
Saksonyalılar 22
Salnameler 46
Samanî, es- ailesi 52
Sami (vakanüvis) 38
Samuel (Patrik) 8
Sanders, Liman von (Paşa) 82
Sanskritçe 81
Satanow 22
Saussure, C. de 24
Schmaus, A. 87
Scholz, Heinrich 51
Schramm, A. (Dr.) 6
Schultz, Stephan 52
Schützenkorps, Bayerische 82
Schwabe 53
Seamann, William 54
Sefaretnâme 29
Selim III 42, 44, 73
Semitik diller 84
Serta Monacensia, Franz Babinger zum 15. Januar 87
Sestini, Domenico (papaz) 56
Seyler, Daniel 57
Sıhâhü'l-Cevherî 71
Sırbistan 56, 65
Sırp matbaaları 65
Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı 83
Sicilya 19
Siebenbürgen 14
Silezya 51
Simons, Gustave Clément 49
Slavlar (Ortodoks) 65
Sofya 86
Sovyetler Birliği 86 ayrıca bkz. Rusya
Spiegel 52
Spitaler 87
St. Benedikt (Cizvit okulu) 25
St. Petersburg 24
Stochove, Seigneur Vinc. de 7
Stokholm Kütüphanesi 17
Strasbourg 24
Stuckert, Wilhelm (Prusya Kültür Bakanı) 84
Stuttgart 53
Stürmer 84
Stürmer, Ignaz von (Avusturya Elçisi) 40
Su Risâlesi 43
Sultanahmet 38
Suphi (vakanüvis) 38
Suriye 27, 51, 68
Surp Nigoğos Kilisesi 9
Sübheim 82
Süheylî Efendi (Kahire Kadılığı Kâtibi) 23
Süleyman I (Kanuni) 7, 50
Süleymaniye 51
Süryanice 81
Szezarnak (Macar aristokratı) 15

Ş
Şaber Bey 19
Şahidi 43
Şakir (vakanüvis) 38
Şam 51
Şuuri 30

T
Tableau des nouveaux reglémens de l'empire ottoman par Mahmoud Efendi, imprimé par Abdarrahman Efendi... 43
Tableau géneral de l'Empire Ottoman 5
Tacü't-Tevâih 29, 53
Tahran 51
Tahran Devlet Matbaası 51
takriz 13
Takvîm-i Tevârih 28, 68, 74
taler 72-74
Tarich Sejjah, Chronicon peregrinantis, seu historia ultimi belli Persarum cum Aghwanis gesti 22
Târîh-i Hind-i Garbî 72
Tarîh-i Mısrü'l-Cedid ve Tarîh-i Mısrü'l Kâdim 23, 73
Târîh-i Nâimâ 31, 35
Târih-i Osman-i Encümeni Mecmuası 14
Tarîh-i Râşid 29, 35, 55
Tarîh-i Sami ve Şakir ve Suphi 38
Târih-i Seyyah 20, 22, 35, 68
Târih-i Timur 23, 73
Târihü'l Hindi'l- Garbî 23
Tatlı Sular 32
Tavernier, Jean-Baptiste 51
Tebriz 51
Tebyan-ı Nafi-i Tercümet-i Burhan-ı- Kat 43
tefsir 13, 32
Tekirdağ 16
Tercüme-i Tarih-i Seyyah 20, 68, 72
Teslis inancı 15
Timurlenk 73
Toderini, Giambattista (Papaz) 3, 5, 19, 24, 25, 27, 37-39, 70
Tophane 42
Topkapı Sarayı Müzesi 18
Tott, François de (Baron) 31, 32
Trablus 51
Tragica vertentis belli Persici Historia per repetitas clades, ab Anno 1711 ad Anum 1728... 22
Traité de Tactique, ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes... 32
Transilvanya (Erdel) 15, 67
Truguet, Laurent-Jean-François (Amiral) 50
Tuhfetü'l Kibâr fî Esfâri'l Bihâr 19, 35, 72
Tuhfetü'l-Vehbi 43
Turcica 6
Turkish Grammar 54
Türk harfleri 16
Türkçe 81, 88
Türkçe-Fransızca Dilbilgisi 24
Türkiye 85
Tycho 74
Typographia jubilans, d.i. Kurzgefa?te Historie der Buchdruckerey 57
typographia nostra Otthomanica 67

U
Ukrayna 56
Ullrich, Hermann 46
Uludağ 46
Unger, Christian Gottlieb (Silezyalı köy papazı) 57
Unger, Friedrich Gottlieb (matbaacı) 42
Unitaristler 15
Usul-i Harbiyye 41
Usûlü'l Maarifî Vecih- Tasfif-i Sefain Donanma ve Fenn-i Tedbiri Harekâtı 50
Usûlü'l-Hikem fî Nîzamü'l-Ümem 25, 33, 74
Utrecht 65

Ü
Über die Anlage, den Angriff und die Verteidigung befestigter Platze 41
Über die Minen 42
Üçok, Coşkun 83
Üsküdar 44, 46

V
Van 72
Vankulu Lûgati 18, 31, 34, 35, 43, 44, 71
Vattier, Pierre 23
Vauban (istihkâmcı) 41
Vauban, Sébastian le Prestre de 41
Venedik 3, 8, 9, 28, 38, 53
Venedikliler 10
Vesiletü't Tıbaa 12
Vier Bücher vom wahren Christentum 48
Viguir 50
Viyana 6, 16, 17, 26, 28, 30, 52, 54, 55, 88
Viyana İçişleri Arşivi 6
Viyana Saray Kütüphanesi 58
Viyanalılar 19
Voltaire 14
Voyage en Perse 50
Voyage en Turquie et en Perse 27

W
Warner, Levinus 66
Weiden 79
Weils, Gotthold 5, 55, 57
Westfalya 52, 53
Würzburg 79, 86-88
Würzburg Üniversitesi 81
Wyche, Peter (Sir, İngiliz Büyükelçisi) 54

Y
Yahudi düşmanlığı 84

Yahudi Karşıtlığı Kanunu (Almanya) 84
Yahudi ve Müslüman Enstitüsü Matbaası 47
Yahudiler 8, 16, 17, 19, 79, 85
Yaş 86
Yaş Üniversitesi 85
Yeniçeri Ayaklanması 33
Yeniçeri Ocağı 75
Yukarı Palatina 79
Yunan hükümeti 83
Yunanca 81
Yüksek Eğitim Reformu (Almanaya) 84

Z
Zebur 52
Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 88
Zeynizade, Hüseyin Mahmud 39
Zustande der Kampfe in Bosnien 56

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

BİLGİNİN TOPLUMSAL TARİHİ

PETER BURKE

Peter Burke bu kitapta, baskı makinesinin incadından *Encyclopédie*'nin basımına kadar geçen zamanda, Avrupa'da, bilginin örgütlenme biçimlerinde görülen değişiklikleri inceliyor. Mannheim'dan Foucault'ya, değişik bilgi sosyolojilerini değerlendirdikten sonra bir toplumsal grup olarak aydınları ve düşünsel yaratıyı destekleyici ya da engelleyici bir konumda olabilen toplumsal kuramları– özellikle de üniversiteleri ve akademileri– ele alıyor. Kitapta çeşitli bölümler halinde bilgi coğrafyası, antropolojisi, siyaseti ve ekonomisi üzerinde duruluyor. Bilginin toplanmasında, sınıflandırılmasında, yayılmasında ve bazen de gizlenmesinde şehirlerin, akademilerin, devletlerin ve pazarın oynadığı roller tartışılıyor. Son olarak okuyucu, dinleyici, izleyici ya da tüketicinin bilgi karşısındaki konumu değerlendiriliyor ve bu bağlamda 17. yüzyılda hararetli tartışmalara konu olan, bilginin güvenilirliği sorunu ele alınıyor. Burke bu kitapta bilgiyi çoğul olarak yani farklı biçimleriyle inceliyor. Özellikle basılı, diğer bir deyişle akademik bilgi üzerine yoğunlaşsa da, baskı makinesinin icadı ve Avrupa dışındaki dünyanın keşfiyle birlikte yaşanan bilgi "patlaması"nın tarihini kadın-erkek, teorik-pratik, üst-alt, Avrupalı-Avrupa dışı gibi farklı bilgiler arasında yaşanan karşılıklı bir etkileşim süreci olarak ele alıyor.

2. Baskı

vii + 264 s. / ISBN 975-333-153-3

Elinizdeki kitap, Osmanlı toplumunun Osmanlıca/Türkçe harfli matbaayla 18. yüzyıl gibi görece geç bir tarihte tanışmasının çok yönlü sonuçlarına ve bu yeni teknolojinin Osmanlı kültür tarihine yaptığı katkılara eğiliyor. İbrahim Müteferrika'nın çabalarıyla kurulan Osmanlı matbaasının meydana geliş öyküsüne ve ilk yüzyılda basılan kitapların açıklamalı tanıtımlarına yer veren çalışma, Osmanlı'da kitabın tarihine katkı yapmayı hedefliyor. İki özgün metin temelinde yükselen kitapta, Franz Babinger 18. yüzyıl İstanbul'undaki kitapçılığı, diğer Müslüman ülkelerdeki matbaacılık faaliyetleri ve Avrupa'daki Türkiyat araştırmalarına da değinerek yorumlarken; İbrahim Müteferrika, Latince olarak kaleme alınmış ve Türkçe çevirisiyle birlikte burada ilk kez yayımlanan yazısında, Osmanlı matbaasını Batı'ya tanıtmaya çalışıyor. Nedret Kuran - Burçoğlu ve Machiel Kiel, metinleri çevirmenin yanında, gerekli noktalarda yaptıkları açıklamalar ve yorumlarla, konuya ilgi duyan günümüz okurlarının metinlerle daha verimli bir diyalog kurmalarına olanak sağlıyorlar.

ISBN 975-333-179-7

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

www.tarihvakfi.org.tr

MÜTEFERRİKA VE OSMANLI MATBAASI

OOSHSS

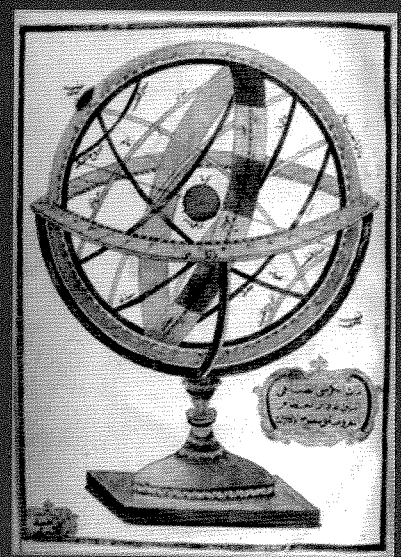
MÜTEFERRİKA VE OSMANLI MATBAASI

18. YÜZYILDA İSTANBUL'DA KİTABİYAT

FRANZ BABINGER

OSMANLI MATBAASININ KURULUŞU VE BAŞLANGICI

İBRAHİM MÜTEFERRİKA

B 464d

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI